



ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

BÁNÓCZI JÓZSEF.

1918.



BUDAPEST.

1918.

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

XLIII.

ÉVKÖNYV.

1918.

BUDAPEST.

1918.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

BÁNÓCZI JÓZSEF.

1918.



BUDAPEST.

1918.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

L.

IRODALMI MUNKÁLATOK.



EÖTVÖS ÉS AZ EMANCIPÁCIÓ.

Bánóczy József bevezető beszéde az IMIT emancipációs ünnepén
1917 december 27.

Tisztelt ünneplő gyülekezet! Az emancipáció, melynek ötvenéves megünneplésére ime egybegyűltünk, a magyar zsidóság történetének legkimagaslóbb ténye. Itt lakunk ezer éve, de csak ötven év óta vagyunk itthon. Dolgoztunk, véreztünk, de munkánk és áldozataink csak félszázad óta számítanak a köznek, a hazának, melynek mindig osztoztunk gyászában és dicsőségében. Mi is ez ezer év alatt mélyen eresztettük létünk gyökereit e megszentelt talajba, s midőn oly sok vizsály után fölöttünk a szabadság napfénye végre kisütött, a mélységben felhalmozott erők a sudarat szinte meglepő magasba szöktették, feslett a bimbó, bontakozott a lomb s e tavaszi pompában megisméltődött a felszabadított erők igazsága és csudája.

De a felszabadítás munkáját nem mi végeztük, nem is végezhattük; mi csak érdemeseknek mutatkozhatunk rá. És ha ma ünneplünk, őket ünnepeljük, Magyarország megújhodása nagy korának legnagyobbjait, Ferenc József királyt, Deák Ferencet, Andrássy Gyulát, Eötvös Józsefet. Voltak mások is, többen, sokan, mindannyijuké hálánk és hódolatunk. De mégis Egy van köztük, ki a zsidóságnak különösen drága, kinek

nevét imáinkba, emlékét szívünkbe zárjuk: *báró Eötvös József*.

Nem foglaljuk le magunknak. Életének tanulságai, működésének eredményei a nemzet közkincsét gyarapítják. De lehetetlen épen ma meg nem emlékeznünk arról, hogy ő volt Magyarországon az első, ki 1840-ben mélyreható tanulmányban fejtegette az emancipáció kérdését. Mint legilletékesebb méltatója mondja: « mártir zsidó nép szenvedései mélyen meghatják lelkét s a *Zsidók emancipációja* című ragyogó essayjében oly eszméket hirdet a magyar közönségnek, melyeknek igazságáról sokan meggyőződnek, de valósíthatatlan ábrándnak tartják.» Mert «természetében feküdt megérezni az eszmék jövőjét és akkor lépni fel mellettük, mikor még népszerűtlenek és kevesen hisznek bennük».

Eötvös a zsidók ellen felhozott minden vádat és támadást négy okra vezeti vissza. Azt mondják — írja — a zsidók romlottsága erkölcsünket — külön nemzetisége hazánkat — hite vallásunkat — felszabadulásának veszélye személyes érdekeinket fenyegeti. Érzékeny lelke hevületének, nemes elméje okfejtésének egész gazdagságával boncolja és cáfolja egyenként a jó- és rosszhiszeműek tévedéseit és álságait oly meleg érzéssel, oly szárnyaló költői nyelven és az igazságnak oly hatalmas fegyvertárával, hogy akit egyebek közt maga mellett tanubizonyosággul hí fel, a zsidó Riesser Gabriel is alig vetekedhetik a mi Eötvösünkkel. 27 éves volt, midőn a *Zsidók emancipációját* megírta és újabb 27 év múlva ő, a miniszter végrehajtotta.

De Eötvös nem elégedett meg felszabadításunkkal; egységesnek, erősnek is akart bennünket látni. Az ő ja-

vaslatára ült össze az első magyar zsidó kongresszus és ugyancsak ő nyitotta meg egy beszéddel, mely ma époly időszerű, mint 49 évvel ezelőtt volt. Ezt mondta: «Az 1867. XVII-ik törvénycikk az izraelita lakókat az ország keresztény lakósaival egyenjogú polgárokká tette a polgári és politikai jogok gyakorlatában; e kongresszus feladata eszközölni, hogy a hazában létező izraelita hitfelekezet, mint vallásos társulat is, épen oly szabad, önálló és autonóm testületet képezzen, mint a keresztény autonóm egyházak.

«E magasztos cél kétségen kívül csak nagy akadályok leküzdésével érhető el, melyeket a kezdet nehézségei, a jelenlegi állapot rendezetlensége és a minden új rendezkedés iránt keletkezni szokott előítéletek és félelmek még növelnek. De bizalommal várom, hogy az önök szakismerete és eszélyessége feltalálандják a megoldásnak legalkalmasabb módozatait; és teljesen hiszem, hogy az akadályokat le fogja győzni egyszerűségük, kitartásuk, tapintatosságuk és azon szívósság, mellyel Izrael fiai hagyományos létükhöz ragaszkodnak. Mert lehetnek önök között eltérő nézetek a zsidó testületek külső szervezetére nézve; lehet, hogy vannak, kik a vallásos szertartásokról eltérően, talán épen ellentétesen gondolkoznak, de nem hiszem, hogy legyen valaki e gyülekezetben, ki mindnyájunkkal egyenlő hévvel ne óhajtana az izraelita hitfelekezetnek fennmaradását és biztosítását, ki ne óhajtana, hogy az izraeliták ne csak mint egyének, hanem összesített erővel mozdíthassák elő a közös haza érdekeit. Ez pedig úgy eszközölhető legbiztosabban, ha az izraelita polgárok összessége jelen szétszórtságá-

ból rendezett vallásos testületté szervezi magát és erőit egyesíti.»

Eötvös költői végrendeletének végsorai közismertek :

Ha fennmarad nevem,
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem.

Gyulai Pál Eötvösről írt híres emlékbeszédét azzal fejezi be, hogy amit e költeményében óhajtott, mind beteljesült. Nem teljesült be. Mi magyar zsidók még nagy adósai vagyunk Eötvösnek és mimagunknak.

*

Hogy a halhatatlan férfiú iránt tartozó hálánkat a mai napon némileg kimutassuk, azt ajánlom :

1. tegyük le Eötvös legközelebbi születése napján sírjára az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat koszorúját ;

2. keressük fel fiát, báró Eötvös Lorántot, következő sürgönyünkkel : Midőn az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat a mai felolvasó estéjén a magyar zsidóság emancipációjának 50-dik évfordulóját ünnepli, enyészhetetlen hálával hódol Eötvös József dicső emlékének, aki felekezetünk egyenjogúsításának egyik vezérlő elméje s haladásának serkentője és irányítója volt. Mély tisztelettel értesítjük erről Excellenciádat, a magyar tudomány európai hírű képviselőjét, kiben nagy atyja szellemének és elveinek méltó örökösét köszöntjük.

*

Az üdvözletre báró Eötvös Lóránt elnökünkhöz dr. Vadász Lipót ny. államtitkárhoz intézett következő levelével válaszolt:
Méltóságos Uram!

A bölcs vezetésével haladó Magyar Izraelita Irodalmi Társulat nagyon kegyes volt irányomban akkor, amikor a magyar zsidóság emancipációjának ünnepén atyámról hálával megemlékezve, erről engem is értesített. Az atyját tisztelő fiúnak valóban nem lehet nagyobb öröme, mintha látja azt, hogy e még emlékében is szeretett atya lelkes munkásságának eredménye elismerésre és az elévülhetlen hála jelére talált azok körében, kiknek javáért szívvel-lélekkel küzdött olyan időkben, mikor azokért még küzdeni kellett.

És aztán nem gyönyörű, nem örömet keltő jelenség-e az, hogy az ötven év előtt Magyarországon felszabadult zsidóság valóban magyar lett s nemzetünket gazdagabbá tette nemcsak anyagiakban, hanem irodalmában és tudományában is?

A Magyar Izraelita Irodalmi Társaság is rendületlenül ezt cselekszi: Vivat! Crescat! Floreat!

Kérem elnök urat, fogadja társulata nevében a nekem szerzett örömért legőszintébb hálámat.

Budapest, 1917 december 29.

Nagy tisztelettel híve
Báró Eötvös Lóránt.

VISSZAEMLEKEZÉS AZ EMANCIPÁCIÓ IDEJÉRE.

Az régen volt, hogy némiképen íróember voltam magam is, de történetírással akkor sem próbálkoztam.

Tisztában vagyok azzal, hogy azt a megtisztelő felhívást, hogy a magyarországi zsidók egyenjogosításának ötvenedik évfordulóján ebben az illusztris körben én is tartsak előadást, nem köszönhetem sem készülségem-

nek, sem annak, hogy ennek a feladatnak megoldására különös hivatottsággal bírnék ; talán inkább azért esett én reám a választás, mert egyik vagyok azok közül a kevés magyar zsidó közül, kik akkor foglalkoztak a magyarországi zsidók ügyeivel és kiket a sors a mai napig itt felejtett önök körében és talán azért, mert abban az időben majdnem egy évtizeden keresztül véletlenül én voltam Magyarországon a zsidó hitfelekezetnek — íródeákja!

Feltehették, hogy mint szem- és fültanúnak személyek és események tekintetében tudomásom lehet olyan részletekről is, melyeket a hivatásos tudósok a levéltárak okleveleiben és egyéb forrásokban meg nem találnak és hogy mint élő kútforrás hézagokat tudok kitölteni, tévedéseket tudok kiigazítani. Tartok tőle, hogy ezeknek a korlátolt várakozásoknak sem tudok megfelelni. Feljegyzéseim nincsenek és az aggkor feledékenységével megterhelt emlékezőtehetségem sem olyan már, mint régen volt. Hozzájárulhat az az öntudatlan túlbecsülés is, melyet egyes részletekre nézve önkénytelenül elkövetni szokott az, ki a dolgokat nagyon közelről látta, sőt azokban habár csekély és alárendelt fontosságú szereplő volt.

De habár ezekből kiindulva, arra kellene szorítkoznom, aminek beavatott kortársa voltam, mégsem tárgyalhatom a magyarországi zsidók egyenjogosításának kérdését és ami azzal kapcsolatos, akként, mintha az minden előzmény nélkül, küzdelem és ellenzés nélkül, újévi meglepetésként jutott volna az 1867. év lejártával a magyar Izraélnek.

Azt hiszem a XVIII. század vége felé, az 1790/1-iki

országgyűlés körül, találhatjuk első nyomait Magyarország zsidóhítű lakosainak kebelében nyilvánuló azoknak a törekvéseknek, melyek a zsidó hitfelekezet jogállásának országos törvény általi biztosítását, a zsidóságnak a nemzet testébe való bekapcsolódását célozták. Meglepő, hogy első sorba nem is a jogok kiterjesztését, hanem a honpolgári kötelességekben való részesedést állították.

Íme, a mi első «asszimilánsaink». Imitt-amott, ezzel a címmel tisztelnek meg bennünket ma is, abban az értelemben, mintha árulói volnánk az egyedül helyes zsidóságnak, mintha a nemzethez való símulásunk veszélyeztetné ősi hitünket.

Régi mondás, hogy semmi sem új dolog, ami történik a nap alatt ; és ez a mostani bölcsesség sem új. Csodálatos azonban, hogy a mi zsidóságunk egyik része nem bír megszabadulni attól az előítélettől, hogy a nemzetek kulturmunkájába való bekapcsolódás veszélyeztetné a zsidó vallást. A zsidó vallásos életnek feltétele — mondják — a «gólesz», az üldözöttség állapota ; ennek megszüntével kivész a zsidók vallásos életéből a zsidó szellem.

A megrögzött előítélettel szemben erőtlen minden cáfolat ; szó és tény egyaránt. Voltak és vannak rajongói a ghettonak ; mindig és mindenütt voltak árnyalatok a zsidóság kebelében ; voltak és vannak haladó zsidópártok és maradi zsidópártok ; mindig akadnak aggodalmasok, kik minden szellőtől félteni tudják azt a mi ősi vallásunkat, mely diadalmasan tekint vissza három évezred viharaira és vérözöneire ; akadnak, kik az elzárkózottságban, a nemzetek kulturéletétől való el-

különözésben látják a zsidóság fennmaradásának biztosítékát. És azon a hosszú és küzdelmes úton, melyet a magyar Izraél megtett, míg a jognélküliség és hontalanság állapotából a teljesjogu állampolgár és felekezet magaslatára eljuthatott, ennek a hosszú útnak minden állomásán a felekezetünk idegen ellenségei részéről tapasztalt ellenállás nem sokkal volt nagyobb annál a rezisztenciánál, melyet magának a felekezetnek egyes rétegei fejtettek ki.

A tendencia még most sem vészett ki egészen; a régi «apekóreszből» lett a modern «asszimiláns». Csak a név változott, a lényeg ugyanaz maradt. Az elnevezést, mellyel megcímeznek, ne vegyük sem sértésnek, sem gyanúsításnak; lehetünk mi jó magyarok; nem leszünk azért rosszabb zsidók!

Arra, hogy a XVIII. század vége elé megnyilatkozhatott a magyar zsidóság kebelében a nemzet életébe való kapcsolódás vágya és hogy kérvényezőleg és sürgetőleg keresték a módot, hogy az idegennek tekintett, túrt zsidó magyar honpolgárrá váljék, befolyással lehetett az a szabadelvűbb szellem is, mely II. József korát jellemezte, de különben is Magyarországon az 1790/1-iki országgyűlésen az interkonfesszionális viszonyok rendezése volt a törvényhozás domináló feladata. Az 1791: XXVI. t.-c. «de negotio religionis» a protestáns felekezetek magna cartája és a rákövetkező XXVII. t.-c. a görög nemegyesült vallásuaknak is megadta a politikai emancipációt, mondván, hogy más honlakosok módjára Magyarországon és kapcsolt részeiben birtokképeséggel és hivatalképeséggel ruháztatnak fel.

Tényleg szó esett ezen az országgyűlésen a zsidókról is.

Tizenötösoros törvény, az 1790/1 : XXXVIII. t.-c. «de Judæis» akként intézkedik, «hogy a zsidók állapotáról addig is gondoskodva legyen, míg ügyök és némely szabad királyi városoknak őket érintő kiváltságai a legközelebbi országgyűlésen jelentést teendő országos bizottság által tanácskozás alá vétetnének és a zsidók állapotáról Ő szent felségének s a karok és rendeknek egyetértő akaratával intézkedés tétetnék, a Kk és Rr. Ő szent felségének jóváhagyásával határozták, hogy a Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységeken, ide nem értvén a szabad királyi bányavárosokat, azon állapotban, melyben az 1790. évi január elsőjén voltak, megtartassanak és ha abból netalán kizavartattak volna, visszahelyeztessenek».

Tehát «addig is, míg . . . a legközelebbi országgyűlésen» s így joggal kereshetnők a corpus jurisban ezt az ünnepélyesen beígért intézkedést; megalakult-e ez az országos bizottság és mit művelt, nem tudom; legközelebbi és közelebbi országgyűlés sok is volt, de a zsidókkal a törvénykönyvben egy félszázadon keresztül újból nem találkozunk. Csak 1840-ben van ismét törvény «a zsidókról». Lehet, hogy a napoleoni háborúk viszontagságai késleltették az ígért beváltását, de az 1815. évtől kezdve erre sem lehetett hivatkozni.

Jogkiterjesztést az 1794 : XXXVIII. t.-c. nem hozott; lépés a jogegyenlőség felé ez a törvény nem volt, csak a létező állapotot akarta ideiglenesen fenntartani és újabb megszorítások, a különböző, különösen a városi törvényhatóságok részéről sűrűn gyakorolt sa-

nyargatások ellen kívánta a zsidókat megvédelmezni.

Ami abban az időben a magyarországi zsidók reménye, az természetesen nem az, amit mi ma emancipáció alatt értünk. Teljes jogú magyar állampolgár az időben csak a magyar nemes volt; olyan magasra akkor a zsidók szeme nem nézett, vágyaik netovábbja az lehetett csak, hogy rosszabb állapotban ne legyenek, mint az országnak többi, nem nemes lakosa és hogy részesei legyenek ők is azoknak a jogoknak, melyeket az országnak keresztény vallású lakosai élveztek.

Ami legsúlyosabban nehezedett rájuk, a letelepedési szabadság korlátozása, különböző kenyérkereseti foglalkozástól való eltiltottság, birtok- és hivatalképeség hiánya és a megszegyenítő külön türelmi adó voltak. Az állapotok korántsem voltak országosan egyenlőek. A vármegyékben jóakarató, vagy ahol hiányzott is a jóakarató, a felismert egyéni érdek által befolyásolt földesúri pártfogás mellett, általában kedvezőbb volt a helyzet. Ámde a zsidókat életfoglalkozásuknál fogva inkább a városok, az ipar és kereskedelem székhelyei vonzották volna, de itt partikuláris statutumok szabályozták a viszonyokat és az akkor legnagyobbbrészt német városi polgárság ellenszenve és a céhbeli iparosok kenyéririgysége helyenként eltérő, de csaknem kivétel nélkül nyomorúságos helyzetbe szorította a zsidókat.

Az 1791 :XXXVIII. t.-c. kimondotta, hogy ahol 1790. január 1-én szabad volt laknia a zsidónak, ott lakhatik azután is és amely foglalkozást űzhetett 1790.

január 1-én, azt űzhette azután is. Kifejezetten fenn-tartotta azonban ez a törvény azt a tilalmat, hogy bányavárosokban zsidónak letelepednie nem szabad. Hogy miért, azt jelenkori ésszel kitalálni nem lehet. Attól tartottak, hogy a föld gyomrából kivesznek az ércek, ha a föld felületét zsidó lábak tapossák, vagy ama törvényhatóságok olyan szerzett jogának tekintették-e azt, hogy zsidó lakosság ne rontsa a levegő-jüket, mely szerzett jogtól azokat megfosztani nem lehet.

Bármint volt is, tény az, hogy a magyar törvényhozás 1840-ig nem jutott hozzá, hogy a zsidók ügyével az 1791-ben tett ígérethez képest foglalkozzék; pedig nem kell hinni, hogy a magyar törvényhozás ezalatt a hosszú idő alatt interkonfesszionális ügyeket nem tárgyalt volna. Ott van például az 1827:XXX. t.-c., mely foglalkozik a görög nemegyesült és evangélikus vallásúak közötti válóperekkel. Az intézkedést igénylő esetek sűrűségét tekintve, a zsidók dolgánál aligha lehetett ez sürgősebb dolog.

Keresve a corpus jurisnak ezen félszázadnyi időszakában a zsidókra vonatkozó törvényeket, ilyen ugyan nem találtam, de találtam valamit, amit megemlézésre méltónak tartok.

Az 1827:XXXV. t.-c. «becikkelyezi» a nemzeti muzeumra felajánlott adományokat; az adakozók között találtam két zsidófelekezeti testületet. «A pesti kőbelbeli zsidók» adtak 4005 forintot és «Az óbudai zsidó hitközség» adott 2625 forintot. Mai mértékkel mérve, jelentéktelen összegek, de ha összehasonlítjuk az abban a törvényben becikkelyezett egyéb adomá-

nyokkal, például hogy Győr vármegye adott 1824 forint 49 krajcárt, Pozsony vármegye 1567 forint 6 krajcárt, Székesfehérvár szab. kir. város 1000 forintot és a legmagyarabb szab. kir. város, Debreczen 9989 forintot, mindjárt más színben látjuk azoknak az 1827. évbeli tírt zsidóknak hazafias és kultúrbarát felbuzdulását.

Eljutottam az 1840 :XXIX. t.-c.-hez, «a zsidókról»; ennek a törvénynek is változatlanul ez a címe.

1840! A magyar szabadelvűség aranykora, Deák Ferenc, Eötvös József, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan korszaka. Az a törvény, mely ekkor keletkezett, csak nem lehet más, mint az, hogy az ország zsidóhitű lakosai ugyanazokat a jogokat élvezik, melyeket a törvények a valamely bevett vallást követő honpolgároknak biztosítanak. Nem így van! Az új törvény ugyanazzal a mondattal kezdődik, mint az 1791. évbeli törvény: «Addig is, míg a zsidók állapotjáról a törvény bővebben rendelkezik, ezúttal határoztatik.» A törvény azonban nem rendelkezett sem 1844-ben, sem 1848-ban. A törvény tartalma is lényegileg nem egyéb, mint az 1791-iki törvénynek ismétlése. Az országban született vagy törvényes engedéllyel letelepedett zsidók bárhol lakhatnak, kivéve a bányavárosokat. Ez a tilalom továbbra is fenntartatik, most már némi indokolással: «melyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.» Amit az 1791-iki törvényre nézve csak sejtésképen mondtam, tehát 1840-ben nyíltan megmondja a törvény; a bányákra nézve ártalmas a zsidók közelsége és a bányavárosok-

nak ősi joga az, hogy távol tartsák maguktól a zsidót, mely ősi jogot érinteni nem szabad. Azontúl a zsidók gyárait is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket is űzhetnek, sőt a mesteremberek legényekkel is dolgozhatnak, természetesen csak szintén zsidóvallású legényekkel; végül gyakorolhatják azokat a tudományokat és művészeteket, miknek gyakorlásában eddig is voltak, tehát másokat nem; és ott, ahol eddig is szerezhettek városi telkeket, szerezhetnek ilyeneket jövőben is — másutt nem!

Ez az 1840-ik évi emancipációs törvény! Jogkiterjesztést nem hozott, a létező viszonyok fenntartására szorítkozott.

Nehéz arra magyarázatot találni, hogy az akkori nagy liberális fellendülés mellett a zsidóknak régen beigért törvény miként kerülhetett ki ilyen alakban a törvényhozás műhelyéből.

Kétségtelen dolog, hogy nem csak a magyar nemzet szabadelvű felfogása végzett 1791. és 1840. között óriási haladást, hanem a magyarhoni zsidóság is szemelláthatólag megkezdte a nemzettel való összeolvadásnak azt a nem könnyű processzusát, mely oda vezetett, hogy ma Magyarországnak olyan zsidóhitű lakossága van, mely minden ízében magyar. Volt már tekintélyes számban zsidó értelmiség és zsidó népesség, hazafias, magyar és művelt. De kétségtelen, hogy talán túlnyomó tömegben, a magyarországi zsidóság akkor még idegenkedett a magyar nyelvtől és magyar társadalomtól, polgári jogok elnyerésére nem is vágyódott, sőt azt ellenszenvvel el is utasította magától, féltette tőle vallását és megszokott életmódját.

A mai nemzedéknek már aligha lehet elképzelnie azt a sok keserűséget, melyet a magyarországi haladó zsidóság akkori vezérférfiai lépten-nyomon lenyelni voltak kénytelenek, ha egyrészt abban a keresztény társadalomban, mely őket egyénileg ugyan befogadta, utalással a zsidóság egyes rétegei között fennforgó, mélyreható kulturális különbségekre, folyton azzal traktálták őket : hiszen ha a többi zsidó is olyan volna, mint maga, kész örömmel fogadnók be; és másrészt ha arra törekedtek, hogy a zsidóság kebelében magyarosodásnak és művelődésnek egyengessék útját, egyházi átokra és kiközösítésre nyílt kilátásuk.

Elterjedt nézet volt az, hogy magyarsági és értelmiségi cenzus mellett egymástól el kell különíteni ezeket az egymással is meghasonlott elemeket, és a kvalifikált résznek minden halogatás nélkül meg kell adni az egyenjogúságot. Én még nagyrészt személyesen is ismertem azokat a férfiakat, kiknek akkkor vezérszerepük volt a magyarországi zsidóság intelligens részében. Ők abban a nézetben voltak, hogy a kérdésnek ekkénti megoldása ellen teljes erejükkel védekezni kötelességük ; úgy tudták, hogy a felekezet egységét minden áron meg kell óvni, meg kell osztaniok a hátramaradottakkal a jogtalanság állapotának keserveit, mert hivatásuk, melyet be kell tölteniök, az, hogy befolyásukkal előmozdítsák a nemzeti kultúra és általános műveltség terjedését a felekezet egyetemében és nem szabad elhagyniok azokat a hitsorsosokat, kiknek állapota ez esetben annál reménytelenebb lett volna.

A részleges emancipáció ellen kézzel-lábbal véde-

keztek és ez az önmegtágadás, melyet a magyar Izraél legjobb elemei akkor tanusítottak, talán megérdemli, hogy tudós történészeink tudomást vegyenek erről a való tényről, habár az jegyzőkönyvekben és okmányokban megírva nincsen.

Az 1840-iki országgyűlés sem hozta meg tehát a várva-várt egyenjogositást, a törvény későbbi «bővebb rendelkezésére» lettünk utasítva. Ezt a bővebb rendelkezést azonban hiába várták a magyarországi izraeliták; országgyűlés után országgyűlés, csalódás után csalódás következett. A «legközelebbi» 1844-iki országgyűlésnek van ugyan törvénye «a vallás dolgában», de ez csak a protestánsok áttérési és vegyes házasságbeli panaszait orvosolta; hogy a zsidók panaszaival is foglalkozzék, azt ez az országgyűlés sem tartotta feladatának. Sőt vannak az 1844-iki országgyűlésnek törvénycikkei, melyek valóságos emancipacionális jellegűek, a I V. és V. t.-cikkek, egyik a nem nemesek birtokképességéről, a másik a nem nemesek hivataalképességéről; ezt is, azt is megkapták ekkor az ország nem nemes lakosai, — de csak «a törvényesen bevett bármely vallásúak»; tehát kifejezetten a zsidóknak kizárásával. Bármennyire akarjuk nem látni, lehetetlen nem látni, hogy tudatos, szándékos kizárás.

És jött Magyarország nagy eszténdeje; megjött az 1847/8-iki pozsonyi országgyűlés; megalkotta az örökké emlékezetes 1848-iki törvényeket, melyek Magyarország összes közjogi viszonyait gyökeresen átalakították. És ezekben a törvényekben szó sem esik a zsidókról. Még csak az a bizonyos «Addig is,

a mig» sincs bennük ; a korábbi ígélet megújítása is elmaradt ; még az 1791-iki példa szerinti, a legközelebbi országgyűlésen előterjesztést teendő bizottság kiküldésével sem biztatták a zsidókat !

Az 1848-iki törvényhozás páratlan liberalizmusa, mely az előítéleteknek hegyeit mozdította el helyeikből és tövestől kiirtott minden maradiságot a magyar alkotmányból, a zsidókra nem terjedt ki.

Pedig nagyon könnyű lett volna és nem került volna sok munkába. Hiszen ott van a sokat emlegetett XX. cikk «a vallás dolgában.»

1. §-a ez : «Az unitária vallás törvényes bevett vallásnak nyilváníttatik.» Csak be kellett volna szűrni ezt a négy kis szót : és a zsidó vallás. Azonfelül a görög nemegyesült hitűek automatikus szervezését és kongresszusuk egybehívását tárgyazó 6. §-hoz hasonló 7. §-al kellett volna megtoldani a törvényt és az évszázados igazságtalanság teljesen ki lett volna írtva a magyar közjogból.

Hiszen megengedem én azt, hogy a VII. t.-cikkben kimondott erdélyi unióból kifolyólag az unitáriusok recepciója nem volt elodázható, de utóvégre Magyarországon mégis csak több volt és több ma a zsidó, mint az unitárius.

Nem tudok szabadulni attól a véleményemtől, hogy az akkori zsidóságnak is kellett valamely részben hibásnak lennie abban, hogy a mi ügyünk teljesen mellőztetett. Az időpont, a korszellem soha sem volt számunkra olyan kedvező, mint éppen akkor ; a konzervatív ellenzék teljes tehetetlenségben nézte az eseményeket ; az udvari körök idegenkedése ki volt kap-

csolva ; voltak kipróbált lelkes barátaink, kiknek befolyása dominált az országgyűlésen és a vármegyékben ; — és mégis — éppen csak a zsidókkal nem törődött senki.

Nem tehetek róla, lehetetlennek tartom, hogy ez az eredménytelenség bekövetkezett volna akkor is, ha a felekezet ügyeinek az időbeli gondozói azzal a határozottsággal és azzal a bátorsággal képviselték volna a zsidóság igazait, amelyet mi a múlt század hatvanas éveiben kifejtettünk. Egyet el kell ismer-nem. Nekünk nagy segítőnk volt a barátságos sajtó ; ezzel a hatalmas tényezővel ők nem rendelkezettek, ezt kizárta a cenzura !

És jöttek a negyvennyolcas szabadság mézeshetei ; és Magyarország szabad polgárai között egyedül a zsidók támolyogtak, sem nem polgárok, sem nem szabadok. Mélyen megalázva, még attól sem voltak megkímélve, hogy Pesten és Pozsonyban zsidóellenes zavargásokat rendezett az a városi lakosság, mely ősi örökségképpen táplálta a zsidóellenes érzelmeket.

És következett a szabadságharc, a magyar nemzetnek dicsőségteljes szabadságharca. És beállott a váratlan csoda ! A megvetett és lealázott, a sem nem polgár, sem nem magyar, a zsidó, tömegesen tódult a kibontott zászlók alá, a zsidó elvitte féltve rejtett templomkincseit a haza oltárára, maga pedig elment, hogy vérével öntözze a csatamezőket. És a magyarnak, ki észre nem vette a zsidókat, mikor mint törvényhozó jogokat osztogatott, akarva nem akarva észre kellett most vennie, hogy az ő zsidai jogokat ugyan nem

szerezték ebben a hazában, de kötelességüket, azt tudják és teljesítik.

Szegedre kerültünk. A haldokló Magyarország egy utolsó pillantást vetett az ő zsidaira. A kérdés komoly és eredményes elintézésének nem tekintette, nem tekinthette senki, de hódoló elismerése volt a mi hűségünknek és hazafiasságunknak!

Ugyanebben az elismerésben, bár más módon, részesített a másik fél is. A Haynau által a magyarországi zsidóságra, a szabadságharc alatt tanusított hazafias magaviseletükért, büntetésképpen kirótt, fellelte súlyos kontribuciót értem. Emlékeztet némiképpen Ahasvérus és Haman legendájára. A lesújtó végzetként kieszelt veszedelemből a legértékesebb jótétemény lett. Megdicsőült királyunk kegyelme ezt a kontribuciót a jelenleg még a vallás- és közoktatási minisztérium által kezelt iskolai pénzalappá változtatta és csak ennek az alapnak létezése tette lehetővé legértékesebb kultúrintézeteinknek, a rabbiképzőnek és a tanítóképzőnek alapítását és fenntartását. Rabbink és tanítóink, ha a szószéken és a katedrán hazafiasságra oktatják a magyar zsidókat, gondolhatnak arra is, hogy ők maguk is azt, hogy itthon a hazában nyerhettek magasztos hivatásuknak megfelelő, a kor színvonalán álló kiképztetést, mint első eredeti oknak, annak a hazafiasságnak köszönhetik, melyet a magyar zsidóság 1848-ban és 1849-ben tanusított.

És jöttek a nagyon-nagyon szomorú esztendőik. Közös szenvedés, közös elnyomatás. A bevett vallású magyarnak sem volt több szabadsága, sem volt jobb dolga, mint a zsidó vallású magyarnak; együtt sirán-

koztunk, együtt panaszkodtunk, együtt gyászoltunk. Ámde úgy van az a világ rendjében, hogy a közösen elszenvedett martiriumokból fakadnak a legmelegebb rokonszenvek. Így nálunk is a mult századnak ötvenes éveiben. Amit a hosszú-hosszú idő alatt a legnagyobb igyekezettel nem tudtunk elérni, meghozták a balsors csapásai, közeledtünk egymáshoz. A magyar zsidóság közelebb jutott a magyar nemzet szívéhez, és a nemzet kezdte megismerni az ő zsidait, kezdte felismerni azt az értékes elemet, melyet addig nem méltatott érdeme szerint.

Derengett a visszatérő alkotmányosság hajnala.

Különös fordulat állott be. Magyarorszáiban a közszabadságok csemétéi nem ritkán konfesszionális talajból keltek ki. Így ekkor is. 1859-ben volt; az úgynevezett szeptemberi pátens megbolygatta a protestáns felekezetek autonómiáját. A protestáns egyházak ezt a támadást nyílt ellenállással fogadták. Nem maradtak egyedül, felzúdult az egész nemzet, bevett és be nem vett vallásúak mind, kivétel nélkül és felvették a harcot a hatalom ellen. És jött az 1860. évben az úgynevezett októberi diploma és az országgyűlés egybehívása.

Útban voltunk az alkotmány visszaállítása felé.

Ennek az országos hangulatnak benyomása alatt, ebben a millióben indult meg a mi mozgalmunk is, a sajtóban és a pesti hitközség üléstermében.

Alapos tévedésben vannak azok, kik azt hiszik és azt írják, hogy akkori mozgalmunk célja nem a felekezet önkormányzási jogának, más szóval az autonómiának kiküzdése, hanem csak a zsidók politikai

egyenjogositása, más szóval az emancipáció elnyerése volt; és hogy a recepcióra vonatkozó törekvés csak későbbi fejlemény, a következő nemzedék eszmeköréből feltörő követelés lett volna. A dolog éppen ellenkezőleg állott.

Mint mondtam, a mozgalomnak indító lökést a protestánsoknak az autonómiát védelmező hadjárata adott, csak természetes volt tehát, hogy mi is ebbe az irányba indultunk meg. Az emancipációra nézve az volt akkor a véleményünk, hogy az ügy is okvetlenül meglesz, mihelyt ismét meg lesz a törvényalkítás lehetősége és amíg ez megadva nincsen, amazt sürgetni nem lehet; ellenben hitközségünk önkormányzatát, melyet ugyan országos törvény nem biztosított, de amely ősi szokáson alapult, azt meg akartuk minden illetéktelen beavatkozás ellen védelmezni.

A pesti hitközség akkor gyökeresen megváltoztatta adminisztrációját; akkor vetette meg jelenlegi szervezetének alapját; új alapszabályt alkotott; új előljáróságot választott; bevonta körébe az értelmiségi elemeket. A régiek nem tudtak belenyugodni; nem voltak hajlandók kiadni kezükből a hatalmat. Ma is így történik ez, fájdalom, sok helyütt. A politikai hatóságoknál kerestek pártfogást, mi pedig nem akartuk túrni, hogy hitközségi elnök, templomi és iskolai előljárók ne azok legyenek, kiket mi választunk; nem akartuk túrni, hogy hitközségi elnököt és előljárókat, akiket mi választunk, a politikai hatóságok elcsapjanak és azokat ültessék nyakunkba, kiket ők neveznek ki.

Ekörül forgott a dolog a hitközség üléstermében és

mivel országos közeg hiányában, mandátum nélkül ugyan, de a helyzet természetes folyományaképpen és kiváló egyéniségénél fogva is, a pesti hitközség elnöke volt országos érdekű ügyekben is az egész magyar Izraélnek a kormány előtt szószólója, az ő kezében folytak egybe e felekezet országos ügyei is. Első sorban tehát nem a politikai egyenjogosítás állott, hanem a felekezeti önkormányzat.

A sajtóban pedig ab ovo, tehát már 1860-ban és 1861-ben akként kezeltük a dolgot, hogy kettőt követelünk — a zsidók egyénekenkénti egyenjogosítását, az emancipációt és a felekezet egyenjogosítását, a zsidó vallás recepcióját. Már akkor követeltük mindkettőt, mind a kettőt egyforma határozottsággal, egyforma nyomatékossággal. Ezzel kapcsolatban követeltük, hogy az iskolai pénzalap feletti rendelkezés a felekezet jogkörébe utaltassék át.

Ebből az időből megemlíthetem még, hogy az országbírói értekezlet által alkotott ideiglenes törvénykezési szabályok annyiban érintkeznek ezen előadásom anyagával, hogy az I. R. 22. §-a akként rendelkezik, hogy «A vallás különféleségéből kifolyó, az ausztriai törvények uralma alatt bővített polgári magánjogok jelen állapotukban meghagyatnak.» Ekként a letelepedési szabadság és a birtokképeség, melyhez a zsidók az alkotmánytalanság idejében jutottak, érintetlenül maradtak.

Az 1860/61-iki országgyűlés eredménytelen maradt; törvényt nem alkothattott.

Csak a sajtó maradt meg, hogy védje igazainkat és napirendről leszoríttatni ne engedje ügyünket. A sajtó

túlnyomó része barátságosan tárgyalta ügyünket és hathatósan támogatta törekvéseinket.

Első sorban a «Pester Lloyd»-nak tartozunk örök hálával. Kevéssé ismeretes dolog, hogy a nagy magyar zurnalisztának, Falk Miksának hazajövele szintén a mi emancipacionális mozgalmunkkal volt kapcsolatos.

A Pester Lloydnak a mult századbeli hatvanas évek első felében, a nem zsidó, vagy már nem zsidó (erről bizonyosat nem tudok) Weisz János volt a főszerkesztője. Lelkes patrónusa volt ügyünknek és mindenkor készségesen rendelkezésünkre bocsátotta lapjának hasábjait. Történt, hogy Weisz nyugalomba vonult és elköltözött Lipszébe, hol előkelő rokonsága volt.

Az új szerkesztőség a régi munkatársakból került ki; az új főszerkesztő már zsidó vallású ember volt. Történt pedig, éppen a legkritikusabb időben, az 1865/68-iki országgyűlés tartama alatt, hogy az új főszerkesztő megsokalta a zsidók alkalmatlankodását és egy szép napon röviden kijelentette lapjában, hogy ő ezt a kérdést lapjában többé nem tárgyalja; a zsidók türtessék magukat.

Nagy zenebona a laptulajdonos Lloyd-társaságban. Rendkívüli közgyűlés. Rosszalás a lap szerkesztőségének. Utasítás, hogy a lap a zsidó-kérdésben a legliberálisabb álláspontot foglalja el. A szerkesztőség is levonta a konzekvenciát. Az összes munkatársak szolidaritást vállaltak és kijelentették, hogy a legközelebbi újévre otthagyják a lapot és ők alapítanak új Lloydot.

Azt hitték, hogy ők az erősebbek. A társaság azonban nem ijedt meg és nem hátrált meg. Wahrmann Mór vezérlete mellett kiküldött bizottság keresett új szerkesztőt. Elsőnek Horn Ede volt kiszemelve, ki akkor Párisban élt. Meg is volt már vele az alku, de ő az utolsó pillanatban meggondolta a dolgot, hogy ő mégis inkább Párisban marad és visszalépett.

Ekkor kínálta meg Wahrmann Mór a már nem zsidó Falk Miksát, hogy vállalja el a Pester Lloyd szerkesztőségét. Falk Miksa akkor Bécsben élt, az Österreichische Sparkassa-nak volt főtitkára és onnan küldte a Pesti Naplónak a híressé vált (Fk) cikkeket. Falk december 31-én érkezett Pestre és január 1-én megjelent a Pester Lloyd Falk Miksa nevével és a szerkesztőségben minden íróasztalnak volt új birtokosa. Ma sem tudom, hogy miként tudta Falk ezt a remeklést véghezvinni. A Pester Lloyd gyarapodott tekintélyben és olvasókban, a rövidéletű Ungarischer Lloyd pedig csakhamar elszenderült.

Megtörtént a koronázás és megdicsőült királyunk, ma ötven esztendeje, szentesítette az 1867: XVII. t.-cikket, mely megadta «az ország izraelita lakosainak» a polgári és politikai jogegyenlőséget. A felekezet egyenjogosítása, a zsidó vallás recepciója nincs benn ebben a törvényben.

Mi nem így akartuk a dolgot. Mi úgy akartuk, hogy 1. §. adja meg az ország izraelita lakosainak a polgári és politikai egyenjogúságot; 2. §. a zsidó vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttassék; 3. §. az 1848: XX. t.-c. 8. §-ának példájára biztosíttassék a felekezetnek az önkormányzat joga és utasíttassék a

kormány kongresszus egybehívására, úgy mint az 1848 : XX. t.-c.-ben a görög nemegyesült vallásúakra nézve történt.

Báró Eötvös József annyiban volt eltérő véleményen, hogy nézete szerint kongresszust, mely az önkormányzati szervezetet megalkossa, királyi elhatározás alapján összehíhat a kormány akkor is, ha a törvényben erre utasítva nincs is. Ha kell, úgy a kongresszus hozandó határozatait utólagosan törvényesítheti az országgyűlés, amint hogy a görög nemegyesültek dolgában is, végeredményében, az 1868 évi IX. t.-c. által így történt a rendezés, az 1848 : XX. t.-c.-től bár eltérőleg.

Sajnos, a következmények megmutatták, hogy helyesebb lett volna úgy eljárni, amint azt mi óhajtottuk.

Az emancipáció tehát megvolt ; de nagyon jól tudtuk, mi is és a vallásügyi kormány is, hogy ezzel az ügy befejezve nincsen. Hátra volt még a nehezebbik feladat : az önkormányzat megalapozása és a vallás recepciója. Báró Eötvös József hozzá is látott a dologhoz ; bizalmi. férfiakkal megtartott előkészítő konferencia után összehívta az alkotmányozó egyetemes gyűlést — kongresszust — melyet ő maga személyesen nyitott meg.

A kongresszus bevégezte a maga munkáját legjobb tudása szerint, de mindvégig szem előtt tartotta, hogy a hitfelekezet egyenjogosítása nincs törvény által biztosítva, míg a recepció törvénybe iktatva nincsen. Ezért az utolsó érdemleges ülésben, a magam és társaim indítványára a kongresszus elhatározta, hogy feliratban azt kéri a kormánytól, hogy már az országgyűlés legközelebbi ülészakában terjesszen elő olyan törvény-

javaslatot, mely a zsidó vallást a törvényesen bevett vallások sorába felveszi.

A recepció tehát nem volt késői utószülött, még kevésbé volt más szülők magzatja, mint az emancipáció, Már az is hiba volt, hogy két külön törvénybe foglalták ezt az egymáshoz tartozó, egymást kiegészítő két intézkedést.

Hogy a recepció mégis csak 27 év multán, az egyházpolitikai törvények sorozatában került a törvénykönyvbe, ezért ne okoljunk senki mást, csak saját magunkat, a saját kebelünkben beállott bomlást, az áldatlan viszálykodást, mely hitfelekezeti életünket minden vonatkozásában megbénítja.

De végre meglett a recepció is és épen ezekben a napokban jutottunk el a végállomáshoz. Be van nyújtva a törvényjavaslat az 1848: XX. t.-c. fokozatos végrehajtásáról. Nem akarom vizsgálat tárgyává tenni azt a kérdést, hogy az alapítvány összege megfelel-e a népességi aránynak. Nem ez a lényeges, hanem az, hogy hitfelekezetünket ne érje megint bántó sérelem, ne illesse lealázás. Elnémult az az értelemnélküli szórszálhasogatás, hogy a zsidó vallást, bár törvényesen bevett vallás, még sem illeti meg az a jog, mit a bevett vallásnak a törvény biztosít. A fenyegető hullám elsimult és mi megnyugvással nézhetünk ennek a törvényjavaslatnak tárgyalása elé.

Megelégedett érzéssel ünnepelhetjük ma ezt a reánk nézve annyira nevezetes évfordulót. A magyar Izraél célhoz ért és az utolsó, ami még hátra van, saját házunk alkalmas berendezése, csak rajtunk múlik. És mert szent vallásunk tekintélye ezt tőlünk parancsolólag

követeli, kell hogy megtaláljuk módját annak, hogy testvéri egyetértésben teremtsünk rendet hitéletünkben és szüntessük meg a felekezetünk kebelében dúló viszáltyokat.

Legyen béke Izraélben!

Előadásom végére értem, de nem fejezhetem azt be anélkül, hogy mélységes kegyelettel ne emlékezzem meg arról a férfiről, ki bölcs vezetője volt a magyar zsidóságnak a tövises úton, a jognélküli, a türelmezett honlakos mélységéből a teljes jogu honpolgár magaslatára. Ennek a teremnek faláról tekint le reám, az én tisztelve tisztelt vezéremnek, az én szeretve szeretett mesteremnek arcképe.

A nemzedékek kegyelete és hálaérzete feledékeny. De ha önöket, uraim, utjuk a kerepesi-úti temetőbe viszi, helyezzenek dr. Hirschler Ignác sírkövére egy parányi kavicsot, a megemlékezésnek hagyományos zsidó jelképét!

Budapest.

Dr. Mezei Mór.

AZ EMANCIPÁCIÓ TÖRTÉNETE.

Ünnepel a magyar zsidóság. Ma van épen ötven esztendeje, hogy megdicsőült királyunk törvényt szentesített, mely polgári és politikai egyenjogúságot adott a hazai zsidóknak. A mi nemzedékünk, mely már az állampolgári jogok védelme alatt nevelkedve juthatott élélethivatásához s egyéni boldogulásának szabad útján a képzelhető legkülönbözőbb pályákon szolgálhatja az ország közjavát, alig-alig tudja megérteni ma, amidőn

zsidó vallású miniszter terjeszti a törvényhozás elé az általános választói jogról szóló javaslatot, hogy ötven évvel ezelőtt hazánk lakosságának számottevő része, mely az ország polgáraival egyaránt viselte a közterheket, még nem élvezte a választójogot, csak azért, mert zsidó volt.

Csak a választói jogot említem, mert ha egyrészt az emancipációért küzdők soraiban világosan látták, hogy a választói jog képezi a súlypontot, ahol az emelő rudat kell alkalmazni, hogy a magyar zsidóságról legördíttessék a kivételes helyzet megszügyenítő terhe, úgy másrészt azon meglepő jelenséget látjuk, hogy az emancipációt kimondó országgyűlés előestéjén, az 1865-iki képviselő-választások alkalmával számos kerületben a szavazatszedő-bizottságoknak zsidók is voltak tagjai, dacára annak, hogy szavazati joggal nem bírtak. *Löw Lipót*, az emancipáció tudós, erélyes és széles látókörű előharcosa volt az, aki folyóiratában először irányította a közfigyelmet a zsidók választójogának fontos nézőpontjára, midőn 1861 január 4-én Irányi István sármegyei főszolgabíró nyilvánosan megbotoztatott egy zsidót, állítólag ártatlanul. A napilapok foglalkoztak az ügyel, helytelenítették a szolgabírói önkényt, hangoztatták, hogy bármit követett is el a zsidó, a szolgabírónak nem szabadott volna megbotoztatnia, de a hamarosan elülő hirlapi viharból csak Löw Lipótnak villámokat szóró cikke világlott elő, melyben bátran kimondja, hogy «Magyarországon *választják* a közigazgatási tisztviselőt s így természetes, hogy a szolgabíró tekintettel van azokra, akik választói, de adjanak a zsidónak is polgárjogot, az nemcsak politikai jogok

élvezetét fogja nyújtani, de garanciát is a zsidó személyes és vagyoni biztonságára ; ezt a nézőpontot ne tévessze szem elől a törvényhozás».

Akkor még nem érkezett el az ideje annak, hogy ez a nézőpont irányította volna a törvényhozást, de a sorompó rácsait egymás után törték ki császári pátensek, helytartósági intézkedések, majd miniszteri rendeletek, melyek enyhítették a zsidók helyzetét. Megengedték a zsidó joghallgatóknak, hogy egyházjogból is vizsgázhassanak (1850 jan. 14), megengedték a zsidó tudós nőknek, hogy keresztényeknél is segédkezhessenek (1850 szept. 3.), megszüntették a tilalmat, mely a zsidókat lőszer- és salétrom-készítésétől s elárusításától tiltotta el (1851 márc. 12.), megengedték, hogy a zsidók is tarthassanak keresztény inasokat és cselédeket (1859 nov. 29.), megszüntették a zsidók házasságkötésénél megkövetelt politikai hatósági beleegyezést (1859 nov. 29.), megengedték bárminő iparnak szabad gyakorlását (1859 dec. 20.), továbbá, hogy keresztény végrendeletén zsidó is szerepelhessen tanu gyanánt s megszüntették azon rendelkezést, mely a zsidó vallomását keresztény tanuval szemben aggályosnak mondja (1860 jan. 6.), megengedték, hogy zsidók is űzhessenek gyógyszerészséget, italmérést, szeszégetést és malomipart (1860 jan. 13.), megszüntették a bányavárosokban való tartózkodás s letelepedés tilalmát (1860 jan. 14.); 1860-ban febr. 10-én már megengedték, hogy a zsidók ingatlan birtokot is szerezhessenek ; az 1861. évi országbírói értekezlet, bizonyára a sárosmegyei szolgabíró botozási ügyéből kifolyólag, kimondja a bűnvádi eljárásról hozott törvény 5. §-ában, hogy «a testi büntetés alóli

teljes mentesség . . . mindazon izraelitákra is kiterjesztetvén, kik bár politikai jogok gyakorlatával felruházva nincsenek, az erre törvényileg megszabott egyéb kvalifikációval bírnak»; sőt 1867-ben a zsidók esküdtszéki képességéről jelent meg igazságügyminiszteri rendelet, «pótlásul azon mulasztásért, mellyel az országban az esküdtek összeírásánál a zsidókat, mint polgári és politikai jogokat törvényesen nem bírókat, kihagyták». Így hát a sorompó rácsai már legnagyobbbrészt ki voltak tördelve, de a sorompó még le volt bocsátva, törvényesen még nem bírták a polgári és politikai jogokat s így szavazatukkal nem is járulhattak még azon országgyűlés megválasztásához, mely törvénybe iktatta a zsidók polgári és politikai jogait; de dacára *Scitovszky* János hercegprimás pásztorlevelének, mely felszólította az ország katolikus lakosságát, hogy csak katolikus jelöltre szavazzanak, az ország szabadelvű hangulata számos kerületben zsidókat küldött ki a választóbizottságokba s olyan követeket küldött az országgyűlésbe, kik végre egyhangúlag lerótták azt a tartozást, melyet Európa más államai már jóval előbb kiegyenlítettek a zsidók iránt.

Hazánk az államok közt utolsó volt a sorban, mely a zsidókat emancipálta, és ma öntelt elkapatottság nélkül, de jogos önérzettel tekinthetünk vissza a letűnt félszázadra, mert azok után amiket, a magyar zsidóság e félszázad alatt legnemesebb erejének kifejtésével végzett hazánk fölvirágoztatására, az ötven évvel ezelőtti aggályoskodók is kénytelenek elismerni, hogy semmi téren sem maradtunk azon várakozásokon alul, miket hozzánk fűztek.

Mert delelőjén túl volt már s alkonyat felé hanyatlott 1867-ben a szabadelvűség napja, s nem csoda, ha akkor már ismét hangosabban s nyiltabban jelentkezhetek az ősi előítéletekből fakadt aggályok, de talán épen az adja meg a magyar emancipációnak az igazi értékét, hogy míg Európa többi államaiban a negyvenes évek forradalmainak izzó hangulata képezte a liberális gondolkodás színaranyát kiválasztó erőt, mely mindenütt a zsidók egyenjogosítását azonosította a szabadelvűség kritériumával, addig nálunk lecsillapodott hangulatok békés idején róttá le tartozását a zsidóság iránt a törvényhozás. Leróttá békés időben minden föltétel nélkül úgy, miként forradalom viharainak hatása alatt cselekedte meg Ausztria s Németország valamennyi állama, holott, amikor hazánkban vetette felszínre a forradalom e kérdést, egy nappal a világosi fegyverletétel előtt azon köztapssal üdvözölt törvényjavaslatot fogadta el a Szegedre menekült nemzetgyűlés, mely a polgári és politikai egyenjogúsítást egy hozandó letelepülési törvénytől teszi függővé s amely meghagyja a belügyminiszternek, hogy «a mózesvallásúak papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze gyülekezetet, részint, hogy hitágazataikat nyilvánítsák, illetőleg reformálják, részint, hogy jövőendő egyházi szerkezetökre nézve a kor kívánataival megegyező javításokat tegyenek». Így festett a forradalom lángolásának világítása mellett hozott törvény, mely rég elfelejtett és a hazai viszonyokra rosszul alkalmazott külföldi vitákból merítette anyagát, s előrevetette hosszú árnyékát egészen 1867-ig, amikor az előzmények alapján az utolsó pillanatig sem lehetett biztos reményt fűzni az emancipációnak azon

formában meghozott törvényéhez, amely fölemelte a magyar zsidóságot s amely hazánknak áldására vált.

Hogy pedig értéke szerint méltányolhassuk a törvényt és az utókor háláját leróhassuk azon megvilágosodott szellemű vezérférfiak iránt, kik lankadatlan küzdelemmel kivívták számunkra az egyenjogot, vessünk egy pillantást az előzményekre, lássuk, minő hatások alatt alakultak ki hazánkban a kérdés megoldását célzó irányelvek, s minő erők vitték az eszmét számos akadályon át lassú fejlődés útján a törvény megalkotásáig.

*

A zsidók helyzetének javulása, a kivételes törvények alól való felszabadulása Franciaországból indult ki. Háromszor rázkódtatta meg Európát a francia vulkán, melyből a népszabadság és az emberi jogok kivívására törekvő erők mindtovább terjedve végre a harmadszori lökésnél eljutottak hazánkba is, az utolsó állomásra. Igaz ugyan, hogy ha külön értéket kölesönöz a mi egyenjogúságunknak az a körülmény, hogy nem forradalom éveiben jutottunk birtokába, úgy hazánknak még nagyobb dicsőségére válik az, hogy a mi uralkodónk, II. József volt a kezdetek kezdetén megindítója a zsidók felszabadítása gondolatának, noha a történeti ismertetések XVI. Lajost mondják Európában a legelső uralkodónak, ki kedvező rendeleteket adott ki a francia zsidók helyzetének enyhítésére. Mert eltekintve attól, hogy II. József már 1781-ben adta ki a zsidóságra is kihatással volt türelmi rendeletét s ugyanazon évben engedte is meg, hogy az összes fennálló nyilvános isko-

lákat látogathassák, földműveléssel, iparral, művészettel foglalkozhassanak, holott XVI. Lajos csak 1784-ben törölte el a megbélyegző személyi vámot s 1785-ben mondatta ki a párisi parlament, mint legfőbb törvény-szék által, hogy büntetlenül még zsidót sem szabad bántani, úgy XVI. Lajos enyhítő rendeleteinél jogosan feltételezhetjük Mária Antoinette hatását, aki bátyjának, II. Józsefnek befolyása alatt nevelkedett. De bármennyire óhajtott is XVI. Lajos a zsidók helyzetén enyhíteni, minden intézkedését elsöpörte a forradalom. A szabadság eszméjének föllángolása reávilágított a zsidók kivételes jognélküliségére s a forradalmi nemzetgyűlés legkimagaslóbb alakjai követelték számukra is a teljes polgári és politikai felszabadulást.

Végezredményében, a forradalom kitörésétől számítva csak húsz esztendei küzdelem után részesülhettek a francia zsidók az emancipáció áldásában. Az emberi jogok felszabadulása nem engedte napirendről lekerülni a kérdést, de csak két évtizedes küzdelem vezette el a kívánt és méltó megoldáshoz, azon előítéletek végleges legyűréséhez, melyek föltételeket szabtak az egyenjogúság kiterjesztése elé; különbséget tettek zsidó és zsidó közt, művelt és műveletlen, meghonosodott és bevándorlott szerint osztályozva őket csak fokozatos emancipációt óhajtottak számukra; majd vegyesházasságok előmozdítása által a teljes beolvadást remélve, s hatósági felügyelet alatt vezetett kongresszus útján vallásnyilatkozatot és reformálást kívánva, végül pedig a közvetlenül gyakorolható állami ellenőrzést szolgáló szervezet megalkotásával adta csak meg az európai szabadság alapjait megvető Napoleon a zsidók-

nak azt, amit természetes emberi jognak nevezünk. Legtávolabbról sem szabad lekicsinylenünk ezen előítéletekből fakadó óvatosság folytán a forradalomnak és nagy Napoleonnak a zsidók emancipációjára is kiható jelentőségét; Franciaországban csakhamar belátták, hogy mennyire igazságtalanok voltak a zsidók iránt, midőn megrögzött előítéletekkel oly nehezen tudtak beletörődni abba, hogy az emberi szabadság hazájában lehetetlenség továbbra is kivételes törvények terhe alatt hagyni a zsidókat; csakhamar belátták, hogy oknélküli volt a félelem, mely csak fokozatosan, óvatos körülhatárolással nyúlt a kérdés megoldásához; csakhamar eljutottak annak a megismeréséhez, hogy a zsidók polgári és politikai felszabadításával csak az állam nyert értékes erőket, melyek előmozdítják az ország viruló nagyságát. A csodálatos csak az, hogy amikor a francia vulkán másodszor háborgott s legközvetlenebbül Németországot rendítette meg, a német államokban ismét legelejeről kezdték a zsidókérdés tárgyalását, ugyanazon kifogásokkal, ugyanoly előítéletekkel, mint amiket Franciaországban akkor már rég elfeledtek és jóvá is tettek.

Amidőn 1830-ban a júliusi forradalom megdöntötte a bourbonok trónját, a francia kormány teljesen el akarta tüntetni minden emlékét annak, hogy valamikor oly kevés bizalommal voltak a zsidók iránt és törvénybe iktatta a zsidó kultusz költségeinek az állampénztárból való fedezését. Ilyen példaadáson sem okultak a német szövetséges államok, melyekben a közszabadságért vívott küzdelmek csak most vetették felszínre a zsidók egyenjogúsításának ügyét. Legelsőnek tűnik fel Zöpfl

heidelbergi közjogi professzor, ki a zsidók egyenjogúsításáról az egész irodalomban legelőször használja az emancipáció szót, amely kifejezés különben legelső ízben Angliában került 1828-ben forgalomba, de nem a zsidók, hanem a katolikusok egyenjogúsításának alkalmával; az angol katolikusok emancipációjának mintájára használja Zöpfl e kifejezést a zsidók emancipációjáról, melytől óva inti az államokat, mert a zsidókat vallásuk akadályozza a polgári kötelességek teljesítésében. Vele egyidejűleg *Paulus* titkos egyháztanácsos is röpiratban emeli fel figyelmeztető szavát, hogy a zsidók nem polgárjogot, csak idegenvédelmet érdemelnek, mert mindenütt külön államot alkotnak az államban. A bajor parlament elé került javaslatot levéteti napirendről a kormány avval a megokolással, hogy emancipációról csak akkor lehet majd szó, ha a bajor zsidók megalkotják egységes egyházi szervezetüket, amit azonban az orthodoxok vonakodása egyelőre lehetetlenné tesz. Ez 1834-ben történt Bajorországban. A badeni nagyhercegségben 1831-ben a felsőház vetette el a javaslatot avval a megokolással, hogy előbb kongresszust hívjanak egybe a zsidók s hárítsák el a polgáriasodásuk útját álló akadályokat. Még Szászországban is parlament elé kerülhetett 1833-ban az emancipációs javaslat, mely azonban megbukott azon követelés címén, hogy előbb mutassák be a zsidók hitvallomásukat. De legkülönösebben festett a porosz parlament, hol 1833-ban *Streckfuss* titkos tanácsos javaslata alapján arról tárgyaltak, hogy kétféle zsidót ismerjenek: állampolgárt és védelmi zsidót; a vagyonosnak és műveltnek adjanak meg minden jogot, a szegény és tanulatlan zsidó pedig csak

az állam védelmét élvezze kivételes törvények oltalma és súlya alatt. Íme a Németországban előtérbe tolt előítéletek s ráfogások, miket Franciaország régiség-tarából szereztek.

A francia vulkánnak harmadik lökésre kellett megmozdulnia, hogy Európa fölébredjen középkori aléltóságából. Az 1848-iki februári forradalom földrengése Németországon keresztül Ausztriát is hullámvonalába sodorta s utolsó rezgései nem hagyták érintetlenül most már hazánkat sem. A német szövetséges államok valamennyije minden tétovázás és föltétel nélkül kimondta alkotmányuk alaptörvénye gyanánt, hogy az állampolgári jogok nincsenek valláshoz kötve; Ausztria 1849 március 4-én csak négy nappal előzte meg Szászországot, a lutheránus Spanyolországot, a zsidókra is kiterjedő állampolgárságot kimondó alkotmányos alaptörvényével. És hazánk?

*

II. József rendeletei vérmes reményeket ébresztettek a magyar zsidóságban s ki tudja, miként alakult volna a zsidók sorsa hazánkban, ha a megvilágosodott lelkű igaz ember túlélte volna a francia forradalmat. 1790 óta nem volt országgyűlés, melynek ajtaján ne kopogtatott volna alázatos és önérzetes kérvényével a magyar zsidóság. Még csak meg sem hallgatták kérésüket; sem 1807-ben, sem 1825-ben, sem 1832-ben nem hozták a zsidók ügyét napirendre. Csak az 1839-ben megnyílt országgyűlésen, amikor a második francia forradalom hatása alatt kezdett föleszmélni az ország és számos vármegye, különösen Pest vármegye, *Dulveritzky* Simon

alispán elnöklete alatt, utasítást adott a zsidók egyenjogúsítása érdekében a követeknek, akkor került először a pozsonyi országgyűlés elé olyan törvényjavaslat, mely kimondja a türelmi adó eltörlését és a zsidóknak a nem-nemesekkel való egyenjogúságát. De ezen szép és a korhoz képest nagy vívmánynak tekinthető javaslat semmivé vált a bécsi udvar akaratából.

Ekkor már emelkedőben volt *Kossuth Lajos* napja, ki 1841-ben megindította a Pesti Hírlapot, ahol négy évi szerkesztősége alatt megjelent cikkeiből nemcsak azt a benyomást, de azt a meggyőződést is szerezhettük, hogy ha nem is volt a zsidók egyenjogúsításának ellensége, de föltétlen barátja sem volt. Kossuth nagyon távol állt attól, hogy minden előítélettől menten az igaz szabadelvűség erejével karolta volna fel a zsidók ügyét; a külföldi irodalom teljesen fogva tartotta szívét-lelkét; a francia és német emancipációs mozgalmak annyira átitatták gondolkodását, hogy nem tudott szabadulni attól a követeléstől, hogy a zsidók előbb reformálják meg vallásukat s vegyes házasság által közeledjenek a nemzettel való egybeolvadáshoz. «Míg más vallású polgártársaikkal egy sót, egy kenyeret nem ehetnek, egy bort nem ihatnak, egy asztalnál nem ülhetnek, hogy ez és ehhez hasonlók a különböző vallásfelekezetek szociális egybeforradását gátolják, míg ezeket nemcsak a műveltebbek gyakorlata, — kiket ezért hitsorsosaik rossz zsidóknak tartanak — hanem ünnepélyes egyházi hitvallomás a zsidó vallás lényegéhez nem tartozóknak ki nem jelenti, a zsidók szocialiter emancipálva nem lesznek, ha mindjárt politikailag százszor emancipáltat-

nak is.» Így írt *Kossuth* 1844-ben válaszul *Löw Lipót* eikkének azon megjegyzésére, hogy mit törődik az állam azzal, hogy a zsidó nem eszik disznóhúst s hogy szabad volna-e egy *Mendelssohntól* megvonni a polgárjogot csak azért, mert sonkát nem eszik. *Kossuth* elérkezettnek látta a politikai emancipáció idejét, de nem tudott szabadulni a gondolattól, hogy társadalmilag olvadjanak egybe a zsidók a nemzettel s a kettőt annyira összeforrasztotta, hogy a politikai emancipáció hátrányára és elodázására folyton csak a társadalmi emancipáció föltételeit és akadályait hangoztatta. *Kossuth* e vélekedésében nem szabad az ügy hátráltatásának szándékát keresni, de idealizmusának rögeszméjét kell abban látni, hogy amikor *Deák Ferenc*, *Klauzál Gábor*, *Eötvös József*, *Szentkirályi Móric* és a többi vezérférfiú elodázhatatlannak tartotta a zsidók emberi jogainak megadását a politikai emancipációval, akkor *Kossuth* szívós rendületlenséggel kívánt vallási reformálást társadalmi egybeolvadás érdekében. Pedig mint az ellenzék lánglelkű vezére nagyot lendíthetett volna a zsidók ügyén, holott épen az ország közvéleményére gyakorolt rendkívüli hatása folytán az egész országban hátrányosan befolyásolta a közhangulatot.

S e hangulat szomorú bizonyosságát képezik a vármegyék követi utasításai az 1847-iki országgyűlésre. Pest városa azt az utasítást adja, hogy «az izraeliták hazánkban özőnlése gátoltassék, azok polgárosítása pedig akkorra halasztassék, mikor erre a haza veszélyeztetése nélkül alkalmasak és érdemesek lesznek.» Veszprém megye azt követeli, hogy «a héberek ne

emancipáltassanak, míg confessio fideit nem mutatnak». Borsod vármegye arra utasítja követét, hogy «ha a zsidók vallásuk és szertartásaik felől az országgyűlés előtt konfessziót tevén, abban az álladalom elveivel ellenkező tanok nem foglaltatnak, polgárosíttassanak». Hasonló értelmű volt a többi utasítás is, mely közhangulatnak következménye volt az aradi zsidók körlevele, mely a hitközségeket gyökeres vallási reformok keresztülvitelére szólítja fel, továbbá a Pesten alakult rövidéletű Radicál-egylet a vallás reformálása céljából, valamint a pesti hitközségnek a megnyíló országgyűléshez intézett felterjesztése, mellyel *Schwab Löw* pesti rabbi által szerkesztett hit- és erkölcsant nyújtotta be a kívánt konfesszió gyanánt. De ha az 1847-iki országgyűlés még csak napirendre sem tűzte az emancipációt, úgy azért nem szűkölködött nagyon éles zsidóvita nélkül.

Ez alkalmat a honosítási törvényjavaslat szolgáltatta, melyhez az egyházi követek azt indítványozták, hogy magyar honosságot csak bevett vallású lakós kaphasson. Ellenezte az indítványt Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Ghiczy Kálmán, Asztalos Pál, Justh József, Szentkirályi Móric, Lónyai Gábor, Bohus János, valamennyien nemes hangon szólva a zsidók érdemeiről és azon igazságtalan elbánásról, melyben a törvényhozás őket részesíti. Nagy szenvedélyességgel folytatódott a vita a városi törvényjavaslatnál, melynek folyamán *Károlyi István*, Pest város követe «a zsidók számának maximumát szeretné megállapíttatni, nehogy túlságosan elszaporodjanak, minthogy Pesten hét év alatt négyszeresen szaporod-

tak el. Nem mondja, hogy a Pesten született zsidó lakóst ki kell hajtani, de gátolni kell azoknak a szaporodását, kik Muszkaországból kihajtatván, ide tódulnak és csakhamar glacékeztyűben s lakkos csizmában járnak». Ilyen szellemben szólt a tárgyhoz Szatmár megye követe, *Kende Zsigmond* is s nem csoda, ha ilyen beszédek meg nem akadályozhatták, hogy az 1848 március 15-ikét Pozsonyban, az országgyűlés színhelyén a városi csőcselék féktelen zsidóellenes zavargással ne ünnepelje. Vigasztalásul utasította az országgyűlés a minisztériumot, hogy a jövő országgyűlésre törvényjavaslatot készítsen «az emancipációról s azon akadályoknak elhárítását illetőleg, melyek azt jelenleg gátolják». De a zsidók barátai hiába várták a legközelebbi ülészakban a kormány javaslatát, s miután *Szemere Bertalan* belügyminiszter e tárgyban hozzá intézett interpellációra kijelentette, hogy «idő reá ez ülés alatt nem lévén, nem fogunk törvényjavaslatot benyújtani a háznak», *Kállay Ödön* volt az, ki 1848. július 26-án önálló indítvány alakjában terjesztett elő olyan javaslatot, mely «a zsidókat úgy polgári, mint vallási tekintetben egyenlőknek nyilvánítja». A javaslatot megtárgyalták a bizottságok is, melyeknek véleményét *Horváth Boldizsár* előadó azzal terjesztette elő a háznak, hogy «az osztályok kivétel nélkül azon véleményben összpontosultak, hogy mind a legújabb törvényekben foglalt egyenlőségi elv alapján, mind az igazság s humanitás örök törvényei szerint, de a nemzet osztatlan egységének s erejének tekintetéből is, az izraelitákat, polgári jogokra nézve, az ország többi lakósaival egyenlősíteni kell... De

az ügy tárgyalását a legközelebbi ülésfolyamra véli elhalasztani s addig jónak látná, hogy a nyilvános és társadalmi életben annyira feltűnő, mint káros elzárkózottság s kölcsönös idegenkedés korszerű reform általi elhárítása végett a minisztérium magát a zsidó osztály értelmesebbjeivel értekezésbe tegye». Ilyen jelentés után a nemzetgyűlés természetesen nem tárgyalta a Kállay-féle törvényjavaslatot, de különösnek hangzik egy Horváth Boldizsár ajkairól s még hozzá 1848 augusztus 3-án, amikor már izzott a szabadságharcba kitörni kész hangulat, az ilyen jelentés, mely még mindig nem tudta lerázni az előítéletek bilincseit.

Tűz- és vérpróbát kellett még megállania a magyar zsidóságnak; megállta hazájáért szívesen és becsülettel a szabadságharc viharában, mit avval jutalmazott a nemzetgyűlés, hogy *Szemere Bertalan* miniszterelnök 1849 július 28-án benyújtotta az emancipációs törvényjavaslatot a következő rövid, de mindenkori megjegyzésre méltó beszéd kapcsán: «Magyarországot most úgy képelem, hogy ennek különböző népei össze vannak gyűlve egy lakomázó nagy asztal körül. Az asztalra el van rakva a népek vagyona, élete, békéje, szabadsága, becsülete, dicsősége, szerencséje, reménye a jövődőnek, áldása a maradóknak. Magyarország minden népei az asztal körül vannak és védelmezik az utolsó csepp vérig, a halálig. Oldalt áll azonban egy néposztály, mely szintén védelmére kel a kincsekkel megtelt asztalnak, pedig az ő szabadsága nincs az asztalon, az ő jogai azon jogok között, melyeknek megvédésében részt vesz, ezen asztalon nincsenek biztosítva, tehát úgy látszik idegen jogot, becsületet,

szabadságot védelmez, ontván azonban vérét a többivel egyenlően. Ezen nép osztálya a zsidó néposztály. Uraim, ha a zsidó nép szinte ott van a csatatéren és vérét ontja egy oly hazáért, melynek ő még nem kijelentett polgára, ha ő vagyonát, életét örömet feláldozza azon szabadságért, melyet csak reményl, azon jogokért, melyeket még nem bír, mit birnak a többiek, kik vele harcolnak, azt hiszem, az igazság kívánja, hogy míg egyrésről az ellenség még nagyobb számokkal, terhekkal tetézi, mint a többi népeket, eljött az idő, hogy a nemzetgyűlés azon szent elvi kijelentését tovább ne halassza, miszerint a zsidók is a hazának polgárai jogban, kötelességben a többiekkel egyenlők... A javaslat indokolását felolvasni nem fogom, nem pedig azért, mert a javaslatban oly igazságok foglaltatnak, melyeket nem magyarázni kell, hanem csak sziveinkhez nyúlva érezni lehet.» A nemzetgyűlés lelkesedéssel, minden hozzászólás nélkül elfogadta a «szent elvi kijelentésre» irányuló javaslatot az országban született, vagy törvényesen megtelepedett mózesvallású lakosoknak polgári és politikai jogokkal való felruházásáról; szent elvi kijelentést, mert a javaslat további pontja későbbi időre igéri a törvényes megtelepedés föltételeinek megszabását, valamint az arról való gondoskodást, hogy a zsidók kézi mestersége s földművelés gyakorlására vezéreltessenek alkalmas szabályok által és hogy egy összehívandó gyülekezet által nyilvánítsák s reformálják hitágazataikat. Szinte kiáltó ellenmondás van Szemere miniszterelnök ajánló beszéde s a törvényjavaslat szelleme közt, mely mindazon gyanításokat s előítéleteket juttatta kifejezésre,

amelyek a napoleoni idők emancipációját késleltették s amelyek a negyvennyolcas forradalmi időkben még a német szövetséges államokban, sőt Ausztriában sem kerültek már felszínre akkor, amikor állampolgári hűségért állampolgári jogokat is adtak a zsidóknak. Mi 1849-ben még csak a francia 1790-nél tartottunk.

De a szent elvi kijelentés törvénye nem emelkedhetett jogerőre; a világosi fegyverletétel a zsidóságra súlyos elnyomatást hozott s mintha prófétai szemekkel látott volna Szemere Bertalan a szegedi nemzetgyűlésen, midőn azt mondta: «az ellenség nagyobb számokkal, terhekkal tetézi a zsidókat, mint a többi népeket», mert hazafiságáért a zsidó szenvedett meg legjobban. A császári hadvezetőség büntetésből vett ki ép a zsidókra hadisarcot, mert «érzelmeik és gonosz cselekvésmódjuk által előmozdították a forradalmat, mely az ő közreműködésük nélkül sohasem nyerhetett volna olyan kiterjedést». Ez volt az osztrák hivatalos vélemény a magyar zsidók hazafiságáról s így nem csoda, hogy felfüggesztették még a hitközségeket is, melyek ezentúl hatósági kinevezéssel kapták előljáróikat, megfosztották a zsidókat ingatlanszerzés jogától s szüntelen zaklatással megnehezítették számukra a kenyérkereset minden ágát. A megpróbáltatás ezen súlyos évtizedében azonban közelebb jutottak a zsidók a magyarság szívéhez, a közös szenvedés próbakövén megismerték a zsidóság értékét s amikor a szerencsétlen olasz háború után az alkotmány helyreállításának reménye ébredezett, a magyarság legkiválóbbjai buzgólkodtak azon, hogy a

legelső országgyűlés adja meg a zsidóknak azt, amivel az ország nekik már régóta tartozik. *Deák Ferenc, Andrássy Gyula, Tisza Kálmán, Teleki László* s *Majláth Kálmán* gyűlésekben s hírlapokban nyilatkoztak és sürgették az emancipációt, de az 1861-iki országgyűlés csak a felirati vitában merült ki, melynek során *Széchenyi Béla gr., Podmaniczky Frigyes* báró, *Szalay László, Trefort Ágoston* és *Jókai Mór* lelkes nyilatkozatai után *Tisza Kálmán* javaslatára legalább határozatilag kimondotta a ház, hogy a munkájában megzavart országgyűlésnek tervében volt az izraeliták politikai egyenjogúsítása is. De amikor négy évvel utóbb *Deák Ferenc* husvét-i cikkével a kiegyezés első alapkövét rakta le s 1865. év végén újból összehivatott az országgyűlés, olyan szabad-
elvű áramlat vonult végig az egész országon, hogy bizton bízni lehetett az emancipáció kérdésének végleges megoldásában. Újból csalódtak a zsidók. Hiába hangzottak el a képviselőválasztások alkalmával a legtekintélyesebb politikusok beszédei; hiába buzgólkodtak a sajtóban *Mezei Mór, Bródy Zsigmond, Tenczer Pál, Ágai Adolf*; hiába fejezte ki megdicsőült királyunk, ki az országgyűlés megnyitása alkalmával, 1865. dec. 18-án fogadta a pesti zsidók küldöttségét, azon reményét, hogy a zsidók polgári helyzete rövid idő múlva kedvező megoldást fog nyerni — a kormány nem a legsürgősebb feladatok közé sorolta az emancipációt. Csak kedvező irányzatot lehetett érezni, midőn a felirati vita során *Deák Ferenc* azon véleményének adott kifejezést, hogy legegyszerűbb módja volna az emancipációnak, ha nem alkotnának külön

törvényt, hanem mindenütt, ahol addig különbséget tett a törvény, kimondatnék: «valláskülönbség nélkül». «Az emancipáció szót nem szeretem, — mondta Deák, — elfogadott szó ugyan, de szégyenítő a világra, mintha mi rabszolgákat tartottunk volna; s midőn mi azt meg fogjuk nekik adni, nem rokon-, sem ellen-szenvek nem vezetnek bennünket, hanem tisztán egyedül az igazság.» Ám a kedvező hangulat még mindig nem érlelte még a gyümölcsöt.

Kineveztetett az első felelős magyar minisztérium, melynek kultuszminisztere *Eötvös József* báró, ki már az 1839. országgyűlésen is szószólója volt az emancipációnak s irodalmi téren a legragyogóbb tanúságait szolgáltatta fennkölt szellemének s a zsidókkal való együttérzésének. A pesti hitközség küldöttsége tisztelgett a miniszterelnöknél, *Andrássy Gyula* grófnál, kinek ajkairól megdöbbenéssel hallotta, hogy «Magyarország meg fogja adni a zsidók egyenjogúsítását, de az ügyet nem lehet siettetni, mert a kérdés megoldásánál a keresztények érdekeit is tekintetbe kell venni.» Ez alatt pedig a miniszterelnök nem értett egyebet, mint azt, miként *Horváth Boldizsár* igazságügyminiszter a házban kifejtette, hogy az emancipációt a honosítási törvénnyel akarják egyidejűleg elintézni. Erre azonban 1867 június 7-én *Bernáth Zsigmond*, június 26-án pedig *Deák Ferenc* ostromolta meg a kormányt interpellációkkal, míg végre az új ülészek kezdetén, 1867 november 25-én *Eötvös József* báró csakugyan beterjesztette a két paragrafusból álló javaslatot, mely az ország izraelita lakóseit a keresztény lakósokkal minden polgári és politikai jog

gyakorlására egyaránt jogosítottnak nyilvánítja. A bizottságok gyorsan letárgyalták, a ház Tisza Kálmán és Bernáth Zsigmond hozzászólása után december 20-án egyhangulag el is fogadta s már december 22-én a főrendiház is tárgyalás alá vette. Itt *Tisza Lajos*, *Cziráky János* gróf, *Szögyény László*, *Prónay Gábor* báró és *Szécsen Antal* gr. meglehangú felszólalásai után, melyek azon gondolatkörben mozogtak, amit *Dessewffy Aurél* gr. fejezett ki, mondván: «a zsidó nemzet ellen Európának majdnem minden nemzetei és népei századok óta vétkeznek, ideje tehát, hogy a múlt időknek méltatlanságait ne csak sajnálkozva emlegessük, hanem azon méltatlanságokat igazságos intézkedések által orvosoljuk», a jelenvolt 64 főrend közül hatvanan elfogadták a törvényjavaslatot s csak négyen szavaztak ellene, még pedig: *Zichy-Ferraris* gróf, *Pallavicini Zsigmond* örgróf, *Barkóczy Zsigmond* báró és *Podmaniczky László* báró.

*

Nem ajándékot adott, nem bizalmat előlegzett, de igazságot szolgáltatott a magyar nemzet. Hosszú utat tett hazánk zsidósága II. József türelmi rendelete óta a polgári egyenjogúság törvénybe iktatásáig; szívós küzdelmekkel és keserves csalódásokkal teli utat. Végre beteljesültek reményei s boldogan köszöntötte a napot, amikor immár hazája iránti kötelelességeit mint szabadjogú polgár teljesítheti. S amidőn a félszázados fordulón emlékezetünkbe idézzük azokat az akadályokat, miket százados előítéletek emeltek a zsidóságnak a szabadság virányai felé való haladása

elé, hódoló elismeréssel rójuk le az utókor háláját azon megvilágosodott szellemek iránt, kik az igaz embe-riesség magaslatáról látták a zsidóban is az embert és nemes hévvel dolgoztak az elkülönítő sorompók lerombolásán, hogy a haza oltára körül egyetlen koszorúba fonódhassék minden szív. A mai magyar zsidó nemzedék pedig a hűséggel végzett munka felett érzett nyugodt lelkiismerettel tekinthet vissza a befejezett félszázados pályára s elmondhatja, hogy a magyar zsidó megtette kötelességét a multban, fényes tanujelét adta honfiúi érzésének a jelenben s mindenkor tudni fogja a jövőben, hogy mivel tartozik hazájának.

Újpest.

Dr. Venetianer Lajos.

ÁGAI ADOLF.

Ágai Adolfot is arról a szigetről temettük, amelyre az én vagy megszabadulva menekült, vagy amelyet diadalmasan megszerzett magának. Nem olyan sziget, amelyen a megvénültség meghatottan gyűjti és rendezgeti a fiatalság emlékeit, hanem a két világban élőknek az az egyik világa, amelyben az ember a magának megalkotott, megszerzett, leszűrt életet az általános élettől nem zavartan élheti. Amolyan monde à part, csakhogy másféle, mint a Leibniz külön, magában való világai, amelyekből nincs «kilátó ablak» a többi világra. Ezeken a szigeteken világlátó dombok vannak, amelyekről szerte ókumlálhatunk, hogy mikor is hat-

hatunk egymásra. Ezek a szigetek egzilumok, vagy azilumok vagy dominiumok. Az ember rajtuk vagy bölcs vagy szent vagy önérzetesen büszke. S az ember rajtuk érzi az ő élethez való közének értelmét és értékét. Ágai Adolf az ő életének csak az utolsó harmadában vonult a szigetére. De addig sem a tenger tartozéka volt, hanem hajózott a világ tengerén. Mert úgy vagyunk, hogy vagy a tenger része vagyunk, vagy a szigetünkön lakunk, vagy a vizeken hajón járunk. Neki sokáig megadatott, hogy a szépség hajóján járjon. Élvezve és látva és megértve. Olyan kornak, olyan környezetnek életmegértést szolgáló, világmegértést közvetítő írója volt, amelyben a forradalom eredményei nyugodtan, harmonikusan helyezkedtek el a társadalomban és az államban. 1848 viharzása már elült, szinte két évtized mult el fölötte s a forradalom társadalmi törekvései, akarásai, követelményei valahogy beleszelídültek a kiegyezés politikai eredményeibe. Az ország meghatott elégtelenséggel fogadta, hogy polgári országgá lehet, s ez az elégtelenség szinte lelkességgé nyilvánult. Társadalom, politika, irodalom a polgári eszményért hevült s vele a polgári műveltségért. Mindenki úgy érezte, hogy ezen a téren is nagy az elmaradottságunk, de hogy jóvátehető. Föl a hajóra, hajózzunk az európai műveltség, a polgári Európa vizein! Az 1848-at nyugodtan, fokozatosan érvényesítő Európa lelkületében, gondolkozásában, társadalmi, kulturális és gazdasági összefüggéseiben.

Ágai Adolf a biztos, lelkes hajózók közé tartozott. Csak a verőfényes, nyugodt szépségek közt járt. Megértette, hogy a forradalom eredményeinek harmonikus

elrendezkedése közben nem is szegődhetünk a forradalommal ellentétes módszerhez. Sohase tévedt bele semminemű romanticizmusba sem. A forradalmak naturalisztikusak, az ő kihatásaik, az ő kilendüléseik sem lehetnek mások, legfőlebb realiztikusok. És Ágai Adolf írása, gondolkozása, művészete csupa derűs realizmus volt. Olyan, mint az a kor, amely az életbe átültette az 1848-at. A hetvenes és nyolcvanas évek elejének lelkéből való lélek volt az ő szelleme. Humora, okossága, lelkessége, művészete. Mindent megértett és mindenki megértette. A diadalra törekvő magyar műveltség megértette a világot az ő megértésével és mosolygott az ő mosolygásával félszegségeken, és csúfolódott az ő csúfolásával a társadalmi és politikai torzjelenségeken.

Amikor azután megkezdődött az új forradalom készülődése, amikor a világ már nem érte be azzal, amit, mint a minapi forradalmak vívmányait és eredményeit kapott, és világszerte a társadalmi szervezetben és tagozódásban, a politikai, állami és társadalmi alakulatokban, a művészetben és irodalomban is megindultak az új forradalmi próbálkozások és fegyvergyakorlatok, nálunk is megszűnt az a harmonikus megelegedés, az a nyugodalmas fejlődési öröm, az a békés tehetségkultusz, az a csöndes, nyugodt realizmus, amely társadalmi, politikai és irodalmi életünkön eluralkodott volt s helyébe forrongó idegenség, izgalmas színészkedés, fanatikus iránykultusz, rejtelmességgel és sejtelmességgel való művészi mesterkedés, lelkes és elszánt keresés, konok másképesinálás lépett. A tenger viharzón hullámos lett, a hajózók már nem a nyu-

godt szépség hajóin és enyhe áramlataiban jártak, s az én, az egyéniség, az elért eredmények és felfogások embere, a magában és magának is valaki : kezdett a szigetre elvonulni. A magának megalkotott, megszerzett, leszűrt élet szigetére, ahol nem is mint menekült, hanem mint uradalmának korlátlan, zavartalan ura élhet. És Ágai Adolf is szigetlakó, két világ embere, a nagy világban szereplő és a maga világában élő ember lett.

Nekem megadatott, hogy néha-néha az ő szigetén felkereshettem. Maga invitált oda egy-egy beszélgetésre, egy-egy közös elkalandozásra. Legszebb emlékeim közé tartoznak ezek a látogatások. Benne is valahogy bizalmat kelthettem, mint néhány más értékes szigetlakóban. És látogatás közben megszerettem ezt a szigeti életet. Magasrendűségnek tartom. A szigetről az ember szertenéz és megállapítja, hogy mikor vetheti be magát a világba. Mikor csatlakozhatik akár mint előljáró, akár mint kísérő, akár mint oldalt menő a escporthoz. Vagy mikor jó otthon maradni és boldogan élvezni a külön világban az uralkodást, az elsőséget, az önmagával beérést, a más külön világokkal való együvértartozásnak tudatát.

Ágai Adolf nagyszerűen beletalálta magát a szigetlakósságba. Tegnap még tengereken járó, élvezve hajókázó, mindenkit megértő és mindenkitől megértett ember volt. Sugárzó együvértartozásban élt, derüs várakozás nézett minden útjára és öröm fogadta minden megérkezése után. Ezek a népszerűségnek és kedveltségnek nyilvánulásai. És egyszerre csak kivonult az együvértartozásból a magábanvalóság szigetére

és szigetének büszke ura lett. Bizony sokan voltak, akik haláláig sem tudták, hogy köztük csakis szerepel, csakis jelentkezik, csakis polgári és társadalmi életét éli, de igazi világa a szigeten van. Mint annyi másé, mint minden olyan emberé, aki fontosnak tartja a megértettséget s aki tudja, hogy az embert igazán másutt nem értik meg, csak a szigeten. S hogy nincs igazibb megértője, csak ő maga.

Volt ehhez a szigetre vonuláshoz veleszületett, örökletes tehetsége. Az ő zsidó voltában gyökerezett. A zsidó senkiség, taposottság, üldözöttség már régi időkben megteremtette a zsidó szigetét. Nem is az individualizmus menekült ezekre a zsidó szigetekre, hanem a zsidó önérzet, amelyet odakint a világ megtiport s amelyet nem tudott kitaposni a lelkületekből. Tudatosan vagy ösztönszerűen osztozott minden zsidó az ő népének kulturrangjában, műveltségi multjának átérzésében s nem tudott senkivé lenni, akár mennyire is összegázolták az ő valaki voltát. Kialakult benne a vértanuság ösztöne s ezzel a megtaposottság megbecsülése. És kereste az egzilumot, az ázilumot, amelyen az ő örökölt kulturrangját átélhette. Így keletkezett a zsidó család, így nemesedett meg a ghetto, így uralkodott el rajta a csakazértis-önérzet. Így lett a zsidó a fekete évszázadokon át szigetlakó. Mert az évszázadok arra szorították rá, hogy bölcs vagy szent vagy önérzetes legyen. Ezek az ő monde à part-jának alkotói. Ez a szigetlakóság zsidó örökletes terheltség is és Ágai Adolf ennek a terheltségnek révén tudott olyan könnyen szigetlakóvá lenni, amikor a tenger megváltozott s a hajók már nem a nyugodt, szép harmóniában eveztek,

amikor próbálkozások és akarások felborították az értékek egyensúlyát.

Ágai Adolf bizonyára úgy gondolta, hogy Társulatunk felolvasásai kutassák ki a zsidó pszihét is. Talán azt és a többi örökletes terheltséget is. A zsidó lelkület, a zsidó tudás, a zsidó emlék, a zsidó népieség, a zsidó szokás a nagy világműveltségnek részei, differenciáltságai és összetevői is. Kutassák ki őket hozzáértők, s az ő megismeréseikkel gazdagítsák a világ műveltségét. Nem zsidó-írók társaságának, hanem a zsidó műveltségi adalékot megállapító, értékesítő és ismertető tudósok és írók munkahelyének gondolta ezt a társaságot. A felolvasások irányának megtervezésében együtt dolgoztunk s jól emlékszem szavaira, példálózásaira, útmutatásaira. A magyar kulturának s vele a világkulturának szolgálatában állónak gondolta ezeket a felolvasó estéket. A tudásnak és megismerésnek nagy zsidó mennyiségét ezek az esték is segítsék a magyar tudás és megismerés gyarapítására fordítani. S ezért nemcsak a magyar zsidóság tartozik neki hálával, hanem a magyar műveltség és tudás is. A külön lelki és népi nyilvánulások megismerése hadd vegyen részt a világ kulturáját összetevő integrációban. Ezek az elkülönzöttségek az összességnek részei, tehát a nagyvilág vonatkozásai. Tárjuk fel az ablakaikat, hogy belőlük és bennük megláthassák a világhoz tartozást. Ez is harmónia-keresés. Igazi rész Ágai lelkéből.

Ágai Adolf a világmegértők közül való. A világnak jobbra magyarázói vannak, nagyon kevés a megértője. A magyarázók csupa ránézés, a megértők csupa belelátás

A tárcaírók inkább a magyarázók, mint a megértők közül valók. Ők a dekoratív okoskodás megszólaltatói. Csakúgy, mint a dekoratív festészet mesterei, ők sem törődnek a mélységekkel és méretösszefüggésekkel. A pompa az ő művészi megszólalásuk : a világmagyarázásnak a szentenciázásnak, az aforizmának pompája. Ágai Adolf sohasem ezt a pompát kereste ; az élet megértésének magátólértetődése mosolyog ki az ő írásaiból. A formamegértés nyilvánul az ő írásaiban a felületmeglátással szemben ; a dolgok meglátása a dolgok megszerkesztésével szemben. Mégis ő a mi tárcaírásunk mestere és mégsem kerekedett föléje a tárcaírásbeli modernség.

Ágai finom világmegértése és világon mosolygása, jelenségekbe belelátása és nagyvilágért érdeklődése értékes modernségi alkotó elemek. Az pedig, hogy írásaiban a dekoratív okoskodással szemben a világ- és életformákat megértő derüs okosság szólal meg : ahhoz a modernséghez való tartozandóságát biztosítja neki, amely ugyan *egy* korokban gyökerezik, de törzsével és koronájával belenő minden korokba.

A «Magyarország és a Nagyvilág»-ot szerkesztette. Ennek a folyóiratnak a címében megnyilvánul Ágai irodalmi akarása. A lapot ő alapította, a címet ő alapította meg, olyan időben, amikor a becsületes pátosz került a deklamáció helyébe. Hiszen az az irodalmi forradalom, amelynek a fiatal Ágai egyik torlaszosa volt, a magyarságot ki akarta vetkőztetni rákényszerült színészi szerepéből és rá akarta szorítani az életrevalóság élésére. Lelkesedők s lelkesítők pátosza törtétt a szerepesek deklamációja ellen. Magyarság és

nagyvilágiság egysége volt a modernek programmja. Különben is minden magyar modernség ezt a programmot vallotta. Vagy legalább azt a fanatikus vágyakozást, hogy valamikor az a szent kettősség szentegységgé lehessen. A modernek a maguk műveltségével műveltségre való éhességet akartak fakasztani. Műveltségi irigységre akarták gerjeszteni korukat. Az Apáczai Cseri Jánosok, a Verseghyek, a Kazinczyak koruk műveltségének magasságából igyekeztek ezt az irigységet izgatni. És minden nagy írónknak és minden értékes irodalmi korunknak Magyarország és a nagyvilág szentegysége a teremtő energiája volt. A legnépibb és legmagyarabb költő, Petőfi Sándor, a legfanatikusabban művelt ember volt, akinek a műveltsége az élettartalmát formálta.

Ágai Adolfék irodalmi forradalmisága, amelynek egyik fejezetét a Kávéforrásban élték le, a műveltség lázadása és bujtogatása, a nagyvilágiság izgalmas békétlenkedése volt, a nyugatra meredő álmatag nemzeti érzésnek kultur munkára szorítása volt. Két évtizeden át a magyar nemzet nyugat felé bámulván várta az üdvösséget, a felszabadulást, a függetlenséget, Ausztria bukását, Franciaországra, Olaszországra, még Németországra is, mint erő csudatékony forrásaira néztünk. Most ezt a nyugatról mindent várást politikaiságából át kellett terelni műveltségi munkánkba; a politikai romanticizmusból át kellett terelni a kultur munka realizmusába.

Az irodalmi forradalmárok azt hitték, hogy a nyugatiság megbecsülésére kellőleg preparált az a nemzet, amely évtizedeken át a nyugattól várta a megváltást.

És nyugatiságukkal vértzetten, elszántan küzdenek a maguk irodalmi modernségeért. A nagyvilághoz tartozandóság néha olyan európeizmusba sodorja őket, amelyért az elfogultak vagy meglepettek és azok, akik az egyéni eredetiségektől a nemzeti sajátosságot féltették, már-már kozmopolitizmussal vádolják meg őket. Rákosi Jenő is a nemzetietlenek közé tartozik s elől jár a nemzeti nagy irodalmi értékek elértéktelenítésében. Ágai ennek a műveltségi forradalomnak egyik legtudatosabb, legtudóbb, legkörültekintőbb és — legműveltebb részese.

S hogy a forradalom diadalmaskodott, mert néhány megostromolt bástyát meg tudott hódítani s mert a nemzetműveltségbe a maga műveltségi szenvedelméből valamelyest beleplántált: be kellett következnie a helyzetelfoglalás és az új berendezkedés csöndjének, békességének. A diadalmasan elhelyezkedett forradalmárok közül, az igazukat elért modernek közül, talán csak Ágai Adolf maradt meg új forrongások megértőjének. Az érdeklődésnél több, a legtiszteletreméltóbb, vagy talán az egyedül tiszteletreméltó irigység: a forradalmiság mámoráért való irigykedés arra készítette őt, hogy mindig-megértő legyen. Eredményeket vagy igyekvéseket megértő. Nevet a szertelen akarások és a törpe akarók aránytalanságán, de azután összehasonlítja régi, a hozzá közel volt akarások egetostromlását az eredményeknek földön elterpeszkedésével: és nevetésén keresztül igazat ad mindenkinek, aki a vágyakozásban, az akarásban óriás mer lenni. Ez a mindig nevető és kinevető humorista mindig humort szólaltat meg és sohasem iróniát. Sohasem szenvelgi az embe-

rek és dolgaik fölött való istenszerű felsőséget. Legkeményebb csufolódásaiban sincs szuverénitási kinyilatkoztatás. Mindig emberekhez és dolgaikhoz hozzátartozás nyilvánul az ő bírálásaiban, kinevetéseiben és leleplezéseiben.

A legállhatatosabb leleplező ő. Társadalmunk félszegségeinek, embereink fogyatékoságainak, viszonyaink botorságainak leleplezője. Nem felsőséges lenézéssel, alakokat és viszonyait fantasztikusan formálva, hanem az élet közepéből belelátván abba a világba, amely e körül a közép körül nyüzsög, ágaskodik vagy terpeszkedik. Az alakokat a maguk viszonyai és körülményei közepette mutatja be és megérteti velünk a viszonyok mivoltát, a körülmények kárhozatoságát. A nagy humoristák így értetik meg a társadalmakkal, hogy mik a számárságaik, a botorságaik, a végzetességeik. És így értetik meg a körökkel, hogy milyenek azok a pontok, amelyekből alakulnak. Ágai Adolf leleplezései nagyideig az egyedülvaló «magyar tükör» voltak.

A Borsszem Jankó híres alakjai, de tárcacikkeinek megfigyelései s megállapításai is csupa társadalmi tükröződés. Mindennemű képben a háromméretűség a felületre vetítetten jelenik meg és nemcsak mélységek, hanem a strukturák és az anyagszerűségek is megérezhetők a kétméretű képeken: Ágai tükörképei is ilyen mindenbe belelátató és mindent megértető képek. És Ágai Adolf híres tükörképei olyan nagyon ráismer-tettek magunkra, hogy egyszerre csak igyekeztünk a képhez hasonlók nem lenni. Jellegzetes osztályajátsá-gok sorvadni kezdtek Ágai tükörképeinek sugárzásá-

tól, terpeszkedő akarások leleplezetten félrevonultak, lépten-nyomon szembeötlő félszepségek szégyenkezve meghúzódtak. Egész sor kerékkötők elkerült a kerekek ügyéből s a szekér azoktól a kerékkötőktől most már járhatott volna. A többi és az azóta került új kerékkötők az okai annak, hogy még mindig a kátyuban reked.

Ágai Adolf megalkotta a magyar tárcacikket. Demonstrálni akarta a világ dolgaihoz, az élet jelenségeihez való hozzátartozását és érvényesíteni akarta a műveltségi forradalomban való részét. Jelentkezett mint hozzászóló. A hozzászólás addig csak a politikusok és versírók monopoliuma volt. A politikus csak a politikai szükségességekről és álmokról, lehetőségekről és lehetetlenségekről beszélt, a versíró vagy ugyanezekről vagy önmagáról, de többnyire csak a maga apró-cseprő kellemetlenségeiről, örömeiről, kalandjairól beszélt. Annak a műveltségi forradalomnak szüksége volt a közvetlen, egyenes megszólalhatásra: nem érhetette be azzal, hogy a modernek a maguk irodalmi alkotásaikkal, a nyugatiságnak közvetve becsületet szereznek. Szükség volt olyan irodalmi műfajra, amely lehetővé teszi, hogy az író a közönséggel beszélgessen. Csak beszélgessen vele, ne kijelentsen neki. És megszületett a magyar tárcacikk. Ágai Adolf tárcacikke. Csak a nagyszerű beszélgető beszélgethetett a közönséggel. Az ilyen beszélgető ritka. Az ember, ha a közönséggel beszél, többnyire vagy harsog vagy okoskodik, vagy diktál vagy csüresavar, vagy szaval vagy elméskedik, vagy pedig mindezt vegyest végzi. A közönség pedig a szónokokra és okoskodókra, a színészekre és a filozófusokra gyanakszik. Úgy tudja,

hogy mindig akarnak valamit, mindig valaminek az elérése a céljuk. A beszélgetővel gyanútlanul érintkezik. A humoristától ő akar és ezért szívesen hallgatja. Ágai Adolf az ő tárcáit erre a gyanútlanlásra hangolta. S a gyanútlanokat belevitte a maga utcájába. Felfedezte számukra a közelségeket, hogy belcsalja őket a nagy perspektívába. Pestbudáról beszélget nekik, hogy Budapestre tanítsa őket. És elbeszélget nekik utazásai kis tapasztalatairól, hogy nagy világról-tudást juttasson nekik. Egy finoman művelt ember élményei, hangulatai, mosolygásai, boszuságai, ismeretségei, barátkozásai, rajongásai, csalódásai, tréfái tárulnak eléjük s kapják meg őket s megformálják bennük a finom műveltségnek nemcsak megértését, hanem a hozzájárulás magátólértetődését.

Ágai Adolf tárcái a tárcaműfaj különlegességei. A mult századbeli francia és bécsi tárcacikk közt sajátosan alakultak ki. Csakis egyben egyformák velük : abban, hogy művészi formájuknak kell lenniök. Az új műfaj is művészi műfaj akart lenni. Benne is érvényesülni kell a hangszerelve komponálásnak, a fogalmazva gondolkodásnak. Benne is gondolat- és ötletformákat keres s a forma gondolatot szít és ötletet csíhol. Az irodalmi írás : forma-megbecsülés, tehát művészi formáknak keresése, megállapítása, kikészítése és meglepetések kieszelése. A tárcacikkben is a művészi formamegbecsülés parancsol, hogy irodalmi energiával hathasson. A kompozíció, a ritmus s a nyelvezet artistikája az új műfajnak is követelménye volt. Hiszen a tárcacikk tendenciájához közel járó egyéb irodalmi és tudományos alkotások, amelyekben a világ dolgai-

hoz való hozzászólás akarása megszólalt, ezeknek a művészeti követelményeknek nagyon is eleget tettek. Heine és Schopenhauer, a költő és a filozófus, nagyszerű forma- és nyelvszépségekkel szólott hozzá a dolgokhoz és jelenségekhez. A tárcacikk, amely nem az ironikus magasságokban s nem a definiáló egységekben kereskedett, de belátások és kieszelések számára irodalmi jelentkezést keresett, nem lehetett kevésbé művészi, mint a filozófikus költő és a poétikus bölcész hozzászólásai. Jules Janin is, az egyik tárcateremtő, az írásművészet műalkotásának szánta a tárcát és Ágai Adolf, a magyar tárcacikk megteremtője is, aki egyenesen publicisztikai célzattal alkotta meg a tárcát: az újságírás formátlanságától s abszolút tárgyyszerűségétől nagy messzeségben, velük egyenesen ellentétben írta meg híres tárcaleveleit.

Az írásában zenei harmóniákat is keres. A szép-irodalom rászorult a szomszédai kellékeire: a zenéire és a festésére. Ágai Adolf inkább muzsikus, mint festő. A nyelv zenéjét, nem a festőiségét szólaltatja meg. Nem képekbe sűríti a szépet, hanem széphanzássá szétteríti. Természetes, hogy a muzsikában sem fest: a melodia, a hangsúlyjáték, a ritmushömpölygés az ő zenei elemei. Így alakítja mondatait, sajátos, széles alapú, alátámasztott egyensúlyú, zenei ornamensekkel díszített mondatait. Csakis ezek a mondatai nem tudnak belekapcsolódni a modernségbe. Szeretnénk valami indulatos egyensúlytalanságot, valami lelken-dező szimmetriátlanságot beléjük nyilaltatni, hogy megóvjuk őket az elművésziesedetség ellen.

Ez a szigorú művészi szigorúság, a formáknak —

az ő új, különös formáinak — finomsága, a megkomponáltság, a beszéd ritmusa s a gondolat ritmikus kibontakozása, a nyelvnek zenei megszólaltatása: ezek az Ágai Adolf tárcáinak műfajalkotó sajátosságai. S ezek az ő elbeszéléseinek is jellegzetes értékei. Az ő meleg meséi a realizmusnak csak a sétaútjain járnak, nem az elemző laboratóriumaiban, sem gyónásos őszinteségeiben, sem boncoló tudniakarásában. A ligetekben, ahová még a romanticizmus is egy kis szeretkezésre s a naturalizmus egy kis pajzánkodásra be-bekalandozik, járnak az ő elbeszélései, az igaz történetek, az emberekre emlékezései. Dehogyan a romantika lobogásából fakad az ő nagy melegsége: hanem hangulatainak, nevető humorának, derűs sirásának, multakat megbecsülésének, jelenen tréfálkozásának, jövőben bizakodásának melegségéből.

Az emberiségnek nagy forróságokra van szüksége, hogy elhamvadhassanak vagy elolvadhassanak a fölöslegességek s a veszedelmességek és porrá és hamuvá lehessen mindaz, amitől nem lehet életté az elevenség, hanem meg kell maradnia tengődésnek. Az írók szívének és munkájának melegsége úgy gyarapítja ezt a nagyszerű pusztító forróságot, mint a Napba eső meteorok a Nap melegét. Ezért tartjuk csakis a meleg lelkületű írókat nagy íróknak. Ha írókat értékelünk, mérjük meg mindig azt a melegséget. És Ágait ezzel az értékeléssel ismertük meg nagy írónak.

Budapest.

Gerő Ödön.

ÁBRAHÁM LIGETE.

Amikor széjjelzúzta Ábrahám
Nimród bálványait : Babilon királya
Nagy máglyát rakatott az udvarán
S a bűnöst odavitték, tűzhalálra.

Hajítják már az üszköt is. De lám :
Ahol a csóva a rózsét találja,
Ez gyökeret bocsát le szaporán
S árnyékos lomb ül gyorsan nőtt galyára.

S Nimród csodálva látta és ijedve,
Mint jár amaz virágos, hús ligetbe',
És hallja, hogy' csendül a téren át :

«Csak egy az Úr! Csak őt, csak őt imádd,
És szenvedésid rózselángjait
Kies pagonnyá bűvöli a Hit!»

Buda pest.

Radó Antal.

AZ ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ-INTÉZET ELSŐ DEKÁSZÁBÓL.

S megszálltam egyik távoli rokonomnál a Király-
utcában . . . Lázasan lestem azt a pillanatot, amikor
édes anyám kíséretében megjelenhettem az Országos
Rabbiképző-Intézet elnöke, Bloch Mózes előtt.

Befordultunk a Bodzafa- és Bérkocsis-utca sarkán
épült szeminárium kapuján s egy szűk folyosón átmenve

bekopogtam az elnök ajtaján. Most dől el a sorsom, most teljesülhet legszebb álmom, hogy rabbi őseim hosszú láncolatába mint új, majdan ragyogó, fényes láncszem kerülhessek.

Nyájasan fogadott engem a hírneves gáón, terminust is adott a felvételi vizsgára és ha nem csalódom, egy szerda délelőtt a «kis» Kohlbach növendéke lett az Országos Rabbiképző-Intézetnek.

Büszke is voltam én erre a nagy méltóságra. Iskolánk akkor még impozáns saroképület volt ; két emeletes, szépen tagozott homlokzattal, nyers téglából. Berendezése is modern volt : gázvilágítás, gőzfűtés.

A Bodzafa-utcai földszint és az egész emelet a tanítóképző-intézet és gyakorló iskolájának befogadására szolgált ; a miénk volt a Bérkocsis-utcai szárny földszintje és az egész második emelet. A földszinten volt az elnök, Bloch Mózes lakása, templomunk és egyik gyönyörűségünk : a kert. Egyik gyönyörűségről szólok, mert ennél jobban szerettük a második emeleti keskeny üvegablakos folyosót. Az épület akkor még új volt, hiszen még csak két évvel előbb, 1877 október havában nyílt meg a modern magyar zsidóság ezen legfontosabb alkotása. Nemsokára a megnyitás után meg is látogatta királyunk, I. Ferenc József az intézetet, amely nemrég hálából felvette nagy protektorának a nevét.

1879/80-ban egyik előadótermében megnyílt a VII. kerületi állami főgimnázium első osztálya ; ebből fejlődött Budapest legnépesebb intézete, a VII. ker. Barcsay-utcai állami főgimnázium.

Szóljak a templomról?

Még ma sem léphetek be megilletődés nélkül templomunkba. Nem főigazgatói jelentés ez az iskola helyiségeiről, állapotáról; a szeminárium nekünk érzelmek tömkelege; minden egyes helyhez fűződnek emlékeink, álmunk, küzdelmeink, sikereink, várakozásaink, reményeink. Kedves előttünk a kis templom fából faragott tóraszekrényével, szószékké átalakítható asztalával, két oldalt az intézet tanárai és vezérlő bizottsága számára fenntartott két-két padjával. Az almemorral szemben a hölgykarzat és lent két hajó. A padorsorokban tanulók és hallgatók, hátrább a közel lakók közönsége; az almemoron a tanárok padorsorában szombatonként Bloch Mózes elnök, Bacher Vilmos, Kaufmann Dávid, dr. Bloch Henrik, ünnepeken Bánóczi, Schill és Bein.

S a szószéken, eltelve hivatása, feladata magasztosságával, a magyar zsidóság leendő nagyságával, merész álmaival beszél a jelölt... Itt, e templomban arattuk első babérunkat, itt szónokoltunk mi, az ifjú óriások, a nagy reformátorok és térítőik — egyelőre csak a magunk indolens hitfeleink térítői — olyan közönség előtt, amilyen a hitközségekben nem lehet: csupa hozzáértő kritikus: tanáraink, különösen homiletikai vezetőnk, Kaufmann Dávid, kollégáink és másrészt a hallgatóság rajongói amott a karzaton, néhány mosolygó szempár.

S e templomba jártunk reggel és este, hétköznap és szombaton, ünnepen. Az akkori szeminaristák, különösen mi, a nem jesivá-fészek hagyói, vallásosak voltunk, megmutatni akartuk, hogy vagyunk oly jámborok mi, az orthodoxia kiátkozottjai, mint a legvallásosabb paksi vagy pozsonyi báchur.

Szép idők voltak azok, tele idealizmussal, lelkesedéssel, törhetetlen buzgósággal és szemérmes, takargatott szegénységünk mellett is. Önérzet és büszkeség töltött el; intézetünket a legelső intézetnek tartottuk az országban, tanárainkat többnek, mint az egyetemi tanárokat. Azt hittük, hogy az ország szeme rajtunk csüng és hogy nincsen magyar zsidó, aki nem hivalkodnék a magyar-zsidó szellem ez ültetvényes kertjével.

S még ma is büszke vagyok a szemináriumra; a világ valamennyi intézete közt a legelső. Itt még követelnek talmudi tudást, Bloch korában ugyan mint a régi jesivákon, ma modern köntösben; itt rabbinak készül a hallgató, nemcsak hitszónoknak. Hogy esetleg az amerikai szemináriumokban nagyobb a hallgatók szellemi működése, annak a magyarázata az Egyesült-Államok gazdasági helyzete; ott a szeminárium gazdag segélyforrásokkal rendelkezik, nálunk milliomos hitsorsosaink alig ismerik a rabbiképző-intézet segítő egyesületét, az «Écz cháim»-egyletet; pedig az Écz hadá th, a tudás fája, mellé kell az Écz chájim, a megélhetés komor, túlevelű fája.

Az intézet tanítványai.

Megint nem történet ez, amit írok. Nem veszem sorra az intézet tanítványait. Mi voltunk azok, a sok névtelen, akik közül sokan nevet szereztek maguknak, de mint többnyire ma is élők lemondanak a hangos, elcsépelet «mi-sebérach»-ról.

A tanítványok közt volt sok, aki a jesivából került hozzánk; nem egy közülök kiváló talmudista volt,

neves rabbik iskoláiban, így például Bárány József, Krämer Lipót, Schönberger Márkus, Schwarz Miksa, Rosenberg Ede — azok is maradtak mindhalálig, lépest tartva a világi tudományokkal és a szakirodalommal; volt, aki már mint «morénu» (magister in Talmudicis) lett osztálytársunk. De a gyakorlott értelem csakhamar elsőrangú talmudistákból briliáns tanulókat érlelt; néhány hónap alatt pótolták hiányos ismereteiket és különösen a nyelvekben kitűntek.

Egy nagy hibájuk volt . . . a legtöbb a jesivából kilépve, otthagya a vallásos érzületet, ami nem is csoda. A budapesti rabbiképző-intézet anathema alatt állott; hiszen jól emlékszem, hogy huzódoztak tőlem a paksi báchurok, amikor 1883-ban egy szombatot kénytelen voltam Pakson tölteni és mincha előtt csak a jóságos és bölcs rabbi, Ungár Joel megszólítása rehabilitálta némileg a «került» seminaristát. Vagy emlékszem egy utcai jelenetre.

A Király-utcában volt dolgom. Meglátom agg elnökünket, Bloch Mózes rabbit és természetesen köszöntöttem.

Odajön hozzám egy hitsorsosom: Tudja maga — jargonban beszélt — kinek köszönt?

Egy igen tiszteletreméltó zsidónak.

Az?! Hiszen ez a szeminárium igazgatója és a nevét megtoldotta a triviális átokkal.

Már most szakított a báchur ezzel a «rettenetes» előítéllettel, lebontott minden hidat maga mögött; belépett a százötven úgynevezett orthodox rabbi kiátkozta intézetbe; sok formai dolgot, szertartást kicsinyelt. Kritikája nem volt az első időben; egyoldalú

talmudizmusuk még nem láttatta meg velük a történeti zsidóság és kultuszának kialakulását.

Olykor megingatták formális vallásosságban egyikünket-másikunkat, de nagyjában jó hatással voltak ránk fiúkra ; versenyre hívtak fel bennünket ; szorgalmunkkal kellett pótolnunk, amit ők gyors felfogásukkal, érett eszükkel, szorgalommal párosulva, elsajátítottak. Gyorsabban is haladtunk az egyes disciplinákban ; sokat tanultunk és igen sokat végeztünk heti kevesebb órában, mint a többi középiskolában, pedig a héber és talmudi disciplinák miatt nagy volt a túlterhelés, de Rosenberg Edével versenyzett Klein József, Nádai Gyula stb.

Jobban törtük magunkat mi gyerek-tanulók, de minden irigykedés nélkül. Idősb osztálytársaink csak nagy ritkán, inkább tréfásan jegyezték meg, hogy még gyerekek vagyunk ; felsőbbségüket sohasem éreztették velünk. Meg volt a kölcsönös segítség anyagiakban, szellemiekben és nem egy igaz barátság száalai szövődtek akkor, amik ma is, *negyven* esztendő után erős kötelékké sodródtak.

Az iskola és előadóterem padjain kívül versenyre kelhattünk ifjúsági egyesületeinkben is. A régiebb irodalmi az *Önképzőkör*, Bánóczi alapítása.

Rendkívül élénk volt itt az élet ; itt érvényesült a gimnazista mint szavaló, író, fordító, a volt báchur inkább mint éleseszű kritikus és bíráló. Nem volt nemzeti ünnepély, mozgalom, amelyben szegény körünk ki nem vette volna a részét. Büszke is voltam, amikor a nagyszalontai Arany-múzeumban a koszorúk szalagjai közt megláttam az önképzőkörünket. Még most is

emlékszem, mily büszkén választottuk képviselőinket Petőfi szobrának leleplezésekor. (Megjegyzem, a koszorúkra pénzünk nem volt; ezek költségét Bánóczy szerezte meg nekünk.)

Itt ismerkedtünk meg alaposan nemzeti irodalmunkkal; Vörösmarty, Petőfi, Arany, Eötvös József, Gyulai Pál, Kiss József s természetesen Garay János és a többiek, a nagy elődök: Berzsenyi, Kölcsey verseit szavaltuk el. Önálló verselők, novellás tárcaírók is keltek, történelmi értekezések kerültek felolvasásra; magyar volt mind. Olykor elhangzott nemzeti nagy íróink egy-egy versének héber fordítása is.

1885/86-ban alapítottuk meg a felső tanfolyam tudományos egyesületét, a *Theológiai Egyesületet*. Boroszlóból hazajöttünk ketten a Ziegler, Sebők, Kohlbach triászból és megpendítettük e külön egyesület eszméjét. Féltékenykedett az Önképzőkör, de megalakult a theológiai tudományos egylet, amelyet hamar felvirágoztatott a hallgatók akarata és buzgalma. A tudományos értekezés, szabad előadás, zsidó nagyok ünneplése, mint Zunz-ünnepélyek rendezése mellett alkalmi szónoklatot is tartottunk; az egyesület egyúttal önsegélyző is volt.

A boroszlói «Amicitia» mintájára magyar «Burschenschaft»-ot is terveztünk; a kissé félénk seminarista mulasson hetenként egyszer fehér asztalnál is. Megtörtént a kísérlet; találkoztunk a Virágcsokorban a József-téren szép, tágas udvari helyiségben, de néhány kommersz után feloszlattuk. Magyar fiúk kommandóra inni vagy az ivást abbahagyni nem tudnak s nem tartottuk kívánatosnak, hogy épen seminarista egye-

temi hallgatók esetleg pityókásan botorkáljanak haza az Andrásy-úton vagy Károly-körúton. Hazánkban a zsidó theológust aszketának szeretnék nevelni, akinek a fiatalság szórakozásaiban részt venni nem szabad, bálban, táncestélyen aktíve szerepelni tilos. Mennyit kellett például nekem egyszer Hőgyészen elszenvednem, amidőn egy lakodalmas estén hölgyválasztásnál rám került a sor, rám, érettségit tett szeminaristára, és én megtisztelőmet ki nem kosaraztam.

Az iskola és ifjúsági egyesületeink mellett nevelő hatással volt reánk a *színház*, elsősorban a Nemzeti Színház. Oda utasított Bánóczi; ott ünnepeltük Vörösmartyt, ott ismerkedtünk meg Madách nagy alkotásával, ott tapsoltunk Nagy Imrének Shakespeare drámáiban, bámultuk Jászai Marit az antik tragédiában, Vizváry Gyulát Moliére darabjaiban. Ott művelődtünk társadalmilag Helvey Laura, Prielle Kornélia, Márkus Emilia, Fáy Szeréna, Nádain, Vizváry stb. alkotásaiban; tanultunk, miképen kell szavalni, ellestük ajkaikról, miképen kell beszélni, társalogni, szónokolni, néztük, hogy kell megjelenni, leülni, köszönni.

A Nemzeti Színház mellett, ahol tanulva élveztünk, magához vonzott a magyar népelet szemléltetője, a Népszínház, és a művelődés, kevésbé a zeneértés, vitt operai előadásokra is és csodálva hallgattuk Wilt Máriát. Nem emlékszem, hogy zenész lett volna közöttünk; többnyire rabbik vagy szegény emberek fiai vagy árvái voltunk; zenére nem oktattak bennünket. Énekelni tudott nem egy és érdekes, a legtöbb báchurból lett szeminarista; mi, gimnazisták azt hittük, hogy nem illik a profán dal leendő rabbi, nem pap,

ajkára. Hiszen mi csak hivatalos működésekor láttuk a rabbit, rendesen öreg urat ; az csak nem énekel magyar népdalt, legfeljebb eldudolgatja valamely ünnep közeledtére valamely piut niggunját, de azt is önfeledten, öntudatlanul.

A színház mellett sokat köszönhattünk a *hírlapoknak*, mert hiszen a magyar hírlap nemcsak hírek közlője, hanem különösen a nyolcvanas-kilencvenes években nagy kulturaterjesztő is volt. Legkedveltebb lapjaink voltak a Függetlenség, a Budapesti Hírlap és az Egyetértés. Ellenzékiek voltunk, még pedig negyvennyolcasok. Ha az ifjúság nem lelkes kuruc, akkor ki legyen az? Verhovay Gyula volt a hősünk ; az ő párbajával járt tüntetések idején seminaristákat is kergettek az Ősz-utcába lovasrendőrök és mi, kis diákok, együttesen felírtuk a táblára : Éljen Verhovay Gyula !

Emlékszem rá ; bejött az osztályfőnök ; mosolyogva nézte és csak annyit jegyzett meg : szeretnék magukkal beszélni húsz év után. Igaza volt ; nem esküdtünk akkor Verhovay zászlajára és érdekes : még ma is kerüli a politikai nyilatkozatokat. Ha nagy politikai küzdelmek megszólaltatnak bennünket, hallgat, elolvassa az esti lapot vagy figyelmeztet a «Fliegende . . .» egy jó élcére. A folyóiratok között elsősorban a Koszorú, később a Budapesti Szemle és Egyetemes Philológiai Közlöny, 1884 óta a Magyar Zsidó Szemle is gyarapította tudásunkat ; az utóbbi meg szellemi arénánk is lett, amennyiben szerkesztői, Bacher meg Bánóczi minket is avattak *baráti szeretettel* munkatársaikká.

Iskola, önképzés, színház, hírlapirodalom együtt

hatott, hogy előkészítse a magyar zsidóság leendő papjait egyházi és társadalmi feladataira.

Az intézet tanárai.

Mielőtt az intézet tanárainak nagy nevelő- és oktatóhatásáról szólnék, hadd említsem meg az *egyetem* néhány tanárát is. Az egyetemi tanárok kevésbé hathattak reánk, mert hazánkban ritka az olyan, gyakran baráti viszony, mint a német egyetemeken.

Igaz jóakarónk és pártolónk volt nekünk, tandíjmentes «filozopter»-eknek *Hatala* Péter; még könyvekkel is ellátott bennünket; a könyvtárakban az ő «cavet»-je juttatott értékes munkákhoz és szótárakhoz; a tandíjmentességet ő szerezte meg nekünk, ő az arab, a szírus és a khald nyelvek tanára. Kedvelt bennünket *Gyulai* Pál meg *Heinrich* Gusztáv; ez utóbbi kritikával. Bántotta, hogy olykor rendkívül kevés tudású szeminaristák kerültek doktori vizsgára, de hiszen ezek a szemináriumban is gyengébbek voltak. Sikerült is megnyugtatom, hogy az átlag mégis érdemes munkát végez. Egyeseket kitüntetett melegségével *Vámbéry* Ármin, odaadó figyelemmel *Goldziher* Ignác, aki egyikben-másikban hálás és ragaszkodó tanítványt is nevelt magának úgy otthonában tartott előadásai, helyesebben tanítása révén, mint vallástörténeti értekezései által, miket az izr. hitközség székházában tartott volt.

Különös, hogy filozófiával nem foglalkoztunk; nem volt, aki irányt szabott volna. Bánóczi a felső tanfolyamban nem tanított; hallgattuk az egyetemen,

olykor jutott Alexandernek, Medveczkynek is egy-egy, de a theológiai tanárok közt a vallásbölcseészet tanára, Kaufmann Dávid, nem Freudenthal Jákob professzorát követte, hanem a filozófiában is Rosin Dávidot, a zsidó filologust. Vallásfilozófiája az iskolában inkább szövegkritika volt, hiszen tudományosan csak rá kell mutatnom nagy munkájára: *Die Attributenlehre-re* stb. és rendkívül szűk körben mozgott: a spanyol korszakban. Jobban szerette a mozaik munkát, mint a nagy koncepcióos művészetet. Nem, filozófusok nem lettünk, pedig ez rendkívül nagy hiánya tudásunknak, amelyet az életben teljesen pótolni máig sem tudtunk.

Áttérve szemináriumi tanáraink nevelő- és tanítóhatására, szólni fogok valamennyiről, az alsó tanfolyam erőiről és a teológiai tanárokról.

Bánócziról csak röviden annyit: nevelőnk, tanítónk, atyai barátunk volt. Még a nyakravalónk sem kerülte ki a figyelmét; figyelmeztetett arra, miképen öltözködjünk, köszönjünk stb.

Magyar könyvtárát rendelkezésünkre bocsátotta, amíg csak elegendő könyvvel nem rendelkezett önképzőkörünk és később az ő kezdeményezte szemináriumi magyar szépirodalmi és szakkönyvtár. Szombat délutánonként fogadta a lakásán tanítványait és ellátott könyvvel, tanáccsal, irányítással.

Mikor Moliereről szólva, nem tudtuk elolvasni az elvét: «Je prends mon bien partout ou je le trouve», rávitt, hogy tanuljunk franciául és már délután keresgélünk antiquariumokban Syllabaire-t, francia könyvet és szótárt. Sapienti sat...

Az iskolában egyetemességre törekedett úgy a magyar

nyelv és irodalom oktatásában, mint a történelemben, Descartes tárgyalásánál és a propaedeutikában. Már akkor mellőzte a száraz évszámokat; figyelmünket ráterelte a lényegre, a közművelődési viszonyokra, a világ-irodalmi és világtörténelmi vonatkozásokra. Óráiban nemcsak tanultunk, hanem művelődtünk, civilizálódtunk, humanisták lettünk.

Tanulni a középiskolai régi tanítás és módszere értelmében kényszerített *Schill* Salamon, a latin és görög nyelv kiváló szaktanára; de nyers modorával, ami nála talán csak fegyelmező eszköz volt, mert magán-érintkezésben barátságos, jóindulatú, nyájas is volt, *exakt*, alapos tudásra kényszerítette tanítványait. Inga-dozást nem ismert; mint a matematikában precize kellett elmondani az esettani vagy mondattani szabályt. Volt eset, hogy egy görög mondatot: «tois theatais kai tois akroatais prosekei hesychian agein» egyik osztálytársunkkal negyvenszer elolvastattott, amíg hibátlanul hangsúlyozta, de *amit nála tanultunk, azt el nem felejtettük még máig sem!* Hányszor magyaráztam meg én tanítványaimnak egy latin mondattani jelenséget az ő világos és precíz szavaival és tanítványaim megértének.

Egyik-másik volt tanítványa félreértette: nyers volt mint tanár, néha durvább kifejezést is használt, de trágár, indulatos sohasem volt. Aki megfigyelte, láthatta ajkai körül a mosolyt és megértette, hogy e viselkedése nem a lény, hanem pose, amihez mint fiatal kezdő tanár hozzászokott, hogy esetleg 19–22 éves VIII. oszt. tanulóinak imponáljon; a szeminárium-ban tetszelgett magának e poseban úgy a katedrán,

mint a tanári szobában, mint a tanári kar jegyzője, hogy fegyelmezze a még fegyelemhez nem szokott báchur- és magántanuló seminaristákat és írta a felületességet, ami a magántanulással és autodidaxissal jár. Maró gúnnyal ostorozta az úrhatnámságot. Leszidta bizony ama két növendékét, aki hiúságból használta a «hitsuónok» jelzőt és megadóztatván, Schilltől kértek bizonyítványt, hogy ők még csak gimnáziumi tanulók, leszidta, de elfojtotta mosolyát, hogy szigorúnak lássék. Jó, lelkes, kötelességtudó tanárunk volt; pontos volt, nem emlékszem, hogy öt év alatt egyszer is mulasztott volna.

Bloch Henrik alapos készütséggel és nagy buzgalommal folytatta a görög nyelv tanítását és bevezetett Hellász örökéletű irodalmába; a VIII-ikban még Sophokles Antigonéját is olvastuk. A világtörténetet is tanította; nem elégedett meg tankönyvünkkel; rendkívül sokat magyarázott, pótolva Mangold Lajos tankönyvét. Növendékeinek jóakaró barátja, gyakran szószólója édes atyja, elnökünk előtt.

Az exakt tudás kiváló professzora volt *Kont* Gyula, aki a fizikát tanította; tanítása teljesen Kármán szellemében folyt le; magyarázata világos volt, kísérletei pontosak; előre készült rájuk. A leckét szívesen elmagyarázta újra, ha a kérdező kimutatta, hogy elkészült a tárgyból, de az illető pontot meg nem értette.

Igazán intézetünk nagy kárára volt, hogy rövid ideig tartó működés után tőlünk megvált, hogy a VI. ker. polgári fiúiskolának szentelje munkásságát.

Bein Károly öt éven át tanított minket mennyiségtanra; a IV. és V. évfolyamban fizikára is. Szintén

kötelességtudó, pontos ember volt ; csak száraz volt az előadása. Kimért volt mozdulataiban, majdnem félszegnek tünt fel, amikor ujjai hegye közé fogta akrétát és lendülettel odaszólt az osztálynak : «ez a logaritmus!» Hangjában a docens büszkesége vibrált : íme, fiúk! Új világot tárok fel előttetek, mikor először odarajzolta nekünk a *coordinata* rendszert vagy bevezetett a szférikus trigonómétriá titkaiba.

Németet teológiai tanáraink tanítottak, Bacher meg Kaufmann. Bacher a megszokott alapossággal vette velünk a Heinrich Gusztáv kiadta német románcokat és balladákat, pontosan követelte a dolgozatokat. Kaufmann, birilliáns előadásával magával ragadott minket, de nem volt pedagógus, hanem sokoldalú tudós. Olvastatta velünk Schiller Wallensteins *Tod-ját*, Goethe *Iphigeniáját* ; élveztünk. Írásbeli dolgozataink témája gondolkodásra, önálló kritikára készítetett bennünket. Kritikája rendkívül tanulságos, eleven, lekötő ; erős szarkazmussal és csodás humorral ébren tartja az egész osztály figyelmét. De a német szaktárgya nem lévén, hiányzott a módszeresség ; a VIII. osztályban alkalma nyilhatott volna, hogy megismertesse velünk e nagy irodalmat és történelmet ; de már kifogytunk az időből, úgy hogy az év vége felé Klugeból betanultunk néhány részletet. Különben Lessinget, Schillert, Goethét már alaposan ismertük.

A teológiai diszciplinák tanárai voltak a mi időnkben : Bacher Vilmos, Brill Sámuel L., Deutsch Henrik, Kaufmann Dávid és elnökünk, Bloch Mózes.

Deutsch Henrik, az Orsz. Izr. Tanítóképző-Intézet igazgatója, az alsó tanfolyamban tanította a szent-

írást, a talmud cursoriet és az arameus nyelvet. Legnagyobb érdeme volt sikeres, odaadással, tudással, türelemmel végzett tanítása mellett, hogy megmutatta nekünk: 1. hogy a *talmudot magyar nyelven lehet tanítani*; 2. hogy a talmud nem kívánja a slendriánságot és a jargon nyelvrontást, hanem épúgy van alávetve a nyelv- és mondattannak, mint minden más irodalmi emlék. Megtanított bennünket a *talmudot grammatikailag helyesen olvasni és etimologice megérteni* és 3. azt, hogy szakítanunk kell a jesivai felfogással, mintha a talmud csak szóbeli hagyomány volna, amely a szer-tartásra, egyházi életre, jogra stb. vonatkozik. A *talmudot tudományosan kell feldolgozni*, amint tették a modern zsidó tudósok Német-, Francia-, Angol- és Olaszországban.

A talmud statariet előadta a kezdő fokon Brill Sámuel Lőb, a pesti hitközség széles látkörű, nagy tudású és műveltségű rabbija. Kényszerűségből vállalhatta a tanítást; pedagógus nem volt; komolyan a tárgyat nem vette, bár tanította a talmudot. Órái kellemesek voltak, mert sehogysem fegyelmezett, ámbár tudott néha igazán haragudni. De oly szép, nyájas öreg úr volt, hogy szerettük mint nagyapát, de legtöbbünk több talmudtudással lépett a szemináriumba, mint amennyit ő követelt. A kétórás studium végének úgy örült, mint diákjai; háromnegyedkor kezdte el — németül: «Morgen ist Montag; Dienstag — im jirceh hassém — werden wir weitergehen...» akkor már a katedra előtt állt majdnem az egész osztály. De őszinte és igaz volt Brill. Mihelyt megvolt a kellő szakerő,

azaz elvégezte tanulmányait *Blau* Lajos, megvált az intézettől.

Ezt tudta elnökünk, *Bloch* Mózes és amikor csak sejtette, hogy a növendék már követheti az ő talmudi előadásait, magához vette, előbb a cursorikushoz, egy évvel rá a statarikushoz is.

Rendkívül éleseszű, eleven előadó volt; elsőrangú, európai hírű szakember; ő volt katexochen a *talmudtudós*. Nem volt pedagógus, nem foglalkoztatta az egész hallgatóságot; előadott, értelmezett, megbeszélte, merített rendkívül nagy és tág ismeretköréből; a talmudikus irodalomnak enciklopédikusa megkivánta, mint Leipnikon bacherjai és löndim s lamdánjaim körében, hogy hallgatósága követni tudja okfejtéseit, megértse diskusszióját, részt kérve benne és felfogja a csak nagyjában lefordított szöveget. Mint hajdan, mint rabbi, egész délelőtt volt képes fáradhatatlanul előadni, tanítani; két órás kollégiumát 15—20 perccel is kitolta. Neki fárasztó nem volt, mert elemében érezte magát; néhány volt bacher, megilletve a nemrég elhagyott jesiva szellemétől, újból önfeledten, gyönyörűséggel, élvezettel követte agg mesterét, figyelve, mérlegelve, közbeszólva, bólogatva, helyeselve, kiegészítve az előadó gáon gondolatát, okfejtését... a mester belemerült a tárgyába, elmerült a rengeteg anyagba. Elfelejtette, hogy pedagógus, tanár — képzelete elvitte bethhammidrásába... és mi, különösen a hátsó padokban, abbahagytuk foglalkozásunkat: olvasást, a legközelebbi órára való készülést és csodálkozva néztünk e nekünk, gimnazistáknak, idegen világot. Igaz, hogy volt köztünk is igen figyelmes tanuló; például Büchler

Adolf, Bernstein Béla, Kelen Ferenc és Weiszburg Gyula (csak például hozom fel e társaimat, lehet, hogy volt még több is).

. Állítólag évek mulva egy szellemes kollégánk megvallotta az agg mesternek, hogy az ő órái alatt tanult legtöbbet, és a kétkedő mosollyal rátekintő mester azt a magyarázatot kapta tőle, hogy bizony a talmud-órák alatt latint, görögöt, fizikát stb. lehetett zavar-talanul tanulni.

Si non é vero . . .

Mindamellett *összefoglalásra* elkészült mind ; szigorú volt ; alaposan kérte számon a végzett anyagot. Csak nagy kár volt, hogy hiányzott nála a vas következetesség. Összefoglaláskor, vizsgán szigorú kritikát gyakorolt, de az ő tárgyaiból ismétlésre nem szorította a tudatlan, járatlan tanítványát. Hiszen még a rabbi-képesítő vizsgán is megesett, hogy türelme fogytán lévén, a jelölt tudatlansága miatt azt kérdezte például : «Wenn man Fleisch in Butter prégelt, was ist *das*?» és hogy a jelölt egy évvel később került újból vizsgára, nem rajta, hanem a vizsgáló-bizottságon mult.

Sokunkban kialakult e vélemény : ez nem elnézés, mert hiszen árt a rabbi tekintélyének, ha talmudban, sulchan-áruchban járatlan szónok kerül *magyar* rabbi-székbe ; *magyart* mondok, mert még minden hitközségben akad néhány talmudista, lamdon . . . Mi lélektani okot kerestünk és azt hiszem, nem csalódom.

Ritka komolysággal vette tárgyait, a talmudot, a sulchan-áruchot, a responsumok, a jerusalmi tárgyalását, fejtegetését ; ez szíve szerint volt. De nem volt szíve szerint, neki a Sääré tóra, a Semen rókeach n' ven

ismert, széles e haza zsidóságában tisztelettel említett nagy elődjei konzervatív utódjának a rabbiképző-intézet. Jól esett az, hogy ilyen intézet első helyét betölti, hogy vallásos kérdésekben ő a minisztérium által is elismert első szakértő, hogy ő adja a szemichát, az ordinációt Magyarország leendő papjaira, de másrészt félve oda tekintgetett a nagy orthodox táborra, amely renegátnak tekintette őt . . . meghasonlott lehetett szívében ; azt ott találta meg teljes épségében, régi zsidó meghittségében dolgozó szobájában, foliánsai között — dolgozott 95 éves korában is mindhalálig — de talán csak Kaufmannhoz és Schillhez vonzódott igazán, tanítványai is jóformán idegenek voltak előtte ; a sok diszciplina szemináriumban, egyetemen, foglalkozásuk Geigerrel, bibliakritikával stb. szimpatikusabbá nem tette előtte hallgatóságát — egy pár jó és konzervatív talmudista lehetett talán kegyeltje, például Rappaport Béla, Weisz Miksa, Hoffer Ármin.

*Bloch Mózes*től, a XIX. század második felének egyik legnagyobb talmudtekintélyétől nyert rabbi-oklevélre büszkék voltunk. El sem tudtam képzelni, mi lesz halála után, mert a hattára aláírására, az ordinátor szerepére legméltóbb volt ő, a tiszteletreméltó, külső megjelenésben is imponáló agg mester.

Tanítványa, helyesebben a követője kevés az irodalom terén ; legnevezetesebbek Blau Lajos és Guttman Mihály.

Bacherről más helyen, nagy gyászunk hetében írtam. Akármit közölt írásban, szóban, akármire tanított a felső tanfolyamban s a gimnáziumban, az *alapos, lelkiismeretes, objektív kutatás és tudás eredménye volt*

és ennek fogadtuk mi tanítványai is, komolyan készülve tárgyaiból és lelkesen fogadva vezetését, irányítását. Szeretettel foglalkoztunk a bibliával, még ma is erős oldalunk ez, dolgoztunk az exegesis terén — még öt évvel ezelőtt is azért vágyódtam annyira Oxfordba, hogy ott Mr. Edwardstól engedélyt kapva, megnézzem Jehuda ibu Balám, XI. századbéli zsidó filológus kéziratok kommentárját Mózes IV. és V. könyvéhez. Számos követője közül — hadd említsek néhány élőt is — legkiválóbbak Büchler Adolf, Blau Lajos, Krausz Sámuel, Heller Bernát, Kecskeméti Lipót, Stern Ábrahám,¹ Wellesz Gyula, Venetianer Lajos. (A névsor nem praëiudicium, hanem odavetett.)

Kaufmann Dávid rendkívüli sokoldalúságával, briliáns előadásával lekötötte tanítványait, hallgatóit egyaránt, mint homiletikus és szónok a szó legfényesebb értelmében az ékesszólás terén elért sikereinket a rátermettség mellett az ő vezetésének és szigorú kritikájának köszönhetjük. Az ő elismerése legyőzött minden lámpalázt; mi, 21—22 éves ifjak felléptünk a szószékre, kevésbé elfogódottan, mint a szavaló diák az önképzőkörben. Körülöttünk mind idegen, mind kritikus, de Kaufmann megengedte, hogy a szeminárium szószékén elhangzott szónoklatok alapján, kimenjünk hazai és külföldi községekbe és — győztünk.

¹ Stern Ábrahám, a pesti izr. hitközs. polgári fiúiskola tudós igazgatója Guttenberg Pál tanárral együtt egy ideig hospitált Bacher előadásain. Közvetve Schreiner Márton útján Bacher követőjének a héber tudományában tartom Munkácsi Bernátot finn-ugor nyelvészünket.

Amit Kaufmann végzett, az rendkívül tágitotta ismeretkörünket, mert nem maradt szorosan a tárgynál; történelmi, vallásbölcészeti előadásai alkalmával közölt velünk archeológiai, műtörténeti stb. ismereteiből; különösen nevelt bennünk bibliografusokat, ami által felszerelt bennünket a jövő szellemi munkásságunkra; budapesti szeminarista még évtizedek után ismeri a szakmunkák: könyvek, folyóiratok, kódexek, levelezések stb. sok-sok százát és e munkáknak még egyes nevezetesebb kiadványait is. Hogy a forrásművek ismerete milyen fontos a tudományos kutatásban, azt külön említeni nem kell.

S rengeteg tudásával támogatta Kaufmann hallgatói irodalmi munkásságát; megtudta például, hogy egyik hallgatója egy kevésbé ismert exegetával foglalkozik. «Magának talán meg kellene nézni Polak Hakkarmeljének ezt meg ezt a kötetét...» «Tudja, kérem, hogy Júda ibn Tibbon életéről írt az is?...»

Rendkívül sajnáltuk, hogy mindhárom diszciplinájában: a zsidó történelemben, a vallásbölcészetben és ennek történetében csak szűk térre szorítkozott, tud villik a középkori spanyol-arabs és olasz zsidóság művelődési körére és korára. De itt lelkesítve, buzdítva adott elő: Gabirol, Jehuda Halévi, Mózes ibn Ezra, Manuello, ismerete megteremtette a zsidó költők magyar fordításait. Makai Emil, Kecskeméti Lipót, Vajda Béla, Lederer Ignác, Kiss Arnold stb. ebbeli munkássága alapvető.

A történetírás terén követik Büchler Sándor, Weisz Miksa, Bernstein Béla, Kecskeméti Ármin, Frisch Ármin. Mint könyvtáros is hatott reánk; ellátott, jól vezetve minket, tanáccsal, útbaigazítással; rendkívül

megkönnyítette magánmunkásságunkat, hiszen szükségünk volt, hogy a zsidóság többi korszakával is foglalkozzunk behatóan.

Filozófus volt ő, theológus is, de legnagyobb kárunkra ebből a tudásából velünk nem közölt semmit sem. Ennek oka az volt, hogy neki kialakult vallási principiuma nem volt; mint konzervatív ember Hirsch Sámson Ráfaelhez állhatott közel, mint az Országos Rabbiképző-Intézet tanárának, Geigerhez kellett volna bennünket utasítani, Löw Lipóthoz, Fasselhez, Choric-hoz — nem tette és így tudtunk a rég lezajlott harcokról Mainuni Móré-ja ügyében, de semmit sem tudtunk a XVIII. és XIX. századbeli nagy zsidó reformtörekvésekről, a hazai zsidóság XIX. századbeli — *ránk, leendő rabbikra igen fontos* — harcairól, küzdelmeiről a zsidó szervezkedés körül.

Az intézet növendékei közül igazi theológus Kecskeméti Lipót.

*

Befejezem visszaemlékezéseimet.

Negyven éve áll fenn a nemrég jó királyunkról, I. Ferenc Józsefről elnevezett Országos Rabbiképző-Intézet. Felhasználva az Értesítőket, megírhattam volna ezen intézetünk negyven éves történetét, de erről gondoskodik 1917/18-iki Értesítőjében. Vázlatosan adtam képét az intézet egy dekásának és ebből is láthatjuk, hogy a budapesti országos rabbiképző-intézet sikeresen oldja meg a multban is legfőbb feladatát, hogy hazánk zsidóságának *magyar* rabbikat nevelt.

Magyar a pap szóban, tettben, érzelemben — néhány

cionista-kivétel latba nem esik ; ezt legjobban sajnáljuk, mi, magyar nemzeti zsidók. Ilyen szellemben irányítja, vezeti a hitoktatást is. A magyar nyelvű zsidó tudományt fejleszti, terjeszti buzgalommal, kitartással, hévvel a szemináriumból kikerült rabbi és hittanár.

Nem célja az intézetnek, de a gyakorlati élettel jár az a hivatása is, hogy a tudományos, meggyőződéses zsidó szellemet indirekte is terjeszti, amennyiben sokan elhagyták az intézetet érettségi előtt, sokan azután, néhányan a felső tanfolyamban vagy ennek elvégeztével, akik ma írók, ügyvédek, orvosok, tanárok: Ezek — tudtommal csak két hitehagyás fordult elő: egy tanár meg egy ügyvéd — mindenütt fennen hirdetik zsidóságukat, támogatva annak kulturális és felekezeti intézményeit.

Nem célja az intézetnek, hogy a külföldnek is neveljen rabbikat, professzorokat, de az élet erősebb a legszebben kidolgozott tervnél.

Mindenesetre nagy méltatása és elismerése az intézetnek, hogy növendékeit neves külföldi községbe hívták ; például Karlsbadba, Reichenbergbe, Mährisch-Ostrauba, Prossnitzba, Bisenzbe, Landsberg a/Wart-hebe stb. és hogy például úgy a *londoni*, mint a *berlini* és a *bécsi* szemináriumok innét vitték ki Büchler Adolfot, Schreiner Mártont és Krausz Sámuel.

Magyar zsidó tudományos és szellemi élet az Országos Rabbiképző-Intézet nélkül alig képzelhető. Goldziher Ignác arabista, Kohn Sámuel, Klein Mór, Perls Ármin, Rosenberg Sándor, Löw Immánuel, Seltmann Lajos kevés, bármilyen nagyértékű termelő is.

Az intézet megfelelt a multban. Még inkább fog meg-

felelni ma és a jövőben, amikor Goldziher mellett a volt növendékek a tanárok. A maguk kárán tapasztalták, hogy miben volt hiányos a kiképzésük, ismeretük, tudásuk és — gyakorlatuk. Sok olyan tárgy van, ami a községben igen fontos és amiről nekünk csak nagy küzdelmek árán kellett tudomást szereznünk, sok olyan felekezeti kérdés, amelyet a társadalom, a kor és a hitközségi élet felvet és amelyekkel szemben a fiatal, kezdő rabbi tanácstalanul áll.

A rabbiképző-intézetnek egyébre szüksége nincsen, mint lelkes, buzgó, eszményekért rajongó növendékekre. Idealizmus kell a zsidósághoz, mint egyetemességhez, tudományához, életéhez, híveihez, formáihoz. Idealizmust hoztunk magunkkal mi, az első generáció, büszkék voltunk szeminarista voltunkra, a jövő reményében szívesen nélkülöztünk, gyakran fázva és éhezve is. A tanulóknak nagy szükségük van arra, hogy az intézetnek határozott elve legyen, amely őket a gyakorlatban, a hitközségben is irányítsa, vezérelje.

Sursum corda !

Budapest.

Dr. Kohlbach Bertalan.

NOÉ FIAI.

I.

Jáfet.

Hiába kezdenek apadni
 Bárkánk körül a vad vizek,
 Én nem tudok reményre kapni,
 Én szebb világban nem hiszek.

Szülőink példáját követve
 Istenfélők, hivek valánk,
 Fertőző salakot kivetve
 Szívünkben tiszta volt a láng.

De újra támad magzatinkra
 Erőszak, élvvág, dőre gőg,
 Lágy béke karján játszva-ringva
 Ledérek lesznek, hitszegők.

S a szenvedések szörnyű árja
 Bünt, szennyet újra eltemet —
 Dobálja sors dagály-apálya
 A nyomorú emberemet!

II.

Khám.

Ép ez az élet sava-borsa,
 Ez az örökös változás,
 Hogy perc a percet eltapossa,
 S jövő jelennek vermet ás.

Ma dús asztalnál lakomázunk,
 Holnap hiányzik a falat,
 Ma szelek szárnyán nyargalászunk,
 Holnap nyögünk bilincs alatt.

Ma forró mámor gyujtja vérünk,
 Holnap csüggedt csömör lever,
 Ma azt hisszük, mindent elérünk,
 Holnap minden romban hever!

Örömsugár ma hadd hevítsen,
 Holnap befed tán sír moha,
 Nem igaz üdvöm, drágakincsem,
 Mit el nem veszthetek soha!

III.

Sem.

Nem dül a vészözön hiába,
 A békekéj nem hasztalan,
 Nem játék Isten szép világa,
 Gyönyörnek, kinnak célja van:

A tél viharja, nyár aszálya
 Megedzi fű, fa gyökerét,
 Aki erős, a bajt megállja,
 Kidőlnek a gyöngék, herék.

A virulásnak buja napja
 Milljárdnyi más embert nevel,
 A léhát, balgát porba csapja,
 Nagyot félistenné emel.

Bölcs mester formál a magasból,
 Majd tűzbe, majd hidegbe vét;
 Váljon acéllá puha vashól
 Egy boldogabb új nemzedék!

Buda pest.

Lenkei Henrik.

ÓKORI ZSINAGÓGÁK GALILÉÁBAN.

Kereken félszázada annak, hogy az amerikai *Robinson*, a modern kor első nagy szentföldi archeológusa, galiléai romokban héber feliratokból zsinagógákat ismert fel. Azóta nem kisebb emberek, mint *Renan* és *Kitchener*, a tengerbe fulladt angol hadügyminiszter, foglalkoztak velük, de teljes felvételüket csak napjainkban tette közzé két német tudós, kik közül az egyik a háború első heteiben elesett a csatatéren, mielőtt munkája napvilágot látott.¹ Összesen 11 zsinagóga romjai vannak leírva, melyeknek létezése némileg korlátozza azt a tételt, hogy a zsidó nép a legkevésbé monumentális az egész világon. Hogy oly kevés a zsidó emlék, az a zsidó nép mostoha sorsával függ össze, őshazája pedig, a szent föld, minden időben a világhódítók országútja, a csatázó népek ütköző pontja volt. Sokszoros pusztulás érte az országot és népét, melyek mindent alaposítól felforgattak, úgy hogy az ásó, a régiségtudomány

¹ Antike Synagogen in Galiläa von *Heinrich Kohl* und *Carl Watzinger*. Mit 18 Tafeln und 306 Abbildungen im Text. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1916.

e varázsvesszeje is ritkán akad a hajdan létezett műalkotások nyomára. Ez antik zsinagógák díszítményeinek világítása mellett revízió alá kell venni a meggyökeresedett nézeteket a zsidó nép ellenséges magatartásáról a művészetekkel szemben. Minthogy e zsinagógákon pogány motívumok nagy számban szerepelnek, ami a vallástörvény szerint minden időben tilos volt, azt kell igazságnak elismernünk, hogy az elmélet és gyakorlat között mély űr tátongott, oly jelenség, melyre példák későbbi korokban is akadnak, még pedig a legkülönbözőbb körökből. A talmud, általában a régi rabbinikus irodalom egyoldalú tájékoztatást ad a zsidó nép multjáról, mert ebben az irodalomban tisztán a theológusok jutnak szóhoz, ez az irodalom az ő nézeteiket tükrözteti, nem a sokféle és sokféleképp tagolt zsidó népet. Volt nemcsak talmud előtti, hanem talmudon kívüli zsidóság is, melynek életmódjáról és vallásos felfogásáról nincsenek leírásaink, de egyes nyomokból visszakövetkeztethetünk rájuk. A szóban forgó zsinagógák romjai nyomoknál is többek, a kövek valósággal beszélnek. Felette tanulságos e tekintetben az összefoglalás, melyet az összes zsinagógai romok leírása után a 172—173. oldalakon olvasunk és amely magyarul így hangzik:

«Ha ezzel az egyes építészeti tagozatok vizsgálódását befejezzük és az eredményeket, melyekre a megejtett összehasonlítások vezettek, áttekintjük, mindenképp előtte világos, hogy a zsinagóga-építészet formanyelve egészen azonos az egyidejű syriai pogány architektúráéval. Septimius Severus és Caracalla császárok idejében azon egyes alakzatok kiképzése volt gyakorlatban,

amely egyúttal a zsinagógák részére is jellegzetes. Habár némely helyt az utánzásnál helyi színezettel bír, mégis a stílus magában azonos az időszámításunk előtti II. és III. évszázad fordulóján létezett pogány-római építményével. Valamely mélyebbre nyúló, zsidó sajátossággal az építészeti tagok választásában és alakításában, melyek sajátos zsidó építészeti formák önálló fejlesztésére engednének következtetni, sehol sem találkozzunk. Csak kevés, általunk nem klasszikusnak jelölt különlegességeken lehet a zsidó és nem pogány szobrász vagy építőmester kezét felismerni, melyek a görög-római formákat ugyan külsőleg átvették, de az antik építészet törvényeihez benső viszonyban nem állottak. És mégis a felépítmény egyszerű alakítása, az építmény tagozatainak egységes kompozíciója, a homlokzatok világos tagozása teljesen az antik műépítészet szellemében alakítottak. Ezen ellenmondás legtermészetesebb magyarázatát abban leli, ha az összes felépítmény tervezetének elkészítésével syriai műépítész volt megbízva, míg a végrehajtó kezek zsidó származásúak voltak. Egyes zsidó mesterek munkálkodását a Kefer Bir'mi és ed-Dsidsi inszkripciók is tanúsítják, melyek csak egyes részek végrehajtására vonatkoznak, sohasem az egész építményre.

Hogy ezen tervezet nemcsak görög-római építészeti tradíció, hanem az egyszeri megbízás alapján keletkezett, a tulajdonképeni galiléai zsinagógák minden lényeges alapjukban való összeegyeztetéséből lehet következtetni. Galiléa különböző pontjain egyidejűleg egy egyszerre megállapított terv szerint kezdték meg a zsinagógák építését; az építés egyik helyen rövidebb,

a másikon hosszabb ideig tarthatott. Így például az építési tagozatok stílusa Chorazinban hosszabb, talán egyszer megszakított és azután újból felvett építési tevékenységre mutat, amely épen úgy, mint a Chorazinhoz közel álló építkezés el-Dikkében, mélyebbre nyult a III. századba és Tell Humban, az oszlopfők különböző formai kezelése miatt, arra kell következtetni, hogy az előcsarnok csak a zsinagóga felépítése után keletkezett. Azonban ezáltal az a tény változást nem szenved, hogy az építési tagozatok alapvető alakítása sehol sem terjed túl Severus és Caracalla időszak építészeti stílusának határain, hogy tehát ezen korszakban állapítottatott meg. A III. század második negyedében nyilván a Severus és Caracalla korszaka syriai építészeti stílusának hanyatlása már megkezdődött; mert az évszázad közepe táján Marinus és Philippus építményei Suhbeban az építési tagozatok olyan ürességét és jözanságát mutatják, amely szembetűnően elüt a Severus időbeli díszítéstől és a tőle levezetett zsinagógákétól.

A zsinagógák különleges építési stílusát a syriai határokon belül talán valamivel szorosabban írhatjuk körül. Galiléától és a Tiberiás-tótól keletre, Batanea és Trachonitis területén, léteztek, a késő antonini és severusi korszak építményei, melyeknek alakjai mindig újból a zsinagógákkal való összehasonlításra utaltak; ezen művészeti irány északon Galiléa határáig terjedt ki, mire nézve a zsinagógákhoz oly közel álló pogány templom Kadesben fontos tanúkép szerepel és délen a sebastei severusi építményeken is hátrahagyta nyomait. A Syria-Fönícia tartománynak, Galiléa északi és keleti határával szomszédos része tehát a zsinagógái

architektura hazájának tekinthető és ezzel a Severus és Caracalla korszak azon görög-római műépítészé is, kinek a zsinagógák első új építmények-tervezetét köszönhetjük.»

A leghatalmasabb épület Tell Hum, az evangéliumokból ismert Kapernaum (Nahum falu) zsinagógája volt, melynek romjai a Tiberiás-tó partjától ma 100 méterre fekszenek. Petrus Diaconus Itinerariumában azt mondja, hogy ez a zsinagóga az, amelyben Jézus az ördögtől megszállott embert kigyógyította. A falak nagy mészkövekből épültek és a homlokzat délről volt, három bejárattal, a főajtó 1·77 méter, a két mellékajtó 1·20 méter széles volt. Karintiai oszlopok díszítették az ajtókat és ablakokat.

Legcélszerűbbnek tartottuk, hogy a szerzőket, a kiváló szakembereket, juttassuk szóhoz és kérésünkre *Herzog Ödön* nyugalmazott m. államvasúti főfelügyelő úr volt szíves két zsinagógának leírását, rekonstrukcióját lefordítani, melyek közül az egyik alább következik. Az olvasót erre utaljuk és nem foglalkozunk tovább az egykori zsinagógák építészeti és művészeti ismertetésével és méltatásával, melyekre nézve különben sem vagyunk illetékesek. Tisztán zsidó vallási és történeti szempontból foglalkozunk velük, mely tekintetben némely pontot, úgy gondoljuk, jobban megvilágíthatunk, mint az irodalmunkban természetszerűen kevésbé járatos más vallású laikus szerzők. Ez különben sem volt főcéljuk és nem vesszük zokon azt sem, hogy itt-ott tévedtek.

A már érintett gondolatot, hogy az elmélet és a gyakorlat közt nagy eltérések vannak, mutatja a zsinagógák

helye. Előírás szerint a zsinagógát a község legkimagaslóbb helyén kell építeni. Törvény ez nem volt ugyan, nincs kodifikálva a misnában, a patriarcha által 200 körül szerkesztett kódexben, de található egykorú más műben és megfelel a tiszteletnek, mellyel a zsinagóga épületét körülvették. Hatott is az előírás a későbbi korokra, a középkorban arra törekedtek, hogy a zsinagóga legyen a legmagasabb épület, amely kiválik a többi közül. A kereszténység imaházai az első századokban zsinagógák voltak, a milánói türelmi rendeletben, melyet a római császár 311-ben a keresztények számára kiadott, a keresztény templomok a görög szövegben zsinagógáknak, a latin szövegben *conventicula*, vagyis gyülekezéseknek neveztetnek. Nagy a valószínűség, hogy a talmudi (toszefta) előírás hatott a keresztény szokásra, hogy a templom dombon építtessék, természetesen nem a könyv, hanem a zsidók közt mindinkább érvényesülő szokás, melyet aztán a keresztények is követtek. A középkorban gyakran találkoztunk azzal az egyházi tilalommal, hogy a zsinagóga épülete nem lehet magasabb, mint a (keresztény) templom. A legmagasabb helyre való építkezés azonban, mint mondtuk, csak utasítás, kívánság, tanács volt, nem pedig törvény. A zsinagógai romok csakugyan azt mutatják, hogy 11 közül ez a szabály csak háromnál teljesítettett. *A többi szabad helyen épült, amely szép kilátást nyújtott* (138. lap).

A csekély értesítésekből és maradványokból arra is következtettek, hogy a zsidók zsinagógájukat víz mellé szerették építeni. Magam is figyelmeztettem már régebben arra, hogy a II. századból eredő megjegyzés

szerint Mózes, mikor Fáraótól elment, a vízhez szaladt imádkozni. Erre a szokásra az írástudó több példát hoz a szentírásból. Görög irodalmi és papyrus-értésítések-ből is azt látjuk, hogy a zsinagóga víz mellett volt. Szerzőink helyesen mondják, hogy ezekből az adatokból nem lehet általános szokásra következtetni. Sok mindenfélétől függött a zsinagóga helyének megválasztása, attól is, hogy a város megengedte-e, hogy körülkerített területen idegen kultusz számára templomot emeljenek. A régiek, nem épen a zsidók, hanem inkább más népek, az imát varázsformulának nézték, amelyből valóban kifinomult, a víz pedig az összes népek szemében varázstörő volt. Távol tartotta a démonokat és egyéb hatásai voltak. A szokások megmaradnak oly korban is, mikor hit- vagy eszmebeli alapjuk kiveszett már a tudatból, érthető volna a víz mellett való építkezés ily általános felfogás maradványaként is. Legalább oly valószínű feltevés, mint az, hogy a víz a rituális mosásokhoz kellett.

Azonban sem a hegyre, sem a víz mellett, sem a városon kívül való építkezés nem volt sem elfogadott, sem valóban követett szabály. Mint egyebekben, ebben sem uralkodott egyöntetűség, melyet ma rövidlátásból oly könnyen felteszünk. Az orientálás kelet, illetve Jeruzsálem és a szentély felé, amely mintegy törvénykép jelentkezett és ma valóban keresztül is van vive (bár kivételek most is vannak), szintén variált — az élet erősebb volt, mint az elmélet. Ugyanez lesz az eset a «női zsinagóga» (Weiberschul) érdekes kérdésénél is. Ha csak a talmudot hallgatjuk meg, azt gondolhatjuk, hogy az asszonyok, mint a keresztény templomokban,

külön ültek ugyan, de ülőhelyeik szorosan a férfiakéi mellett voltak. A galiléai zsinagógákban azonban szerzőink szerint (140), a még látható emporumok a nők tartózkodó helyei voltak, mint a közép- és a jelenkori zsinagógákban szokásos. Általános szokás, teljes egyöntetűség bizonyára ebben a pontban sem uralkodott. Az ilyesmihez évezredek kellenek, ami az ókorban a zsidóknál sem volt még meg, a talmud nevelte őket, de az ő nevelésének egységét is megbontotta a XVI. században a kabbala és a XVIII. században a modern műveltség. Érdekes, hogy a középkori zsinagógákat tárgyaló mű azt mondja, hogy a női osztály a zsinagóga-épület alaprajzában nem volt meg és az mindig csak toldásnak mutatkozik. Ezt építész állítja, még pedig elég gazdag anyag alapján. Ha ez így van, akkor amellett bizonyítana, hogy az ősi szokás nem ismerte a «Weiberschul»-t, az alaprajz megmaradt akkor is, mikor a zsinagóga az új épületrésszel kibővült. Végleges ítélet a jelen ismeretek mellett nem mondható, hiszen a fennálló tényleges viszonyok sem ismeretesek teljesen, kisebb helyeken (a fővárosban is!) még mai napig megtörténik, hogy az imahellyé átalakított szobát ketté osztják, férfi és női osztályra.

A galiléai zsinagóga belseje oszlopok által három hajóra volt osztva. Az oldalfalak mentén ülőpadok voltak, melyeknek száma egy és három közt váltakozik. A középső hajóban ezenkívül a községek vénei számára székek voltak. Az alexandriai nagy zsinagógában a hagyomány szerint 71 aranyshék volt a presbyterek számára. A székek félkörben, a görög szigma (C) alakjában voltak elrendezve és ezért ezt a helyet görög szóval *simma*

névvel is jelölték (141). A tóraszekrény több zsinagógában kőből volt építve és szépen kialakítva. Fennmaradtak festett üvegek, melyeken ilyen tóraszekrények láthatók. A rotulusok a fiókokban fekszenek, nem állanak, mint a mi tórapéldányaink zsinagógáink szekrényeiben. A könyvek (fiókok) száma vagy 6 vagy 9. Hogy miért éppen ennyi, még nem kutatták, de egészen biztos, hogy 2, illetve 3 teljes bibliát mutatnak. A szentírás könyveit három csoportra osztották: Mózes öt könyve, próféták, hagiografák, oly felosztás, amely mai napig járja. Egy teljes bibliapéldány tehát három tekercset ölel fel, kettő hatot, három kilencet. Az egyik aranyüvegen a könyvszekrény két oldalán egy-egy galamb, lent pedig a hétágú gyertyatartó, alapjának két oldalán egy-egy oroszlán van. Ezenkívül van még sófar és egyéb istentiszteleti tárgy (143.). A középhajó közepén volt az almemar (bima) a tórafelolvasó számára, szintén architektonikusan kiépítve. Mindig a közepén van, mint nálunk a régi zsinagógákban. Előcsarnok is volt, még pedig többféle. Az exedra ülőhelyekkel tanítás céljaira szolgált (145).

A zsinagógák méltatása építészettörténeti szempontból nagy tért foglal el művünkben, melyből csak azt az egy tényt emeljük ki, hogy a bazilika bizonyos formájára a zsinagóga oly példa, amelyre eddig csak egy volt ismeretes és ez a pompejii bazilika (179). Szerzőnk vizsgálódásai folyamán arra az eredményre jut, hogy az alexandriai bazilika, melyet a talmud említ és amelynek mivoltáról többféle nézet nyilvánított, zsinagóga volt, nem pedig vásárcsarnok, mint többen hitték. Azt mondja a talmud, hogy a templom-

felügyelő kendővel (sudarium) intett az ámen-mondásra, micsoda naivitással lehet vásárcsarnokra gondolni (180). Ez a bazilika hasonlított a galiléai zsinagógákhoz belső kiépítése tekintetében. Szerzőink a 183. lapon a következő eredményekhez jutnak :

«Annyit azonban a monumentális és irodalmi hagyomány vizsgálódásának eredményeül lehet elkönyvelni, hogy a zsinagóga alaprajza a hellenisztikus korszakra vezetendő vissza. A hellenisztikus és koracsászári időbeli zsinagóga-építményeket Palesztinában szintén ugyanezen építészeti típusban kell gondolni. Emellett ugyan egyszerűbb alakokban sem volt hiány, mint az, amelyet a delosi zsinagóga egy példánya véletlenül mutat. Ezen megszorítással a galiléai zsinagógák tervét egyáltalában jellegzetesnek tekinthetjük az antik zsinagógákra nézve. Amennyiben a régi palesztinai zsinagógákból már nem léteznek maradványok és az általunk felkutatott romok között régibb építmények nyomai kimutathatók nem voltak, a monumentális hagyományokban létező ezen hézag oka abban keresendő, hogy ezen régibb zsinagógák vagy korán elpusztítottak, vagy hogy primitív anyagból létesítettek, mint : vályogból és fából, a kereszténység előtti időben Palesztinában rendszeren használt építési anyagokból. Egyáltalában még a korai császár-korszak iskoláit Palesztinában ne képzeljük a galiléai zsinagógák monumentális alakjában ; sem a zsidóság politikai viszonyai, sem pedig általános helyzete a galiléai zsidóságnak és egyáltalában Palesztinában nem voltak olyanok, hogy a zsidók merészkedhettek volna a római

hatalmasok szemei alatt olyan feltűnő megjelenésű gyülekezeti és tanházakat létesíteni.»

A legfeltűnőbb azonban az ornamentális díszítés, amely a hagyományos *közhitet a zsidók kép- és szobor- viszonyatáról valósággal halomra dönti*. Ha a szerző azt mondja, hogy kimerítő tárgyalásra hiányos zsidó ismeretei miatt nem képes, úgy nekem azt kell mondanom, hogy hiányos művészeti ismereteim miatt vázlatos ismertetésre sem vagyok képes. Némi képet a zsinagógák ornamentikájáról talán a következőkben mégis adhatok. Az emblémák két csoportra oszlanak, ornamentális motívumokra és képekre a növényvilágból és élettelen tárgyakról, továbbá élő lényekről vett képekre, emberekről és állatokról, tehát figurális képekre. Vannak rozetták és csillagok különféle kivitelben. A legfeltűnőbb a pentagramm, melyet Salamon pecsétjének és a hexagramm, melyet Dávid pajzsának (Mágén Dávid) neveznek. *Mindkettőt találjuk már az ókorban*. Az előbbit egy III. századbéli zsidó sírfeliraton Tarentben, az utóbbi görög bűvész-papyrusokon szerepel a zsidó istennévvel (Eloe, Szabaoth) kapcsolatban. «A két jel használata, mint embléma, a zsinagógai dekorációban mindenesetre azt mutatja, hogy ezek a képzetek régibb időre nyulnak vissza, mint ahogy eddig gondolták és hogy nem a zsidó diasporában léptek fel először. A «Dávid pajzsa» és «Salamon pecsétje» nevek is bizonyára régi, már a palesztinai zsidóságban járatos nevek voltak (185).» Ha meggondoljuk, hogy a misztika rendszerint ősi elemeket őrzött meg, ezt a feltevést igen valószínűnek fogjuk tartani. Nincs tehát igazuk azoknak, kik a biblia és a talmud hallgatásából a

«Dávid pajzs» fiatal eredetére következtetnek és ugyan- ezért kíméletlenül kiküszöbölendőnek tartják. Már az angol zsidó Enciklopédiában *Magen David* cikk alatt utaltam egy XI. századból eredő kéziratra, hol ez a jel található, de ha fõntolóra vesszük azt, hogy a talmud az elterjedt balhit ellenére «felvilágosodott» mű, theológusok és jogászok alkották, és azt, hogy a misztika aránylag késõn jutott irodalmi napfényre, nem fogjuk feltûnõnek találni, hogy a szóbanforgó emblémákról a történeti források hallgatnak.

Találhatók granátalmák, szõlõ, kalászkok, virágok. A pálmafa különösen jelentõs, a lulab is gyakori. Helytelen az a feltevés, hogy a pálmát a pogány antik világból vették át. Ha keresztény sarkophagokon a pálma is megjelenik, úgy ez keresztény és nem pogány római hatásra vall, mondja helyesen a szerzõ (187). A koszorú szintén elõfordul zsinagóga ajtószemöldökén. «Az ajtószemöldöknek koszorúval való díszítése Palesztinában a zsidó házakból és zsinagógákból ment át a keresztény házakra és templomokra (190).» «A palesztinai keresztény templomok karzatkorlátjai szintén elõszeretettel díszítetnek domborművű koszorúkkal, mint a zsinagógák (191).» Szerzõnk valószínűvé teszi, hogy a koszorú díszítõ felhasználásánál a zsinagóga mûvészete épúgy hatott a korai keresztény mûvészetre, mint a pálmamotivum alkalmazásánál. Hogy a hétágú gyertyatartó sem hiányzik, nagyon érthetõ. Helytelen az a felfogás, hogy ez a motivum a római Titus-ívbõl terjedt volna el. A zsinagóga lámpája (191). Feltûnõ azonban egy díszesen kiállított kocsi, amely a zsinagóga képzékében (Fries) látható, melyrõl a 193–94. lapon

van szó. Ez pogány motívum lehet. A zsinagógák figurális dekorációi között a *sas* játssza a főszerepet és többféle alakban jelenik meg, koszorút is tartva. A második állat, amelyet díszítésre használtak fel, az *oroszlán*, még pedig többféle alakban. Vannak csendesen álló kentaurok is. «Az állatok és félállatok mellett feltűnő széles tért foglalnak el az emberalakú képek: fűzérhordó *erőták*, lebegő szárnyas alakok koszorúkkal kezükben. Még meglepőbbek a *dionysiai* tartalmú képek, a szüret és szőlőpréslés (200).» Az összes zsinagógai emblémák szerző nézete szerint a syrus-római dekorációművészetből, főképp a sirok művészetéből erednek. Általában azt gondolja, hogy ezeket a zsinagógákat nem a zsidók építették, kik nem voltak elég gazdagok, hogy ily monumentális épületeket megalkottassanak, legjobban mint a római császárok ajándékai a galiléai községeknek érthetők meg. Ily ajándékozásokról «istenfélő» pogányok részéről az irodalom, valamint a feliratok is tanúskodnak. A római császárok ajándékait a galiléaiak kénytelen-kelletlen elfogadták, hogy a császár kegyét el ne veszítsék. Az irodalmi források beható vizsgálata alapján szerző arra az eredményre jut, hogy Septimius Severus háza kegyének köszönhatték a zsidók Galilea zsinagógáit (218). Valószínűbbnek látszik az, hogy a galiléaiak, kik tudatlanok voltak, — a galiléai am-háárec külön fogalom — a judabeliektől eltérően nem voltak oly rigorozusak, külön fajta zsidóság, mint bevezetőleg megjegyeztük.

¶A munka utolsó fejezete a történelmi források bő felhasználása mellett nem kisebb dolgot bizonyít, mint

azt, hogy a keresztény templom (bazilika) mind épületében, mind belső berendezésében Galiléa zsinagógáinak mintáját vette át. Époly érdekes, mint meglepő eredmény. Egyéb tanulságok is vannak benne, hibák is, melyeket máshol javítunk, de a főtanulság nem egyes részletekben van, ha még oly jelentősek is, hanem a lelet egészében, úgyszólván elvi jelentőségében.

A tudósok vallás- és nyelvkülönbség nélkül abból az alap gondolatból indulnak ki, hogy zsidó csak ott volt, ahol léte mai napig kimutatható. Ezt az általános tételt átviszik a zsidó nép kulturájára is — csak az a kulturája volt, melynek nyomai még észlelhetők. Mint a felfedezett aram papyrusok oly szentély egykori létezését bizonyítják, amely az V. században időszámításunk előtt fennállott, az egyiptom-nubiai zsidó határőrök területén, úgy a galiléai romok azt bizonyítják, hogy a II. és III. században művészi kivitelű pogány motívumokkal díszített zsinagógák léteztek a szentföldön. Mindkettőnek semmi irodalmi nyoma, nincs róluk szó sem a bibliában, sem a talmudban. Sőt mindkettő ellenkezik előírásaikkal, és mégis voltak. Megdől a tétel: *quod non est in talmude non est in mundo*, de még az is: *quod non est in actis non est in factis*. A zsidó nép és tevékenységének számtalan nyomát fűtta be az idők homokja, van remény még több felfedezésre, nem kevésbbé meglepőkre.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

ÉS LÉSZEN EGYKOR...

... Léssen egykor az idők teljessége
 És nem lesznek a földön sóhajok.
 Kardokból léssen emberek ekéje,
 Bús könnyek helyett ujjongó dalok
 Szállanak az egész föld kerekén,
 És nem lesz majd több elhagyott szegény

És léssen, hogy mindnyájan visszatérnek,
 Kik sírva-sírtak távol vizeken.
 Beteljesül a régi szent ígélet,
 S Cion hegyén zsidó és idegen
 Dallal köszöntik az Úr szent nevét!
 És sohsem hallott álmodó zenét
 Zeng a boldogság drága muzsikája,
 És a világon nem lesz majd több árva.

És léssen, hogy a farkas a báránnyal
 Együtt lakik; s a bárány nem remeg.
 A gödölyét a büszke oroszlánnal
 Együtt őrzi egy ártatlan gyerek.
 Mert a földön s a nagy vizek felett
 Az Úr glóriás szelleme lebeg.

Buda pest.

Neményi Endre.

GRAETZ HENRIK.

1817—1891.

A bibliában történeti könyveket is találunk: az Erkölc mellett a Históriát. Örökszép s igaz gondolat ebben a kapcsolatban. A mult Frónikája is szentírás, emléke szinte vallásos érték. Nemcsak azért, mert a

theodiceát érezteti, egy magasabb erő hitét, hanem az emberben való hitet is. A vallás történetbölcseletében az Isten leszáll a földre, mely a passzív ember világa ; a történelem vallástanában pedig az ember az édig emelkedik küzdelmében s diadalában : abban is, amit teremt, abban is, amit szenved. Ez a vallás, a História szentírása magát a népet szenteli kultusszá, hogy halhatatlan lehessen, mert megtanítja a multjához, önmagához való hűségre. A Történelem könyve is a monotheizmus bibliája, erkölcsi törvényeket s csodákat revelál a népek sorsában, de az igazán isteni, a legcsodásabb elem magának a népnek megistenülése, mely a szellem héroszává s az erkölcs martírjává lesz. Ez a zsidóság története, ezt írta meg Graetz Henrik.

Szent könyv a Graetz története, vallásos mű, ahogy szent a vértanúság ; vallásos, mint egy fohász : a zsidó érzésnek s tudatosságnak imája. Szent könyv a Graetz története, mint a hit, mely áteszményül az örökkévalóság sejtelmében : Izraél halhatatlanságának hite sugárzik belőle, etikai fönségben s kultúrértékben való megdicsőülése. A zsoltárok panasza s a próféták haragja reszket benne. Vádol is az a kesergés ; igazságot s jóvátevést követel, Izraél világtörténeti hivatásának megértését, a tudomány s a becsület hódolatát Izraél létjoga, a zsidó szellem áldásai iránt. Nem epitáfium a Graetz írása, hanem egy történelmi erőnek és szükségességnek vallott nép nemesi levele. Vagy egy nagy tetemrehívás, mely megidézi a gyűlölet és téboly szellemét a tetszhalott zsidóság vérző sebeihez ; hiszen az európai zsidóság története nem más, mint egy tizen-nyolcszáz éves Justizmord.

Az emberiség története is a Graetz zsidó története, az emberiség bűneinek világkrónikája. Halálos erők nyomorékja, torzalakja lett a zsidóság, de a halálnál is erősebb volt az a reményekből s álmokból szőtt élet, melyben a szenvedés s a tanulás energiái tartották a lelket. «A Szinájtól jött az Isten és Széirből ragyogott rá.» Ez a zsidó történet tartalma: a Szináj és Széir, a tóra és Edóm, az örök üldözöttség. Ez fénylett a zsidóságra: a tudomány világa és mártir-glória. A Tan szerelme s fájdalmakban való átszellemültség, a kultúra izzó szenvedélye s a haladás erkölcsi ideáljaira való fölesküdtöttség; az a fönséges rejtelem, hogy a vallásos világnézet az egyetemes s racionális szellemnek hordozója: így bontakozik ki Graetz művéből a zsidóság történeti egyénisége s jelentősége. Megírta úgy, hogy szinte vallásos ihletet áraszt; biblikus könyv, mely a vallás hűtlenjét is rajongóvá teszi a történeti hangulatok s megismerések varázsában.

Titáni alkotás s milyen környezetből nőtt hozzá Graetz az emberfölötti feladathoz. Szülőföldje, a Posen tartománybeli Xions s a többi lakóhelye, Zerkow, Welstein, Kosten, a műveletlenség s a fanatizmus fészkei. Milyen út a ghetto-szellem életformáitól a boroszlói rabbiképző tanárságáig (1854), majd az ottani egyetem tanszékeig (1869), ahol Graetz a zsidó történelmet adja elő. A modern zsidóság nagyjainak pályafutásában tipikus vonás ez a szellemi self made man-ség. Jákob-sors az: küzdeni Istennel, emberrel s diadalmaszkodni. Előítélet s a szegénység átka: vele birkózva köszönti a «virradást». Boldogító s szörnyű érzés lehetett Graetz lángoló kultúrtörekvéseiben az a horror

vacui, mely elfogta a szellemi üresség környezetében. Tudásvágya nem is tűr akadályt; érvényesül, mint az a természeti törvény, nem marad kielégítetlen. Gyorsan gyarapodik szellemi készlete. Még gyermekifjú s már olvassa a francia s német klasszikusokat; a latin írókban époly járatos, mint Euklides geometriájában. Igaz lesz a talmud legendája, hogy az első ember termete a világ egyik végétől a másikig ért. Ez a zsidó szellemi kalibernek, az annyira jellemző autodidaxisnak természetrajza, alkata: végtelen s egyetemes; felöleli a mindenséget. Zavaros, rendszertelen, de majdnem mindentudó. Graetz szellemi egyénisége is átfogja az egész világot: olvasott, tanult, amihez csak hozzáfért. De már a káosz is sejteti a célt, várja a demiurgoszt, hogy Graetz megteremti belőle a zsidó történet-tudomány művészi egészét. Primitívességében is jellemző, hogy első dolgozata történeti tárgy: «Chesbón Há-ittim» (Jüdische und deutsche Zeitrechnung), aztán az ennél értékesebb tanna-életrajzok «Tóldót Ábót». Így ütözködik ki jövő munkássága, a történetírás. De mielőtt írta, élte is a középkort. Izelítőt kap belőle prágai útján (1836). Nem eresztik át az osztrák határon, mert keveselték pénzét a magát eltartásra. Prága helyett Oldenburg, melynek rabbija, Hirsch S. R., a német-zsidó ortodoxia megteremtője szívesen fogadta tanítványul (1837–39). Hirsch «Iggeret Czáfón»-ja, a költői pátosz s az etizáló regényesség teológiája már régebben megragadta Graetz gondolkozását s a meddő dialektikával ellentétben ráviszi a bölcséleti talmudtanulmányra. Hirsch az európaiság s a tisztult, mély zsidó műveltség összhangja volt s ebben az áldott összhangban

ábránd, költészet, a tudomány romantikája, az erkölcsi szépség imádata. Meleg lírizmus, mely ujjong és sir; fajszeretetben szárnyaló nemes szónokiasság, mely át-
eszményítő gondolatokban ömlik el a gyász és a dicső-
ség képeinek ihletésétől: Graetznek ez a hangja Hirschre emlékeztet, de nincs benne fellengzés. A kedélynek s a fantáziának délibáb-játéka megbűvölhette az ifjút, de később, hogy a tanítvány belenőtt a kritikába és a pragmatizmusba, eltűnt Graetz szellemi látóköréből a régi, naiv ötletek, elképzelések fata morgánája. El-
hidegült köztük a barátság, mégis maradt valami a Hirsch hatásából, valami nagyon értékes: az a szent, átszellemült komolyság, mely áhitattal gyönyörködik az erkölcsi szépben s ha nem találja, fáj neki, felháborítja s nem is hallgatja el a máskülönben grandiózus erők láttára se, akár emberben, akár eseményekben.

Graetz csakhamar megkezdte az egyetemi életet Boroszlóban (1842). A Hegel történetbölcselete járta. De az ő gondolkozását sohasem feküdte meg a pszichologizáló nehézkesség, elmosódottság; az ő történet-
látásának egyetemes szempontjai, törvényei nem olvad-
nak szét transzcendentális formulákba. Valóságérzéke nem is lajstromoz tényeket; mindenütt eszmei tanul-
ságok, elemzések s az oksági kapcsolat tiszta vilá-
gosságában nem kísértének metafizikai ködképek. Módszere s felfogása a bibliai szó: *biná le-ittim*, az idők megértése, a korok szellemének, az eseményeket, a fejlődést formáló erőknek feltárása. *Cházón le-jámim*, a napok látomása: krónikai hűség s prófétai megérzés, kritikai tartalom s intuición: ez Graetz bámulatos tudása s művészete. Rávallanak első önálló dolgozatai

is: Über die Heiligkeit der jüdischen Begräbnissplätze (Orient 1843) s. kivált «Die Septuaginta im Talmud», a Frank I Zakariás folyóiratában (Zeitschrift für die religiösen Interessen des Judenthums 1844). Kierzik legegyénibb ereje, a rendkívül éles s szellemes kombináló tehetség. Talmudi logika, de a tudományos talmudizmus «chiddusai», újat mondásai, melyek a hagyományos irodalmat, mint a zsidó élet s gondolkozás történeti anyagát is megvilágítják. A talmud, midras, egyházatyák, új testamentum, apokrifák egymást ellenőrző s kiegészítő párhuzamos helyeit perdöntő bizonyítékul hozza össze kronológiai, vagy egyéb megállapításaiban. Mintegy Akibája a történettudományi kutatásnak: minden kis «tövisre» a haláchák tömegét aggatja; egy betű- vagy szónyi szöveghelyesbítés a forrásokban, figyelembe nem vett, eldugott részletek csodás exegézisre adnak neki alkalmat, kivált a kötetek végén felhalmozott Jegyzetekben, a tárgyismeretnek s a hajszálfinom elemzésnek e szédítően gazdag tárházai-ban. «Tövisen csüggő haláchák», de a látszatra kicsiség megbírja a pragmatikus eredmények súlyát. A talmudi kor egyik legbecsesebb kútfője a Megillat Táánit, melyből Graetz nagyon érdekes tényeket igazol, például, hogy voltak anti-szaddukeus emléknepok (II¹₄ 567); aztán a római korból való örömteljes dátumok megünneplése, mikor szintén nem volt szabad bőjtölni, így a római adó beszüntetésének fordulóján: a δημοσιῶναι-publicani, a vámszedők elűzése. A két púrim-nap megünneplésének általános érvénye az I. és II. Makkönyv keletkezése közti időben a. 100-p. 70, II. Makk. 15. 36. alapján (576). A Septuaginta VI. Ptolomeus

Philometor kívánságára készült a II. század közepén (577). Az apokrifá «Sapientia Salamonis» szerzője Caligula császár idejében élt, mert említi a császár maga-istenítő örületét; inkább költő volt, mint filozófus (613). Ugyancsak Caligula idejéből való a III. Makkab.-könyv. A Makkabeusok IV. könyve polémikus éllel Pál apostol ellen irányul (617). A farizeusok nem a zsidó Loyola-tanítványok, nem is a stoikusok (687). Graetz hevesen támadja Geigernak Bené Cádók-elméletét a szaddukeus párt eredetéről. Nagy ellenfele volt Geigernak. Graetz, mint Frankel mérsékelt irányának fel- esküdöttje, a fejlődésbölcseleti juste milieu embere, idegenkedett a Geiger szélső reformerségétől s ez az ellenszenv is hozzájárulhatott az irodalmi harc el- mérgezéséhez. Már boroszlói éveiben is állandó céltáblája Geiger; a «Lehrbuch zur Sprache der Misch- nah»-t nagyon szigorúan ítéli meg (Orient 1844).

Quod invenitur, fuit — amit fölfedeznek, megvolt: ez a régi mondás ráillik Graetz legtöbb állítására. Nem hogy a mások igazságait gyúrja össze, hanem a amit földerít, valóban tény volt. Fölfedez sosem álmodott realitásokat. Történeti világa akárhányszor a «majdnein semmin lógó föld», homályos, értelmetlen hieroglifák kibetűzése tartja, mégis szilárd, megmoz- díthatatlan. Így lesz a talmud egyik helyén említett s érthetetlen Titus-harcból Quietus-harc. Graetz nem gyűjtő, népszerűsítő, hanem teremtő munkát végez. Szinte földalatti rétegek útvesztőjében, szem nem látta irodalmi följegyzések dohos levegőjében halad biztos léptekkel a maga gyűjtotta fény mellett, hogy össze- kotorja a sokszázéves emlék-törmeléket s lángeszé-

nek varázserejétől jelentkezik köztük a kohézió, szerves egésszé illeszkedik a tömördek széthulló, heterogénnek látszó parány. Véghez vitte a lehetetlent is : marékkal mérte fel a nagy vizeket s arasszal az eget ; szinte körzöt tesz a végtelenségre s negyedfélezer esztendő gigantikus terjedelmének s tartalmának exakt pontosságú méreteit adja. De Graetz műve a történetnek nem szám- és mértantudománya. Mintázása nem vonalak s geometriai ábrák, hanem merő plasztika, forró színezés, maga az eleven, lüktető élet, markáns, éles arculata embereknek és koroknak. *Ét bázsel*, vastoll, véső a szerszáma, melynek a legmakacsabb kőzet sem tud ellentállni ; egyéni fiziognómiát nyom az ősz formátlanságra is, arra, ami az egyetemes vallástörténetnek is egyik legkúszáltabb fejezete, a gnóosztikus rendszerre. Hihetetlen a felkészültség, mely már a doktori értekezésben (Jena 1845) nekivág ilyen feladatnak : *Gnosticismus und Judenthum*. (Er. de il g latinul : *De auctoritate et vi, quam gnosis in Judaismum haberi*). A vallási szinkretizmus s a misztika e szövevényében is csupa rend és átlátszóság. Megkapó egyes talmudi mondásoknak történeti aláfestése, hogy az erkölcsi gnómákból mint fejjük ki a kortörténeti aktualitás. Akiba híres tétele, hogy «mindenki a cselekedete szerint ítélik meg» — a gnóosztikus szektákra céloz, hogy a gyakorlat a fő s nem a teozófiai megismerés. Ez a szentencia «Ha egyetlen napig elhagyod (a Tant), ő kettőig hagy el» — az esszeusok egyetlen irodalmi termékéből, a *Megillat Chaszidim*-ből való. Az *Atyák* fejezeteiből ismert «Ami az enyém, a

tied s a tied is a tied» — az esszeusok kommunizmusa (III. 699).

A monografikus feldolgozások keretében lassanként megérlelődik az egyetemes tervrajz: Die Konstruktion der jüd. Geschichte. (Frankel: Zeitschrift 1846) Milyen szívósság s ellentállóképesség, hogy nem tudja kedvét szegni a kicsinyes kenyérgond, viszonyok s emberek lelketlensége. Nincs maradása a nikolsburgi és lundenburgi tanítóságban; a tudományosság «gyanuja» megbénítja működését. A politikai hirlapírás se nagyon csábítja, mely Bécsben várt volna rá. A megszabadulást és szellemi kibontakozást Berlinben köszönti (1852—53), ahol könyveket talál s olyan társakat, mint Sachs és Zunz, akikkel együtt zsidó történeti előadásokat tart. Ez is csak epizód volt. Csakhamar megtalálja érvényesülését s élethivatását. Frankel kegyeltje volt régtől fogva; tőle kapott hattárát s az ő támogatása tette diadalmassá a létküzdelemben, hogy a boroszlói szeminárium tanára lett (1854), melynek Frankel volt a rektora. Frankel barátsága tudományos fellendülés s világnézet is volt Graetz számára; irodalmi virágzás s történeti hatás; nem elméletiség, hanem tendencia; nemcsak epikai gyönyörködtetés, hanem a zsidóság örök életformáinak filozófiája, a zsidóság problémájának megoldása, hogy Dániel könyvének szavai szerint «az idők végén látomás jelentkezzék», vagy inkább tisztánlátás, a zsidóság fejlődésének igazságai, melyek megszabnák az élete útját. Radikális törekvések járták akkor a zsidóságban. A braunschweigi s frankfurti rabbizsinatok (1844—45) a kritikai vizsgálódás lúgjával akarták megtisztítani a zsidóság vallási

s eszmei tartalmát, kiselejtezni fölösleges s elégtelenítő ólom-részeit. A szélső reformerség túladdott volna a nemes fémnek egy-egy darabján is ; a tradíció az idegen, káros képződményt se engedte. Frankel szakított a kegyeletlen túlzókkal. Ő a tudományos konzervativizmus, melynek hűsége nem a mozdulatlanlanság, hanem a fejlődésben is érzi s éli a multnak értékeit. Az ő becsületes, művelt hagyományossága sem nézte a zsidóság történeti organizmusát csupa élettani jelenségnek, észre tudta venni a kórtünetet is, de azt vallotta, hogy maga a változás még nem betegség, hanem természetes fejlődés, csak ne legyen elkorcsosulás és a fejlődés eredményeit nem a jelennek, hanem a multnak kell szankcionálnia. Ez volt Frankl iskolája : a hagyomány-történet tanulságai szellemében megalapítani az új rendet. Ez az elv inspirálta Graetz történeti felfogását. Kedvenc tárgya, de a legfontosabb is a tradíció kialakulása, a talmud kora. A *Monatsschrift*ban is idevágó tanulmányok : *Die talmudische Chronologie und Topographie, Die absetzbaren Hohepriester während des zweiten Tempels (1851—52)* és korszakos művéből a negyedik kötet jelent meg először (1854), a zsidó állam pusztulásától a talmud befejezéseig terjedő korszakról. Tényleg ez a zsidó történelem súlypontja, eldöntötte a későbbi fejlődést véges-végig, ezernyolcszáz év belső életének mikrokozmosza. Vagy nem is kicsiben mutatja, hanem teljességben ; hiszen a talmudnak nemcsak ó-, hanem középkora is volt s újkora is van : maga a zsidóság az. Ezért veszi Graetz elsőnek a hagyomány irodalmát. Már a sorrendben történetbölcseleti gondolat. Eltűnik a fátyolszerűség, melyben összefolyt tér

és idő. A szóbeli tan kidolgozóinak feje fölül tova-
húzódik a naiv elképzelés penombrája, történeti folya-
matot látunk, nem misztériumot. Embereket látunk,
erkölcsi meggyőződések, vallásos világnézetek küzdő,
akaró, szenvedélyes, haragvó embereit, a szabadság
szerelmeseit, az egyéniség jogának fanatikusait. Könör-
telen bírálat, összecsapó ellentét: izzó, igazi élet. «S íme,
emberi alak» áll előttem — sőt több, egyéni jelenés.
Ennek keresője volt Graetz — hamisítatlan, őseredeti
zsidó szempont — korszakok szereplőinek s alkotásai-
nak felbecsülésében. A fejlődés kritériuma az egyéni
erő. A tradíció mindenekfelett álló szükségesség s érték,
de ne korcsojuljon lemásolt életté. Teremtő ész s a
gondolkozás autonomiája: ez a talmudizmus s benne
a zsidó szellem haladó képessége, míg egyoldalúsága
s ellaposodása megakasztja, eltorzítja a fejlődést.
Jellemzően s dicsőségesen zsidó álláspont: a vallásos
erénynek s az erkölcsi szépségnek hódolattal megadja
a magáét de a tudománytalanságot felrója neki. Az
elfajult, elsekélyesedett vagy merev talmudizmusra
szeretné ráolvasni a régiek módszerét, hogy olyan
legyen, mint azoké volt, a legtöbbé: az egyéni jussán
való; legyen benne, mint amazokéban, megértés, sza-
badság és szellemi látókör.

A bölcsék egyénisége, történeti jelentősége nagy-
szerűen tömör szavakban. Hillél a talmudi zsidóság
megalapítója (IV.² 16). R. Jóchananban együtt Jeremiás
próféta és Zerubbábel. R. Eliezer a tradíció sérthet-
lensége a merész okoskodással szemben; erre érthető
a mondása: Tartsátok vissza gyermekeiteket az elmélke-
déstől (46). Összeférhetetlen karakter, aki ellentétbe

jut a kor áramlatával (47). R. Gamliél tekintély-elve nem a szellemi zsarnokság, hanem az egységet óvja (34). Józua b. Chananja az engesztelékeny alkalmazkodás; egyoldalúságtól, túlzástól ment, döntéseiben figyelemmel van az életviszonyokra (51). Akiba iránya «felforgató eleme» a hagyománynak; Jismáel a természetes értelmezés, józan felfogás (60). R. Gamliél rendbeszed, R. Eliezer konzervál, R. Józua összeegyeztet, R. Akiba rendszerbe foglal, R. Jismáel a logikus gondolkozó (62): a talmudra emlékeztet e: a velős jellemzés, szűkszavúság. Bar-Kappára a tannaita kor egyetlen költője (215). R. Szimláj a filozóf agadista (265); Különösen keresztény vitáiról nevezetes. A misna nem veszi mintának a római jogot (222). Rideg törvénykaraktere a hellenizmus, a szaddukeusok és a gnosztikusok ellen irányul. Így historizálja Graetz a vallástörvényi irodalmat; kortörténeti vonatkozások s beállítások. Keresztény intézmények zsidó eredetéről tanulságos adatok, például episcopus=chazzan hanknészet=felügyelő. Az ebjóniták, a szegénység kultuszának zsidó-keresztényei Róma-ellenesek, a pogány keresztények Róma-barátok (86). Az apokrifá Juditkönyv a hadrianusi harcok szenvedései közt akar vigasztalni; a zsidó Szibylla is a megmenekülést zengi e kornak veszedelmeiben (140). Bar-Kochba félelmes volt Rómára, mint Brennus vagy Hannibal (149). Ezen idő hangulata érzik Márk evangéliumán (13. 6—13). Palesztina földrajzi helyzetéből következik, hogy az első támadás északról, a szyr és a főniciai határról történt (159). A sokat emlegetett Quietus-harc Traján idejebeli lázadás (440). Kissé homilétikus, de eredeti

feltevés, hogy az első két zsoltár úgy került a gyűjtemény élére, melynek több helye a római időkre vall, mert bennük a zsidóság alaptanai: a Tóra és a messianizmus (III. 719). Emelkedett művelődéstörténeti méltatás, hogy a héber magánhangzó-rendszer az erkölcsi kultúra tényezője lett, mert a szavak biztos jelentésében a zsidóság igazai s az egyház vallási renaissancea. Babylóniában az exilarcha a nesztoriánus katholikos-méltóság mintájára politikai s bírói hatáskörrel bírt (V.³ 113) s az első gáón a kalifától elismert szúrai iskolafő, R. Izsák volt (396). Történeti alakulatok belső okainak bölcséleti megvilágítására klasszikusan szép példa, amit a karaizmusról mond (164...): Az ellentét, a történelemnek ez a sava, mely megakadályozza a rothadást, évszázadokig hiányzott a zsidóság történetében. Azért bizonyos eltompulás, megkövesedés látszik a vallásos életen. A Pál-féle s az apostolok utáni kereszténység ilyen ellentét volt s mert megszüntette a Törvényt s a megismerés helyébe a hívést tette, magával hozta a zsidóság fejlődésében a Törvényhez való görcsös ragaszkodást, a vallástörvények elszaporodását... A talmud ennek az ellenmozgalomnak terméke, mely egyeduralkodó tekintéllyé lett a zsidóságban s a nép tudatából kiszorította a szentírást... Szeréné-Abu Isza-mozgalom... karaizmus: talmudellenes áramlatok. A keleti zsidóság fejlődésének Szádja a tetőpontja, de vallásrendszere éretlen (275). Főjelentősége, hogy talmudi tekintély létére is racionális, számol a bölcséleti világnézettel s megrendíti a vakhitet. Uralkodó törekvéssé lett ez; hatása

az újkorban is érezhető (276). A talmudi dialektika hiánya a karaizmust sekélyessé s fecsegővé teszi (284).

A vallásos képzeteknek a történeti helyzettől való befolyásoltságát s a régi hagyományos művek históriai hátterét csalhatatlan biztossággal ismeri fel. A népvándorlás forgatagában revelálódik a bölcseknek Izrael örökkévalóságának eszméje. (Midr. Tehill. 36.) Byzanc (Ézsau) zsidóüldözéseit panaszolja a 25. 104. 109.-120. zsoltárok midrasa (V.35). Konstantinápoly zsidóellenességét hirdeti a Pseudo-Jónatán targuma (Num. 24.19). Rendkívül alapos kutatás a zsidóknak Európában való letelepüléséről. Palermóban a Nazasz (Nászi) régi nemes zsidó család, talán a patriarka nemzetségből (35). A francia zsidók honi neveket használtak: Armentarius, Gozolas, Priscus, Siderius (44). Kölnben (Agrippa-gyarmatok) már a IV. században zsidó község (53). Spanyolországba még a római köztársaság idején szabad zsidók telepedtek, de a talmud (Jeb. 115 b) említette város nem Kordova, hanem a Karduch hegységben levő Corduene s a másik név nem Hispánia, hanem a délbabylóniai Apamea (364). Pál apostol is jelzi a spanyol zsidókhöz tervezett útját (Róm. 15, 24, 28). Az olasz zsidók műveletlenségéről s elnyomatásáról beszél a Tannad'bé Élijáhu midras c. 968. Szól a magyarok nyugateurópai betöréseiről, kiket a keresztény kortársak szkytháknak neveznek, szerzőnk pedig Góg-Mágógnak (295). Chaszdáj ibn Saprut a spanyol-zsidó államférfi teljesen modern: igazi «Européer»; vele kezdődik az európai jellegű zsidó történet. Salamon ibn Gabirol, ki az «isteni Socratesről» beszél, a középkori Európának első filozófusa; Plato

tanítványa s a legjelesebb scholasztikusok méritenek belőle (VI.³ 33).

Graetz nagyon behatóan tárgyalja a zsidó szellem kultúrhistoriai megtermékenyülését az egyes bölcseleti iskolák, vagy az egyetemes tudomány tanai által. A régi természetbölcselek kalandos elmélete volt a «vis plastica», hogy egyes hegycsúcsokon látható csigaszerű alakzatokat s más tengeri őslények megkövesült maradványait, melyeknek eredetét nem ismerték, a természet magából dolgozta ki s rögzítette oda. Még nem tudták, hogy azokat a hegycsúcsokat valamikor tenger borította. Az ár elhúzódott, de rájuk tapadt, mintha szerves részük volna a tarka tömkeleg. A zsidó szellem képződménye se mind a néplélek geninábrázolása; kultúrmagaslatait végigmosta a korszellem, az uralkodó eszmeáramlat, idegen elem csapódott le a zsidó gondolkozásra s összenőtt vele: Pythagoras, a stoikusok, új-platonizmus, a mohammedán lálám és mu'tazila, Aristoteles, Plato, a renaissance, klasszicizmus, nemzeti irodalmak és modernség: a zsidó szellem világa sohasem volt exkluzív. A zsidóságnak művelődéstörténeti elismertetése: ez Graetz egyik nagy történetírói szempontja és törekvése. Apológiát is ír. Költögeti az unottságot, rápirít az elfogultságra, százszor, ezerszer bizonyítja, hogy az emberi haladás dinamikájának egyik leghatalmasabb tényezője volt a zsidó szellem munkája. Különösen ez a szempont hiányzott elődjének, Jostnak felfogásából, mert lélek nélkül való, száraz, szeretetlen, vallási viták unalmas, sivár tömegévé zsugorítja, törpíti a zsidóság multját. A vértanúküldetés, a szellemi és erkölcsi «Übermensch»-példáktól

való átszellemültség nem járja át, mint Graetz művét. Graetz meggyőződése s lelkesedése bizonyít is a forrástanulmányok végtelen bőségével. Számptalan kútfő: kézirat és könyv; egy sem marad rejtve; minden zúgban megtalálja a csak valamennyire fontos adatot is. A zsidó irodalmi művek végtelen sorát sem nagyolja el; mindenütt alaposág, szinte monografikus befejezettség. A zsidó történet és irodalom részletkérdéseinek kutatója, a szaktudós sem lehet el nélküle, még ha akadnak is óhatatlan hibák. S Graetz nem másokat beszéltet, hanem magát adja a méltatásokban. Mint Ezekiel próféta, valósággal «megeszi az írástekercset s mézédessé válik a szájában». Átérti, szellemi énjévé teszi s elragadtatással hódol, rajong a megismerésben. Juda Halévin minden íz dal és gondolat (VI.³ 24). Jelentősége a vallásosan nemzeti motivumok; külön lapot érdemel az emberiség történetében (121). Jellemző Graetznél az épen nem palástolt szubjektivitás. Nagyon is érezteti, hogy a történeti alakok közül melyik a kedvére való s melyik nincs inyére. Túláradó, hévvel teljes, ahogy magasztal és lesujt, vádol s térít; mintegy propaganda-könyve a zsidóságnak. Nem szordinált a hangja. Indulat viharzik a szávaiban. Feljajdul a brutalitások emlékéől. Ó a multnak nem leltározója, hanem egész drámaiságát magára szállatja s éli; évszázadok fájdalmát s szépségét akarja éreztetni a közönnyel és elhidegültséggel. Nem a ki-mért tárgyilagosság embere, hanem megrendít és megittasít, mint a próféták extázisa: a zsidóság szerelmének mámora a Graetz leírása.

Pár vonással a lényegbe markol s megegyénít. Bachja,

ha mások a korviszonyok, vallási reformátor lett volna, de a zsidóságban sohasem volt szerzetesi hajlam (VII. 43). Metafizikát kedvelő nemzedékben Chaszdej Crescas a gondolkozás forradalmára lesz (VIII. 29). Ábrahám ibn Ezra a tudományos bibliamagyarázat; félig szabadgondolkozó (VII. 180). Majmúni a filozófiát talmudizálta s a talmudot metafizikálta; Aristoteles-t a bölcsek mellé helyezi (286—87), mert a tudomány egyenrangú a talmudtanulással. Majmúni eszméinek köszöni a zsidóság a szellemi megújódást (317). Bár némely tana nem zsidó jellegű s a bibliával és talmuddal nincs összhangban, ellenségei «Dunkelmänner» k (37). Majmuni zsidósága az ész-kultusz, Nachmánié az érzelem válása (43). De azért rajta is spanyol-zsidó hatás: nem tud szakítani a bölcelettel. A német tószafistákon meglátszik a német alaposság és kutató szellem (VIII. 209). Graetz jellemzéseiben olykor homilétikus a színezés; szereti a bibliai s midras-reminiszcenciákat. A középkor a zsidó-folt viselésével (III. Ince) kezdődik. A gyötrellem képeiben könyfakasztó s poétikus elmélkedés például Jezs. 29. 4. 6., 7—8 53. nyomán. Az üldözők ritkán szelidek, mint a galamb, de gyakran ravaszok, mint a kígyó (102). Egyes német családok a zsidó-égetésről kapták nevüket (Judentreter=Judenbrater). Kifogyhatatlan a szenvedések epizódjainak megörökítésében, de nem száraz krónikaszerűség, vagy laposan érzelő jeremiád. A «fekete halál» örülete (1348—1350) adta első motivumát a kereszténygyűlölő Shylocknak (VIII.³ 2). A hirhedt spanyol-zsidó aposztata, Geronimo de Santa Fé támadta először a Kol Nidré ima tartalmát (120.3 j.). Apróságokban is a rendszer, a fokozatos

megalázás : zsidó nem címezhető «úr»-nak. (Don. 109.) De azért sok spanyol főnemes ereiben zsidó vér pl. a Davila, Ribegorza, a de Luna-családok (319). A külső hanyatlással belső süllyedés jár együtt. Aséri a tudománygyűlölő, túlzott jámborság (234). Jákob b. Áser kodexe a talmudi terméketlenség, értéktelenedés fokmérője, ha összevetjük Majmúniéval ; emez a gondolat, Aséri az önállótlanóság : a talmudi zsidóságból rabbinikus zsidóságot csinál. Káro József törvénykönyve is más, mint a Szináj s a próféták, vagy Majmúni, de megfelelt az akkori gondolkozásnak ; legalább egységet teremt, csak hogy tudománytalan s bensőség nélkül való (IX.³ 404). Külön világ a XVI. században a lengyel zsidóság ; talmudizmusa révén az akkori Lengyelország a második Babilónia (429). Talmudisták Aristoteles-studiuma (Isszerlesz Mózes). Lurja Salamon a XVI. század R. Tamja. Olaszországban is a gondolkozás talmudi elmélyülése virágoztatta ki a zsidó kulturát (VII. 160). Lelkes, jogos büszkeséggel mutat rá a zsidóság kultúrédemeire, hogy például a montPELLI RI egyetemen zsidó orvosok tanítanak. Jákob Tibbon (Profatius Judæus) az európai tudomány történetébe is tartozik (226). Ugyanígy Gerzonidesz, ki maga az élő Logika (318) ; aztán X. Alfonz spanyol király zsidó csillagászai, természettudósai (406) s Élija del Meaigo bölcséleti előadásai Páduában (VIII. 245). Vagy a görög-arab tudományt s irodalmat közvetítő fordítói munkásság II. Frigyes nápolyi király udvarában s egyebütt. Művelődéstörténeti perspektívába emelkedik a kicsinynek látszó epizód is. A talmud és a zsidó irodalom körüli harc a XVI. században (ein Schibbolet der Huma-

nisten und Dunkelmänner) *közvéleményt* teremt, mely nélkül a reformáció nem sikerül ; a Reuchlin-Pfefferkorn vi'ában a talmud védelme s igazolása segíti diadalra (IX. 179).

Mézédes volt az a «megevett írástekerés», de olykor keserű, mint az epe ; vád, gúny, kegyetlen kritika, röstelkedés, mikor a zsidó szellem megnyomorodása kerül elébe : élettelen obszervanciákba temetkező aszkézis, tudománytalanság s misztika, melynek legfőbb termékét, a Zóhart, eredetét s hamisításait fényesen analizálja (VII. 424). Zsidó a Graetz történetlátása, mert a szellemi arisztokrata szemével néz. Racionalizmus s kultúrérték, érzelem- és eszmevilág előkelősége : csak ebben gyönyörködik, a hagyomány «esztétikai szokratizmusában», melyben van forma és bölcsesség, az ősi zsidó gondolat és szépség, mely a legelső és örök. Maró, keserű is tudott lenni a Graetz szava, mikor a zsidó szellem eltorzulása ötlük szemébe, de akkor is, mikor a közszellem nyomorúsága hívja ki bírálatát : előítélet, gyűlölködés. Nem a Hirsch kritikája (Jesurun II—III. évf.) háborítja fel, hanem a Treitschke támadása, mellyel elbánt méltón (1879). «Írd fel a látomást érthetően a táblákra, hogy bárki is könnyen olvashassa». Ez a Graetz műve. Kézzelfogható tények s intuitív oknyomozás, kristálytisztaságban, hogy megbűvölve élvezi az olvasó. Ítéleteiben nem tartózkodó, inkább apodiktikus s nyelvének bája, varázsa, mely csupa szín, ötlet, elevenség, szárnyaló lendület s a leghalványabb árnyalatot is kifejező finomság, szuggesztív erővel hat. Kicsendül a modern hang is. Tárçaszerű fordulatok, például Charizi az újhéber költészet Ovidiusa (VI. 191).

Immánuel a középkor Heine-ja, a franciásan és zsidósan szellemes ötletek embere (VII. 265). Kedveli a bizarr ellentétet, szembeállítást: Spinoza és — Sabbataj Cevi (X.³ 153). Mindenütt mélység s teljesség, de egyes részekkel külön is foglalkozik, például *Die westgothische Gesetzgebung in Betreff der Juden* (1858); *Frank und die Frankisten* (1868); *Das Königreich Mesena und seine jüdische Bevölkerung* — bevezető tanulmányok a boroszlói szeminárium Értesítőiben. Se szeri, se száma a *Monatsschrift*beli dolgozatoknak, melynek sokáig szerkesztője volt (1869—1887). Becsesnél becse- sebb bibliai s szentírásmagyarázati, nyelvtudományi értekezések. (*Die Ebnjonten des alten Testaments. Jer miás-studiumok* 1883. *A Példabeszédekről* 1884) Kohelet, az Énekek éneke és a Zsoltárok könyvének fordításában s kritikai kommentárjában legsikerültebb a történeti háttér meghatározása. A szövegelemzésben s értelmezésben találó, de önkényes konjekturák is. Kombináló tehetségéről s egyben túlzásairól, tévedéseiről tanuskodik a halála után Bacher által kiadott «*Emendationes in plerosque Sacrae Scripturae Veteris Testamenti libros*» etc. (Boroszló 1892—1894.)

Ha igaz a Paulsen szava, hogy a 19. század «*sæculum historicum*», a történetírás évszázada, a zsidóság számára 1854—1876 tette azzá a Graetz tizenkét kötete, a *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart* (Kr. e. 1500—1848). Az első kettő készült utóljára; palesztinai útján merített hozzá inspirációt. De a többiben is valósággal érezzük az autopsziát. A babylóni száműzöttekkel — így regéli a midras — próféták is mentek haza, kik tanúságot tettek,

hol állott az elpusztult szentély s oltár. Graetz ilyen visszafelé néző próféta. Mintha mindenütt ott lett volna, amiről ír. Historikus pillantása nem romok közt elmélázó s felkönyörgő tekintet, hanem rekonstruál. Biztos kézzel vezet s megmutat az exiliumból kiszabadult zsidóságnak minden talpalattnyi földet, ahol zsidó könny hullott, zsidó vér patakzott; megmutatja a mártir-hivatásnak, az erkölcs szerelmének s a tanulás szenvedélyének száz meg száz templomát s oltárát. «Fejezd be a könyvet — hallja Dániel az isteni szót — s gyarapodni fog a megismerés.» Ez Graetz halhatatlansága. Ünnepi forduló volt a születésének centenariuma, de ünnepi hangulat, mikor egy-egy kötetét olvassuk.¹ Mert tudós és művész. Apróz s összefoglal. Elemez s alakít, milliónyi részletből harmóniát teremt; a koncepciónak s szerkezetnek is páratlan mesterműve.

Történelmet írt és csinált: zsidó öntudatot. Ihletére gyarapodik a megismerés, hogy a zsidóság nem hiában élt, hogy létjoga s hivatása van a történelemben. A hűségnek s valami szent dacnak, büszkeségnek fogadalma lesz a Graetz tanítása. Lessing azt várja a történetírástól... «den Verstand erleuchten», hogy felvilágosítson. Goethe szerint pedig: «Das Beste, was

¹ Bárhogy támadták is a konzervatívok és reformerek egyaránt, ellenállhatatlan volt, a zsidóság történeti állása lett. Három kiadást ért meg, olyik kötete négyet. Népszerű átdolgozás is készült belőle. Franciára fordította Hess M., a szociálista író, először a harmadik kötetet «Sinaj u. Golgatha» címen (Paris, 1867.). Angolra s oroszra is lefordították. Héberre Kaplan és Rabbinoicz. Magyarul Szabolcsi Miksa adta ki.

wir von der Geschichte haben, ist der Enthusiasmus, den sie erregt.» Graetznél megvan mind a kettő: az értelem s a szív gazdagodása, pozitív tudás s erkölcsi lelkesedés, hogy a zsidóság gyermeke magára eszmél s érezni, szeretni, becsülni tudja a zsidóságot.

Makó.

Dr. Kecskeméti Ármin.

VERSEK.

Verőfény.

A nap körül ezer sugár
táncol, szökell az égen,
édes, gonosz kis démonok,
reám nevetnek éppen.

Kacagva kergetőznek így
a földön és az égen,
élettől duzzadón, vadul,
és csókjuk ég a réten.

Lelkem, fehér harangvirág,
kelyhed fordítsd az égnek,
a szent, aranyló nap felé
és idd a fényt, az éltet.

E tiszta végtelen tiéd;
olvadj beléje vágyva!
olvadj gyönyörrel át az ég
aranyló bíborába!

És idd a színek záporát,
 én lelkem, telj be fényel!
 ne vess, amíg nevetni bírsz,
 mert hosszú lesz az éjjel!

Pianissimo.

Csöndben ébrednek
 fák, füvek,
 Sóhajuk se hallja
 senki meg.
 Nincs egy folt a mélylő
 kék egen,
 tiszta, hűvös, fénylő,
 végtelen.
 Csendes édes percek
 árja foly,
 mint az égnek arcán
 langy mosoly.
 Reggel, ébredésnek
 asszonya!
 lenne bár a holnap,
 mint a ma!
 Csillapíts le minden
 hév tüzet
 s tedd szívemre lágyan
 hűs kezed.

Csöndesen.

És olykor-olykor átviharzik,
 mint éji kísértet-zene,
 az álmokon az ágyúdörgés,
 hogy lelkem megremeg bele.

De hagyjatok, ne költsetek fel,
 A fűben megpihenni jó,
 s nem tudni, hogy mi gyászt, mi vért főd
 az ég, a szent azúr golyó.

És én, ki számolám az égnek
 kékjén az ifjú perceket,
 az Éj felé fordulok olykor,
 mely éhesen felém mered.

De hagyjatok, ne költsetek fel.
 A véres képek árja közt
 felüdítõn és örökifjan
 a drága napfény megfüröszt,

Áttörve véren és halálon
 új éneket sugall nekem
 és rajta nyugszik, hogy felejtsem
 sóvár-bízon tekintetem.

De hagyjatok ; ne költsetek fel ...

Makó.

Kecskeméti György.

BÚS MUZSIKA

A NAGY VILÁGÉGÉS BÚS NAPJAIBÓL.

«... Félelem szállja meg lelkemet, amikor megkezdem imádságomat, amikor térdet hajtok előtted néped küldetésében. Óh, világíts nekem a sötétségben, aki nap sugárral köszöntöttél születéscmkor : hadd legyen

beszédem kellemes, — óh, vezess engem hűségedben! Taníts meg, erősíts meg: hogy rendben adjam elő imádságaimat, hogy hiba nélkül mondhassam el fohászaimat, tisztítsd meg ajkaimat és fogadd kegyesen szívem, szám ajándokát... Óh, hadd álljak itt, előtted, szilárdan! El ne lankadjak, el ne fáradjak. Tekintsd semmiségemet és jőjj segítségemre, kegyelmezz rajtam gyarlandó szolgádon, amint ígérted prófétádnak: könyörülj a csemetén, amelyet te plántáltál...»

Nagy napok bánatos ígézetében, bűnbánás és vezeklés ünnepi időszakán, rád gondolkodok, bátor, erős hősöm, szegény trembovlai zsidók szegényes templomának szegény követére. Aki néped követeként, fehér halottasruhában az oltár elé álltál és halkán felsírva elzokogtad, miként a főpap hajdan, amikor a szentélybe lépett, az imádságot magadért, az imádságodért, hogy szilárdan állhass az Úr előtt és meg ne tántorodjál...

Testvéreid kint a csatamezőn, szemben a zsarnok félelmetes erejével; körülötted fegyverropogás, ágyúdörej. Akik a jóságos Istenhez téged küldtek szent, nagy napjukon, az engesztelés és bűnbocsánat bőjti vezeklésén követükül, a te nyájad megdermedve gondol a következő percre.

Vajjon befejezhetjük-e imánkat, amit kora hajnalban megkezdtünk?

Elsírhatjuk-e lelkünk nagy keserűségét, gyötrelmes életünk vajjon nem válik-e még gyötrelmesebbé?

Horodenka, Dolzanka, Podhajce, Cortkov népe már menekül. Az újévet még otthon köszöntötték, de jött a muszka és kozákok kötötték be lovaikat a kis, fehérre

meszelt templomok padsoraiba. A trembovlai templom is félig üres már. A község fiatalja katona, az öregek egy részét elvitték, asszonyokat, gyerekeket elszállították messzire, el a cári szomszédságtól messzibb, védettebb nyugatra.

Akik otthon várják az elkövetkezendőket, mindannyian halotti ruhában, be rémséges emlékeztető, mintha utolsó órájukra készülnének. Bűnvalomás, vezeklés, halotti ruha: jomkipur reggelén a mélységből kiált fel a magasságba én vézna, öreg, bátor hősöm, szegény trembovlai zsidók öreg előimádkozója:

— ... félelem szállja meg lelkemet, amikor megkezdem imádságomat, amikor térdet hajtok előtted néped küldetésében ...

Követe népének, aki a szent napon a legszentebb küldetést vállalta, ami földi halandónak e világ édes kincseként a magasztos és jóságos isten jóvoltából osztályrészül juthat, nyomorúságban megedződött trembovlai testvéreim bátor követe: te megálltál helyeden! El nem tántorodtál, vártadat nem hagytad el.

Még nem mondta az áment gyülekezeted halk fohászodra, vad káromlással, durva szóval rontott be az istenházába a kozákok hordája.

Az imádkozók kezüket az égnek emelték, aztán, mint akik az élet nagy útjára készülnek, bűnvalomásba kezdtek. Érezték, ütött az utolsó órájuk.

Ismerik itt a kozákokat, tudják itt, mi a kancsuka. De beleordított az imádságba egy részeg rikácsolás.

— Takarodjatok innét! Ez a hely a mienk. Kezdődik a beszállásolás.

Szegény, tehetetlen imádkozó zsidók könyörgésre fogták a dolgot.

— Kaptok enni, inni. Kaptok pénzt, kaptok ruhát, hagyjatok ma itt bennünket. Mi ma bőjtölünk, ma van a legnagyobb ünnepünk...

A kozákcsapat vezére ráállt az alkura.

— Minden az enyém ugyanis, ami nálatok van. Minden a mienk, amit otthon találunk nálatok. Mért nem menekültök? Jobb, ha mentek, amíg mehettek. Estére ezren, sok ezeren vagyunk itt. Nekem is van istenem... Látom, ti is az Istent keresitek. Mondom, jobb, ha az életeteket mentitek. Aztán meg nincs is itt a faluban elegendő eleség. Pusztuljatok, én nem élelmezek ennyi embert...

A község legöregebb embereivel a kozákhetman külön kezdett tárgyalni. Megmondta, mi vár rájuk. Amikor ezek mégis maradni akartak, mint aki föl nem tudja fogni nagy állhatatosságukat és a veszedelemmel való szembeszállásukat, szörnyű dühvel rájuk rivallt.

— De most már elég volt a beszédből, takarodjatok!

És ekkor egy őszszakállu, kis görnyedthátú ember szelíd szóval magyarázni kezdett a kozákvezérnek.

— Hát jó, elmegyünk. De lásd, ott, az az ember, látod, aki ott az oltár előtt áll és meg nem fordul, csak néz, néz keletre, — az az ember, a mi követünk Isten előtt! Annak nem szabad a helyét elhagynia, amíg imádságát el nem mondta. Hagyjátok őt a helyén és hagyjatok vele még kilenc embert, hogy ők tízen tovább imádkozzanak. A többiek elmennek, és ha nem lesz élelem a városban, hát mi majd tovább éhezünk. Vagy tovább állunk, mihelyt az estiesillag

ránk köszönt. Csak addig hadd maradjunk mi: tízen. A ti Istenetek is megfizet ezért nektek.

A kozákokat meglepte a trembovlai tízek nagy bátorsága. És parancsnokuk kimondta a döntést.

— Jó, maradjatok tízen. De egy lélekkel se többen. A tizenegyedik embert, ha egy óra múlva itt találom, lelövöm, vagy felakasztatom. Választhattok.

A trembovlai tízek követe pedig hátra se nézett. Ott állt a frigyszekrény előtt, álló helyéből ki nem mozdult, de igaz hittel zokogta tovább lelkének igaz imádságát.

— Miképpen tisztulhat meg az ember, amikor az égi sereg se tiszta szemeidben! Te vagy az egyedüli bíró. Mi jögon zugolódhat a halandó ember! Bajra, munkára született, boldog, ha élete munkáját az igazság tanának szentelheti vala...

A többiek, szegény, meggyötrött trembovlai zsidók, elindultak éhezve, bőjtölve a nagy vándorútra. Öregek, asszonyok, gyerekek, akik még eddig nem menekültek, kezükbe vették nyomorúságos semmijüket, cókókjukat és mentek nappal, mentek éjjel, Tarnopolon túlra, beljebb, beljebb szegény Galicia piszkos faluiba, onnét még messzibbre. Ki kocsin, ki gyalog, ki meg, a szerencsésebbike, vasúton, távoli nagy városokba.

Merre? Hát arra befelé, amerre a kujdancei, dolzankai, podhijcei, horodenkai zsidók már elvitték a szörnyű pusztítás híréét.

A trembovlai tízekkel vajjon mi történt? Jóságos, nagy istenünk, magasztos és erős, meghallgattad ugy-e bátor követük bátor szavát?

A gólusgra termett, gólusza hajszolt nyáj kis

csapatával Metternich herceg milliókat érő vadaskertjének fenyeveserdejében találkoztam a háború második nyarán. A Marienbadból vezető csodás sétatúton száguldott az autónk Sangerberg felé. Néhány száz családot ide telepítettek. A jószerencse úgy akarta, hogy az autónk elakadt és megálltunk. Három szegény, sápadt zsidó, meg egy lány ment el épen mellettünk. Egy kis elemózsiát vittek, amit a városban vásároltak, hogy megünnepeljék a szombatot.

A négy földönfutó közül kettő Trembovláról való. Az egyik, az öreg, elmondta az ő tavalyi jomkipuruk rémséges történetét. Megadással, nyugodtan mesélte el, mi történt velük a nagy napon, aztán megkérdezte tőlem, nem hallottam-e, nem olvastam-e valamit az ő tíz emberükről. Nagyon, nagyon szeretne tudni valamit róluk.

És van még egy fájdalma. Amikor a kozákok kikergették őket a templomból, elhoztak magukkal egy tórát, néhány imakönyvet, meg a nagy, rettenetes, sorsdöntő sietségben még valamit, amit bizony nem lett volna szabad elhozniok.

— Én hoztam — mondja az öreg — a tórát. Ez itt is van velünk Sangerbergben, legalább megtartjuk az istentiszteleteinket. De látod, uram, mily balga az ember. Elhoztam magammal a sófárt is. A sófárt! És nem gondoltam arra, hogy a sófárira még jomkipur este szükség van. Hiszen meg kell fújni az esti csillag feljövetelekor, amikor az isten ráüti pecsétjét a nagy ítéletre. És a mi templomunkban otthon, Trembovlán, tavaly jomkipur este már nem volt sófár...

Bátor, erős hősöm, trembovlai zsidók szent követe,

aki meg nem tántorodva álltál meg helyeden, nem fúhatted meg hát a nagy ítélet pecsétszavas riadóját. Mindenható Isten, aki egekbe építéd lakóhelyed, aki a hegyeket itatja magasságából, aki világosságba burkolod magad, aki mellé a szentek tízezrei sorakoznak felséges szentségben, aki megkegyelmez teremtményeinek az ítélet napján, óh, könyörülj a trembovlai tízeken.

És aki megbocsátod a bűnt az ítélet napján, ugy-e tudod, ugy-e látod, hogy a trembovlai gyűlekezet nem köszönthette az ítéletnap estéjén szent rianással ítéleted pecsétjét...

II.

Előbb megmondom a mese tanulságát. Ami nem valami komoly, súlyos sommázata egy mindenáron tanulságos cézzattal fölépített történetnek, csak egy kis csöppje ennek a vérözönös óceánnak, ami a világot négy hosszú esztendeig elborítja vala. Ez a kis csöpp mégis egy zsidó mikrokozmosz : benne él régi embereknek változása, átformálódása. Visszasír benne az én gyerekeim bús emléke, a harminc esztendő előttről való tuladunai hívő rendíthetetlen hittel teli életfelfogása. Látom újra a bonyhádi sárga, emeletes házat, aminek a szűk udvarába szorult az ortodoxok temploma és jesivája. És nézem-nézem magamat, a Dombóvárról ideszaladt kisdíákot, aki gimnáziumba jár és félve, kíváncsiskodva pillant be a bóherok egyetemére. Ők a tudósok! Az isteni tan szerelmesei! Én, meg a magamfajta gyerek, az eltévedt bárány.

Latint tanulunk, az utcán magyarul beszélünk és tornára járunk. Ha csupán ennyi időt töltenénk a tóra

mellett, mire vihetnénk! Mire? Megkaphatnánk talán a merénet is, a mester titulusát, ami címnek, rangnak egyaránt díszes és nagy, hátha még a bonyhádi sajmeredászok tudós, szent rabbija adja. Több ez az érettségi bizonyítványnál, több a doktorságnál, de több az egyetemi tanárságnál és akadémiai tagságnál is. Mert hiába választ a világ minden tudós akadémiaja rendes tagjai sorába és lehetsz egyetemi rendes tanár akár minden fakultáson, — van-e mégis jussod példának okáért ahhoz, hogy elrecitáld a rabonem-kadist? Ugy-e hogy nincs? Az öregebb bóherek között viszont van nem egy, aki már ott áll a tudománynak e magas fokán és bizony mesternek címzik, ha a tóra elé hívják és külön passzust szúrnak be kedvéért az asztali áldásba.

Régi-régi emlékeimet lopta a szívembe egy találkozásom — a multtal.

Akit a télen viszontláttam Pesten, Adler Gedalja nevezetű bóher volt akkor — idestova harminc évvel ezelőtt — a bonyhádi jesiván. A tanulságot, az élet kegyetlenül véres betűivel rótt mese tanulságát ő szolgáltatja. Amikor csordultig tele a szívünk fájdalommal, akkor a könnyeink beszélnek. És akkor öleli az ember a legigazabban magához az embert. Ki tud ilyenkor különbségekről, válaszfalakról, olyanokról, hogy ő a tan igaz őrizője, én meg a hűtelen, aki csak menjen abba a másik templomba, a nagyba, a régebbikbe, ahol azonban most nem a középben, de elől van az almemor? Sírunk, kedves Gedalja, mind a ketten... És könnyeink záporában eh, ne rágódjunk tanulságon. Szívünket tépi, marja a jelen vértől pá-

rolgó valósága — hadd muzsikáljon lelkünknek a multnak emléke...

A bonyhádi gimnáziumba vitt az apám harminc évvel ezelőtt. Én voltam a novicius, a bátyám a négyosztályos algimnáziumnak ösmert, kitűnő diákja. Büszke volt rá az iskola, de külön büszkélkedtek vele a zsidók, persze a neológusok. Nagyon dagasztotta az önérzetüket, hogy ezt a tisztaegyes fiút a zsidók adták az evangélikus gimnáziumnak.

Akkoriban ez nagy szó volt. Zsidófiú nem sok járt a gimnáziumba és közöttük, de az egész iskolában is nagyon kimagaslott a bátyám. Az apám papnak szánta. Így hát a gimnázium mellett gemóret is kellett tanulnia. Tanult is minden nap egy-két órát Adler Gedaljánál.

Odamentünk estefelé Adlerékhoz, lisztesboltjuk volt a szomszédban és Gedalja elővett egy-egy nagy könyvet, olvasott, zümmögött, magyarázott nekünk. Egyszer innét, egyszer amonnét merített számunkra kincses extraktumot. De mi haszna, mégis megtörtént, hogy a bátyám, akinek pedig az érdeklődése minden irányban kieleződötten finom és fogékony volt, bizony néha-néha elszundikált... És ilyenkor azon vettük észre magunkat, hogy Gedalja nekem ad elő. Nekem, aki pedig csak ráadás voltam. Én csak elkísértem a bátyámat az esti kurzusra.

Hát igen, akit az apám papnak szánt, a bátyám elaludt néha. Most már tudom is, hogy mi okozta a gemórénél ezt az üzemzavart. Korán, más diáknál sokkal korábban keltünk mi föl reggelenkint. Mert mi az iskola előtt minden reggel előbb templomba

mentünk — kadist mondani. És délután megint ott voltunk a templomban, csak ezután jött a gemóre. Előbb meg tanított is a bátyám kisebb diákokat, meg az osztálytársait — ugy-e nem csoda, hogy a gemóre-nél néha lecsukódott a szeme? Nem tehetett róla, se ő, se a gemóre.

A karácsonyi vakáció előtt eljött értünk a legidősebb bátyám és hazavitt bennünket. Tíz éves voltam, hát mentem nagy, büszke örömmel haza. Elhittem, hogy azért utazunk el egy héttel a rendes vakáció előtt, mert véletlenül épen erre jár a bátyám és úgy gondolja, jobb ha vele megyünk. Az igazgató elengedte nekünk a karácsony előtti hetet.

Másnap aztán gyerekésszel is meg kellett látnom, hogy az édesanyánk halálos ágyához hoztak haza bennünket. Kicsinyek, nagyok, mind együtt voltunk és vagy tíz nap mulva ott álltunk hét testvérek, amikor édesanyám a hívő lélek szent régiókban járó hitével mondta el az utolsó semát...

Hát most már a kadismondás kötelességével mentünk vissza a vakáció után Bonyhádra. A lassan döcögő vonat alkonyatkor áll meg Hidason, onnét még egy félóra kocsin Bonyhád. Mire beértünk, este volt.

Hideg, zimankós téli este. Dideregtünk, és ebben a fázásban mintha most éreztem volna meg legsiralmasabban, hogy meghalt az édesanyám. Most, hogy így ketten, én meg a három évvel idősebb bátyám, megint az idegenben voltunk, átnyilalott a szívemen az árvaság tudata.

— De mi lesz a mai kadissal?

Hét óra felé jár az idő és bizony téli időben négy után van esti ima.

Mi lesz a ma esti kadissal?

Ezt nem lehet, nem szabad elhagyni. Mit csináljunk?

Svare bácsi, a mi derék kosztadógazdánk tud egy megoldást. Itt van a mi házunkban a jesiva, menjünk föl oda, kérjük meg a bóherokat, ők majd imádkoznak és mondhatunk kadist. Nem szabad soká gondolkozni, futunk is már az udvarra, föl az első emeletre, a bész hamedresbe.

Néhány szegény fiú szomorú lámpavilágnál ül a szobában. Nincs mit vacsoráznik, hát tanulnak. Megmondjuk nekik, mijáratban vagyunk. Nagyon szeretnék, ha egy kis minjet állítanának össze és imádkoznának, hogy aztán kadist mondhassunk.

Jámbor, csöndes legénykék mindannyian — mi az, mi lehet az oka, hogy mégis olyan haragosan néznek ránk?!

Csak nem azon akadnak meg, hogy neolog a házigazdánk?

Ez nem lehet.

Hiszen ösmernek bennünket, azt is tudják, hogy az Adler Gedalja tanít bennünket. Meg aztán egy kadissal ki kell segíteni mindenkit, akárki is legyen. Végre is, a mieve az ő lelkük üdvössége. De hát akkor mért mérnek végig bennünket olyan haragosan mustráló tekintettel?

A legöregebb bóher megszólal végre.

— Meghalt az anyátok? Mikor halt meg?

— December harmincadikán.

Egy kicsit gondolkodik. Az ujjain számít valamit.

— Nem jól van. Zajin tévészkor halt meg az anyátok.
Értitek: Zajin tévészkor, így kell mondanotok.

— Igen akkor.

— Hát jó, mindjárt imádkozunk. De előbb a kalapotokról vegyétek le azt a fekete szalagot.

Nem értettük a kívánságát. Hát megmagyarázta. Megmagyarázta az ő kurtán és szigorúan tartott magyarázataik módján.

— Ti kadist mondtok. Az Ó nagy hatalmát és jóságát magasztaljátok. Nincs semmi szükség arra, hogy a kalapotokon fekete szalagot viseljete. Ez hükeszegaj. (Így mondta egy szóban a chukas, hágajim, az idegenből átvett szokás megjelölését).

Levettük a fekete szalagot és megkezdődött a majrev. Elmondtuk a kadist.

Másnap Adler Gedalja felolvasta előttünk a zsidógyász szigorú törvényeit. És igazat adott kollégájának, aki kifogásolta, hogy a gyász idegen kultuszának külsőségei közül adoptáltuk a fekete szalagot.

Hükeszegaj: akkor hallottam először ezt a szót. Ma már látom: önérzetnek, erőnek és meggyőződésnek mennyi rendíthetetlensége mondatta velük ki a tilalmat és a tilalom megokolását.

Hanem azóta harminc esztendő mulott el. A bátyám-ból nem lett pap, csak ügyvéd. Én meg be sokszor melegszen a morzsák mellett, amiket fölszedegettem az Adler Gedalja asztalánál. Néhány szemet a misnából, néhány mesét a midrasból, egy-egy akkordot innét, egy-egy színt és melódiát amonnét... A legidősebb bátyám, aki az első karácsonyi vakációra

hazavitt Bonyhádról, öt év mulva utána ment az édesanyámnak. És itt hagyott bennünket még előbb két kis testvérem, nemrég az édesapám, azután meg a nővérem. Sebek, sebek és csapások az én évgyűrűim. A hét testvérből, aki az édesanya szemének utolsó üzenetét vette át abban a gerendás szobában, Dombóváron, a hét testvérből hárman vagyunk.

És Adler Gedalját sok-sok esztendeje nem láttam. Megyek az idén a templomba édesanyám halálának évfordulóján, kit találok ott? — Adler Gedalját. Alig ismertem meg. Borkereskedő Szlavoniában. Megöregedett, őszbe játszik a haja.

— Zajin tévész! Emlékszem — mondja — a doktor úr járcájtja.

Az imádság végén ő is mond kadist. Megtudakolom kiért.

— A kis unokám helyett. A fiam (— csak a hívő ember hangjában van annyi nyugalom, ahogyan ez az ősz ember beszél —) elesett Mitrovicánál. A kis-unokám két éves, hát az ő kadisát mondom el.

Együtt megyünk az utcán. És elmeséli a fia sorsát.

— Hős volt — büszkén mondja ezt. A csetneki református pap írta meg róla nekem, hogy milyen hős volt. Megmentette a századát. Igazi hős volt. Itt a levél.

És elővette a tárcájából a csetneki tiszteletes levelét. Fölolvasta. Szinte kívülről tudta már minden szavát. Sokszor olvashatta.

«... a fiával én mondtam el a haldoklók imádságát. És én temettem el, dicsérve hősi sírja fölött az egyisten nagyságát, hatalmát és jóságát...»

— Derék ember. Jó pap — mondom Adler Gedaljának.

— Az az. Nagy jót tett velem. Elmondta a fiammal a videt . . .

A csetneki tiszteletes egy zsidó katonával elmondatta a videt. És búcsúztatót tartott a sírjánál.

Mondom: (ahogy előbb szürke, csúnya szóval tanulságnak neveztem a barázdát, amit az élet véres szántása mélyít emberi sorsunkba) amikor fájdalommal teli a szívünk, akkor öleli át legigazabban az ember embertársát. Adler Gedaljának esodás a memóriája. Még az én dátumomat is tudja. Zajin tévész: erre is emlékszik. Olyan jó és olyan szép és a multat olyan kegyesen hidalja át a jelennel, hogy Gedalja a csetneki tiszteletest dícséri — és a hükeszegajra, amiről nekünk akkor bölcsen, okosan, igaz meggyőződéssel magyarázott, most nem gondol . . .

Dr. Hajdu Miklós.

IMÁDSÁG.

(Verhaeren.)

Eztüst kelyhét az éjjel égnek tárja . . .
 És fölemelem szívem én is félve,
 A szívemet, amelynek éjji mélye
 Sugártalan, s a hajnalt egyre várja.

A szívem, Uram! tenéked kitárom
 A halvány, üres, néma végtelenbe.
 És tudom azt, hogy már oly halott benne
 Sötét urnáján minden sápadt álom.

Holott szívemnek nincsen már reménye,
 Én jól tudom! s mégis hozzád remélek,
 Hitetlen bölcs én, mégis benned élek.
 És téged keres ajkam rebbenése.

Tudom, hogy kezed ridegen elzárod,
 Félek, hogy szemed megvet lágy siralmat,
 És nem hallod meg, aki hozzád jajgat:
 És mégis, mégis pitvarodban várok.

Azt is tudom, hogy minden létezőbe
 Csak álmom öntött színes hazugságot,
 Hogy vértelenek, tétlenek az álmok —
 És lássad! mégis itt állok én dőre,

S könyörgöm hozzád: könyörülj meg rajtam,
 A balgák között legbalgább merengőn,
 Kegyelmed hívom lihegőn-esengőn.
 Oh lásd meg Uram! mint vonaglik ajkam.

Szívem bánatját hozzád hadd kiáltsa,
 Hadd öntsem könnyem nagy csöndességedbe.
 Tüzes fájdalom hadd bízam szívedre —
 Ezüst kelyhét az éjjel égnek tárja ...

Budapest.

Kiss Arnold

BÁRCSAK MÉGEGYSZER...

Erdőben jártam
 Vén fák alatt,
 Ruhám egy ágban
 Megakadt,

Kuvik rikoltott, harkály nevetett,
 Úgy nevetett,
 Hogy felvert rég, elmúlt éveket,
 Hovalett, régi éveket.

Rohanó gyermek voltam megint,
 Ki felkel, s a napba frissen tekint,
 Este álmos, aludni kész,
 Néki minden nap lezárt, egész,
 A holnapnak van új varázsa,
 S nem a napok nyűtt folytatása.

Óh, szívem akkor tombolva lázadt,
 Odahagytam a szülői házat,
 S karéj kenyérrel futva, szökelve
 Rohantam fel a szomszéd hegyekbe,
 Patak medrébe, barlang odvába,
 Jegenyék ormán varjak nyomába.
 Mogyorót tépni vad meredélyre,
 Hangyaboly titkát lesni a mélybe.
 Majd hol az ormok felhőkig érnek,
 Sziklatorokba rablóvezérnek.
 Fütyülöm sípolt, az óriás boltok
 Ráfeleltek, mint rejtett koboldok.
 Körül zöld fenyvek kék égre festve . . .
 Hajrá! Előre! S itt volt az este.

És megszűnt a kedv, a könnyű merészség,
 Mint mély folyam áradt, nőtt a sötétség.
 Merre kell mennem, mily útra térjek,
 Hogy hazaérjek, jaj, hazaérjek?
 Itt ez a vágás út vagy ösvény-e?
 Se út, se ösvény: kelő hold fénye.

Hátha emerre? ... Ki az? Ki áll ott?
 Korhadt fatörzs ... Most reám kiáltott!
 Nem! Csak a szél ... Óh, gyerekség, semmi ...
 S elkezdek vígan, nevetve menni.
 Majd fütyörészve ... gyorsan, csak gyorsan.
 Szinte hallom a szívem hogy dobban.
 Hát ott? Ni! Négyen! Állnak vagy járnak?
 Most odaérek ... óh, csak faárnyak.
 Denevér zúg el kószán felettem,
 Kalapom mélyen ül a fejemben.
 Mostan megfogtak ... jaj! a kabátom!
 Nem ... megakadt csak egy száraz faágon.
 És ez a víz itt? Villog, szivárog ...
 Semmi ... Holdfényel megcsalt az árok.
 Merre kell vágnom? ... lihegem futva,
 Hogy végre kiérjek az útra ... az útra?
 Száraz a farkom, megbotlik a lábam,
 Térdre hullok egy félzuhanásban.
 Felvert madárka rebben riadtan,
 Rög, vagy varangy, mi mozdul alattam?
 Zúgó szél indák karját himbálja.
 — — És messze feltűnik végre egy lámpa.
 Egy lámpa ... és házak ... s az utcacsendjében
 Vad iramlással koppan a léptem.
 A kapu nyitva s én fújva, zihálva
 Állok benn végre az ismert szobába.
 Anyám már vár ... Szeliden szól rám :
 «Te rossz fiú, hol jársz ily esti órán?»
 S én rárogyok sírva, megenyhült szívvel
 Ód, bár csak mégegyszer tévednék így el.

Pásztor Árpád.

TELL-HUM ZSINAGÓGA ROMJÁNAK LEÍRÁSA.

Fekvés és építési alak.

A galiléai zsinagógák majdnem mind tájképileg nevezetes helyeken feküdtek; a tellhumi zsinagóga homlokoldalán létezett terrászról bizonyára szabad kilátás volt a galiléai tenger tág tükrére; szabad kilátást a völgybe vagy a környék magaslatai felett nyújtott majdnem valamennyi többi zsinagóga is.

Az egyetlen különleges talmudi szabály, mely szerint a zsinagóga a város legmagasabb pontján állítandó fel, csak a fennmaradt Kefer-Bir'i-ni Chirket-i, Sem-mâka-i és a már eltűnt ed-Dsis-i felső templomoknál tartatott be. Egyébként, úgy látszik, oly elhelyezésnek adtak előnyt, mely legalább egy oldalon zavartalan kilátást engedett. A zsidó hagyomány szigorú elméleti követelményeknek tehát a végrehajtásnál gyakorlati körülményeknek kellett engedniök. Amaz állítás, hogy zsinagógák építésénél a városon kívül, folyó vagy tenger közelében lévő helyet szerettek választani, nincsen megerősítve és nem is talál támaszt a hagyományban. Ha a Delosban ujonnan talált zsinagóga a tengerparthoz közel fekszik, annak helyi okai vannak és egy kis szigeten — közel a tengerparthoz épített városnál — semmiféle feltűnő jelentőséggel nem bír. Néha pedig a városon kívüli elhelyezésnek az a magyarázata, hogy idegen istenek letelepítése a város falain belül — miként Rómában — tiltva volt.

A homlokzatoknak a főbejárattal való tájékozódásában valamennyi palesztinai zsinagóga világos és akart egybehangzást mutat. A galiléiak mind dél felé állottak; egyetlen kivétel az Irbid-i zsinagóga; bejáratának kelet felé való elhelyezését a délfelé emelkedő terep emelkedése okozta, mely az ajtónak ezen az oldalon való elhelyezését gátolta és a zsinagóga belsejének dél felé való irányítása által a szabályt igazolta.

A keleti Jordán földjén levő Ed-Dikkei és Umm el-Kânátir-i zsinagógák nyugat felé, a Chirbet Semmâka-i keletnek van tájékozódva. Galiléában északon tehát a zsinagógák homlokzatai délnek, keleten nyugatnak és Jeruzsálemtől nyugatra kelet felé vannak elhelyezve; közös mindnyájuknál tehát a zsidó vallás középpontja, a Jeruzsálem felé való tájékozódás, minek megfelelően ma nálunk a zsidó templomok kelet felé vannak irányítva. A homlokzat Jeruzsálem felé való elhelyezése, nyilván azzal függ össze, hogy az imádkozó talmudi tradíció szerint arcát Jeruzsálem felé fordítja és ekképen imáját a zsidó templom láttára végezze; oly szabály, amely tulajdonképen különösen a házi ájtatosságra vonatkozik.¹

A galiléai imádkozó közönségnek tehát arccal a bejárat fal felé fordítva kellett állania, mely némileg meglepő feltevés a frigyláda elhelyezése által igazoltatik, mely a zsinagógában a szentély helyét elfoglalja és Tell-Hum-ban (talán Kerâze- és ed-Dsisben is) a templom belsejében közvetlen a bejárat fal előtt az

¹ V. ö. Bacher, Hastings Dictionary 639. old., Elbogen, Der jüdische Gottesdienst 454., 459. old.

oszlopsorozat legdélebben álló két oszlop között állott. A palesztinai zsinagókban tehát a homlokzaton át belépő nem látta a frigyládát egyenesen magával szemben, hanem miután a templomba belépett, kénytelen volt a bejárati fal felé fordulni, ha az előirt imádkozó irányba akart elhelyezkedni. A homlokzat gazdag díszítése is és annak áttörése nagy ablak által, mely Jeruzsálem felé volt fordítva, ezen feltevés által meg van magyarázva.¹ A csak kelet felől megközelíthető Irbidnél fel kell tételezni, hogy a frigyláda nem a kelet felőli bejárati fal előtt, hanem a sziklafalhoz támaszkodó dél felőli oldalfalon volt felállítva.

Ezt bizonyítják az ülőfokok, melyek nemcsak a keleti bejárati oldalon, hanem az északi oldalon is körülfutnak, a déli oldalon azonban hiányzanak. Talán a többi zsinagógánál a három nagy ajtó nem volt folytonosan nyitva és a bejárás a templom belsejébe rendszeren egy oldalajtón át vagy egy — itt-ott az északi keskeny oldalon lévő ajtón át történt. Ha a tószefta² szerint — az egyetlen helyen, hol a zsinagóga tájékozódásáról szó van — a zsinagógába való bejárás kelet felé és a közönség arccal nyugat felé fordítva legyen, akkor a szerző nyilván olyan tájt tartott szem előtt, melytől Jeruzsálem vagy a szentföld nyugat felé fekszik. Az előírás tehát nincsen ellentétben azzal, amit a galiléai zsinagók tanítanak.

A háromajtós homlokzat, melynél a főkapu a középső hajóba, az oldalajtók az oldalhajókba vezettek, a sza-

¹ V. ö. Krauss, Synagogenruinen 20. old.

² Meg. IV, 22 ed. Zuckerman del 227. old. 15. s. kk. sorok.

bályt képezi, melytől ismeretlen okokból csak az En Nabraten-i és Ed-Dsis-i építményeknél tértek el, amidőn egy ajtóval elégedtek meg. A középső ajtót mindenhol tehermentesítő ív boltozza át, mely felett, úgy mint az oldalajtók fölött, ablakok voltak. Egy átfutó párkányzat a földszint és az emelet elválasztását jelöli, a záradékok pedig kimutathatóan egy orom alkotja, melyben ív alkalmaztatott. De térjünk át a Tel-Hum-i romok ismertetésére.

A *Tel-Hum*-i romtelepet felkutatása utáni években a Ferenc-rendiek megszerezték; a zsinagóga maradványai földdel és kőtörmelékekkel voltak befedve, fákkal beültetve és kőfállal körülvéve. A zsinagóga 4 heti ásatás által annyira szabaddá tétetett, amennyire az alaprajz és a felépítmény megállapításához szükséges volt és a többi rom felvételére még fenmaradt idő megengedte. Az első utazás eredménye, különösen azon meggyőződés, hogy a legjobb állapotban levő Tel-Hum-i zsinagóga és környékének szabaddá tétele jó képet nyujtana ezen építmények jelentőségéről, arra bírta a német keleti társulatot (D. O. G.), hogy 1907 őszén *Kohl* és *Watzinger* urakat újból rövidebb utazásra küldje ki. Azonban a Tel-Humban megkezdett munka folytatásához kellő engedély a Terra Santa őrétől nem volt megszerezhető, mert a Ferenc-rendiek a romtelep feltárását maguk akarták végezni, mely szándékukat azóta az utolsó években végre is hajtották.

Tell-Hum (Kapernaum).

A Tiberiási tó északnyugati oldalán, valamivel délre a Wâdi Kerâze beömlésétől, vannak közvetlenül a tó mellett Tell-Hum nagy kiterjedésű romjai, melyekben ma az újtestamentumbeli Kapernaumot fel lehet ismerni. A terep környöskörül az összeomlott házak bazalt-töredékeivel van elborítva ; körülbelül 100 lépésnyire a tótól, a romok kellő közepén egy hófehér mészkövekből létesült építmény terjedelmes romjai láthatók. A helység fekvését és a romokat először *Robinson*, azután *Renan* írta le és a *Wilson* és *Andersen*-féle 1865/66-iki angol expedíció az épületet szabaddá tette. Az egyes építményrészek pontos leírását ábrákkal *Kitchener* jegyzetei és felvételei nyomán a Palestine Exploration Fund 1881-ben tette közzé a Survey of Western Palestine-ban I. 414. old. Az építménynek *Wilson* által történt szabaddá tétele sajnosan további rombolásoknak volt az okozója, miként *Guérin*, ki a telepet 1870-ben és 1875-ben meglátogatta, a Description de la Galilée I. 226. oldalán tanúsítja. A vérosnak *Kapernaum*-mal való elnevezéséhez, amelyhez a zsinagóga tartozott, *Kohl* és *Watzinger* urak vizsgálódásainak eredménye szerint, kételkedni nem lehet. Ezen elnevezésre nézve döntő, hogy az egyetlen tanu leírása, ki a kapernaumi zsinagógát említi, pontosan ráillik a nevezett urak által feltárt építményre.

Ugyanis, *Petrus Diaconus* az ő liber de locis sanctis (Geyer, Itinera Hierosolymitana 112. old.) Kapernaum leírásában, a templom említése után, mely állítólag *Petrus* házából építtetett, azt mondja : «Illic est et

synagoga, in qua Dominus daemoniacum curavit, ad quam per gradus multos ascenditur; quae synagoga ex lapidibus quadris est facta.»¹ A lépcsők, melyek a zsinagóga homlokzata előtti keskeny terrasra felvezetnek és amelyeket *Kohl* és *Watzinger* urak felfedeztek, *Tell-Hum* különleges sajátossága, amely más zsinagógáknál nem található. Azon adat is, mely szerint az építmény faragott kőből épült, azt mutatja, hogy *Petrus Diaconus* itt régibb forrásból merített, mely világosan egy szemtanúra vezet vissza.

Ebből következik, hogy a zsinagóga, nem miként némelyek gyanították, keresztény templommá alakítottatott át, hanem, hogy a *Basilika*, melyet *Antonius de Piacenza* (G yer i. h. 197) mint *Petrus* házát, mint egyetlen építményt *Kapernaumban* említ, későbbben mint különálló építmény melléje sorakozott.

A *Tell-Hum-i* zsinagóga romjai ma a tó partjától 100 méterre fekszenek, mely hajdan valószínűleg közelebb volt. Még fennállanak: egy négyszögű építmény külső falai és belsejében egy oszlopsor alsó részei (l. 4. ábra). Az építmény északról-délnek van tájékozódva, úgy hogy a déli keskeny oldalon a főbejáratok vannak, melyek egy terrasról hozzáférhetőek, mely terras létesítése a terep emelkedése folytán vált szükségessé. A nyugati oldal mentén egy bazaltkővel kikövezett 3 m széles út volt, egyes házak küszöbjeivel, kelet felől egy kőlemezekkel gondosan kirakott udvar csatlakozott

¹ Ott van az a zsinagóga is, amelyben az Úr az ördögtől megszálott embert meggyógyította, — ehhez számos lépcsőn kell felmenni; ez a zsinagóga kockakövekből épült.»

oszlopos folyósóval és elkerítő fallal, melyben az északi és déli oldalon 3—3 ajtó volt. Ezen épületrészt a fölötte fekvő gazdasági épületek miatt nem lehetett behatóbban megvizsgálni; annak leírásától tehát el kell tekinteni.

Egy bazaltalap felett fekszik a lábazat mészkőből (56 cm magas réteg), amelyen a körülzáró falak, belől színelően, kívül csekély visszaugrással emelkednek.

Ezekből csak kevés maradt helyén; néhány réteg a nyugoti és északi falból (5. ábra), a keleti fal első rétege és a déli fal első rétegéből néhány faragott kő. Ezek mind mészkőből készült faragott kövek, melyek a belső oldalon alkalmazott pótdarabokkal átlag 61 cm vastag és 40—60 cm réteg magasságú falat képeztek. A belső oldalak durván megfaragva vakolva voltak; a vakolatból nagyobb maradékok még megvannak, különösen az északi falon. A gondosan simított külső oldalon a faragott kövek egy falpillértagozás kezdetét mutatják; a zárt nyugoti oldal a pilasterek által 8 mezőbe volt osztva, az északi fal négy mezőbe (Felder), kis hozzáépítménnyel a nyugoti mezőben, a keleti fal 8 mezőbe, ebből az egyik az alsó részben mint ajtó kiképezve, a déli fal három nagyobb mezőbe, melyek mindegyike ajtó által át volt törve. Egy attikai alap fölött magas oszlopszéktalp, a falpillérek 59—60 cm szélességben csak gyöngén (3 cm) ugranak ki és egyszerűen alakzatozott oszlopfővel végződtek, mely peremből, horonyból és abakusból állott, oly magasságban, mely a belső felépítménnyel összhangzásban volt. Fel-tűnő, hogy a falpillérek szélessége tekintet nélkül a köztük lévő mezők nagyságára ugyanaz marad, oly

mértékbeli érzékhiány, mely gyakran egyes alakulatokban megismétlődik és a klasszikus formák külsőleges utánzására enged következtetni.

Az oszlopfejek felett a falpillérek, úgy látszik, csak egy Sima által alatta magas harántolással voltak összefoglalva. A külső, dűlt helyzetben sok olyan szelvénykő találtatott, közöttük egy sarokdarab, de az építmény belsejében is találtattak majdnem ugyanolyan faragott kövek, közöttük az egyik beszögellő sarokkal, minek jelül ezen Sima valószínűleg belől is alkalmazva volt ugyanazon magasságban az oszlopok felett. Itten mutatnak a kövek részben üregesen kidolgozott felfekvő felületet, nyilván azért, mert az *epistyl* gerendák tehermentesítése végett, csak az oszlopok felett kellett felfeküdniök.

Az ékítés nélküli szemöldök két csapággal és egy reteszlyukkal, mely még a roncsok között az északnyugoti sarokban feküdt, egy az északi fal nyugoti részében létezett ajtóhoz tartozik. Ezen ajtó egy kis négyszögű hozzáépítménybe vezetett, mely más anyagból (bazalt) építve, kötés nélkül itt állott, de mégis már kezdettől fogva szándékba volt véve, mert a sarokpilaster az északi falon hiányzik. A nyugoti fal közepe előtt feküdt egy törött ajtóküszöb vagy inkább ablaktalp 1.35 m belső távolsággal, csapágyakkal ablakeretek részére (a homlokzat egy oldalablakáról?) és a hajó közepén az északi fal előtt a két kapcsolt oszlopocskával ékített ablakfél 1.02 m magas 4 lyukkal a 42 cm. széles belső lapon vasrács részére (8. ábra). Ezen ablak valószínűleg az északi fal középső mezőjében a második emelet magasságában volt és az oszlop-

dekorációt az építmény belseje felé mutatta. A kapcsolt oszlopocskák felett feküdt, úgy mint a déli ablaknál, egy kagyló töredéke, melynek jobb oldala is korábban meg volt (5. ábra a Palestine Exploration Fund felvétele után). A kagyló keretét egy fonatos szalag gyöngysor díszítménnyel képezte és a hornyon egyszerű hulláminda. A kagyló egy kettős réteg magasságú faragott kövön van rádolgozva, melyen jobbra beugrás van, a felső réteg csatlakozó köve részére. Ezen elrendezésből kitűnik, hogy a kagyló nem volt orommal körülvéve, hanem hogy egymagában az ablak betetőzését képezte. A keleti fal ablakairól nem találtattak biztos maradványok: csak egy faragott kő, küszöb vagy szemöldök, mely ütköző nélkül két egymástól 83 cm távolságban lévő csapágyat és előttük 3 rácslyukat mutat, melyek talán egy a keleti ajtó fölötti egyszerű abaknyílástól erednek. Ezen ajtó elfoglalta a délfelel számított 3-ik pilaster-mezőt. Itt vannak még eredeti helyükön a valaha kétszárnyú ajtó (1.76 m belső világosság) részei: gerendák, melyek a homlokoldalon a falpillérek alakjában vannak kiképezve, de gazdagabb *oszlopfőket* viseltek, melyekből egy találtatott (12. ábra).

A 60 cm magas *kompozit-oszlopfőn* van a lemezke és a perem fölött 3 akanthuslevél mélyen bevéselt bordákkal durván dolgozott alap előtt, felső részében hosszú gyöngysor fölött két nagy mélyen bevágott tojás; ezek fölött nyújtózkodik a jóni *sarokcsigák* szalagja két kis csegely palmettával (*Zwickelpalmette*) és egy a sarokcsigák fölött leérő fogazott szalaggal. A ketté osztott *abakus* elől két kis akanthuslevéllel van díszítve és a felületén látható egy *scamillus*, az ajtószemöldök

részére. A baloldalon már csak két akanthuslevél létezik. Egy másik, közel hozzá talált 50 cm magas oszlopfő (12. ábra bal), megfelelő tagozással, de pillérdíszítéssel az akanthuslevelek mögött, későbbben valószínűleg más célra lett átdolgozva, minthogy jobbra és balra símán le van vágva. Ha a magassági különbség nem lenne oly nagy, a baloldali ajtópillér betetőzésének kellene tartani. A magassági különbség azonban talán az ajtópillérek nem egyforma magassága által lett kiegyenlítve (v. ö. a rekonstrukciót 11. ábra).

A szemöldök egyik nagyobb töredéke (10. ábra) közvetlenül az ablakfélfá előtt feküdt, a szegletekben egy-egy csaplyuk, a küszöb csapágyainak megfelelően, közepében két závarlyukkal (a küszöbben 3); a szemöldök csatlakozó bal vége itten a Palestine Exploration Fund felvétele után ábrázoltatik. (13. ábra.) Egészen különleges a homlokzati oldal díszítése: 3 mező, *lesboszikyma* és széles *fontszalag* által bekerítve, egymás mellett van elhelyezve. A mezők magukban nagyon egyszerű díszítést mutatnak; az oldalmezők két nagy különös alakú kilenclevelű virággal és mindegyik egy fél akanthuslevéllel, jobbról és balról; a középső mező kis koszorúval, közepében gomb és 4 lelógó szalaggal egy nagyobb koszorún belül, mely a befoglalásra átnyúlik és az oldalak felé lelógó szalagokat is mutat. (Lásd 11. ábrát.) Az ajtó szemöldökét tehermentesítő műköve vízszintesen aláévágva az ajtón belől feküdt. Már az eddig leírtakból kivehető, hogy az építmény architektonikus díszítése nemcsak gazdag, hanem oly szép volt, hogy méltán felkelti csodálatunkat, de miként a következőkből látni fogjuk, oly sokoldalú, hogy

az olasz renaissance remekműveire emlékeztet. Kövesük tehát szerzőket útképpen tovább is, melyen még sok érdekes és szép mesteri alkotással fogunk találkozni.

Az építmény homlokzata a *déli oldal* volt, és itt az előtte lévő omlás helyén talált építészeti részek után ítélve, látszólag gazdagabb díszítést alkalmaztak.

Az eredeti elhelyezésben még kevesebb találatot, mint a többi falaknál; a lábazat felett csak néhány faragott kő az első rétegből. De a faltagozásnak mégis biztos képét nyújtják, legalább az alsó részre nézve. Sarokpillér és két oldalpillér egy nagy közepmezőt képeztek, melyben a főbejárati ajtó el volt helyezve (1.77 m) és két oldalmezőt egy-egy kisebb 1.20 m széles mellékajtóval.

A nyugoti szemöldök epistyl mezején (15. ábra) látható a közepén egy krater-csiga fogantyúkkal és bordázott nyakkal és hassal, jobbra-balra tőle egy-egy pálmafa gyümölcsével. Távolabb bafelé egy bevéssett négylábú állat nyomai látszanak, valószínűleg egy oroszláné, világosan felismerhető előrehajlott fejjel. Jobb felé következtek rövidebb hézagokkal pálmafák, melyek között ugyancsak most már levéselt állatok, talán sasok voltak. A peremszegélyen (*Wulstfries*) 2 szőlő-inda fut végig.

A keleti ajtószemöldök (16. ábra) egészében fennmaradt, de szintén szándékosan megfosztva a figurális díszítményektől, melyek az epistylszalagon pálmafák között voltak elrendezve, Balfelől három nagy állat volt, melyek, úgy látszik, a közepe felé ugrottak; felső testük kiemelkedése a felső szélig, inkább *kentaurokat*, mint párducokat vagy oroszlánokat enged sej-

tetni. Jobbról látszólag három sas kiterjesztett szárnyakkal. A közepén is a kétszalagos kis koszorú felett, úgy látszik, egy sas volt lelógó szárnyakkal. Míg az epistylsávnak nincsen határozott befejezése, a felette lévő peremszegély a szegleteken nagy akanthuslevéllel végződik, melyből a közepe felé indák kelyhekkel fejlődnek.

A főajtóból csak a lábazatból kidolgozott küszöb két csapággal és egy reteszlyuk van meg eredeti helyén. Ellenben az omladék között megtaláltattak a rekonstrukcióhoz fontos részek: egy ablakfélfa 50 cm magas négy élköve az épen fennmaradt szemöldökkő (17. és 18. ábra) és két hozzátartozó gyámkő. A szemöldök sávolyán 6 lebegő kis *Erota* (meztelen angyalka) nyomai látszanak, melyeknek testét a szárnyakig lefaragták. Öt füzért tartottak, melyek fölött egy kis rozetta díszlik. Két nagy gyámkő a homokfal közepe előtt találtatott; 25–30 cm-ig kiszökellnek, széles, végein betekert szalaggal, háromrészes csegelyvirággal 65 cm. magasságban. A szalag homlokoldalán a szemöldök díszítése visszatér, egy részben szabadon álló pálmafa. A finoman levelezett törzs lent akanthuslevélre támaszkodik és a koronában két lelógó gyümölcsnyalábot visel pálmalegyezővel. Az építészet és kőfaragás valóságos kis mesteralkotása. (20. ábra.)

A gyámkövek között egy gazdagon díszített ablak részei feküdtek (21. ábra), egy ablaktalp, mely mindkét oldal felé erős párkányszelvénnel előszökell és a jól simított felületén két hosszúkás lyukat, vasrudak felvételére mutat. Az ablakfélfák (0.50 m széles 1.09 m magas) síma belső felületén 4 hosszúkás lyuk van, a homlokoldalon két oszlopocska attikai alappal ferdén

hornyolt törzssel és korintheta oszlopfővel, míg az ellenkező oldal gondosan simítva van, mint a homlokzati kockakövek. Az ablak féloszlop díszítését az omlási fekvés után ítélve, a déli fal belső oldalára elhelyeztetnek kell felvenni. Mint ablakszemöldök azonban a homlokoldalra egy orom tartozik, mely a kagylót foglal be. A horonyon, mely az orompárkányzatot (Giebelsima) helyettesíti és a szabadon megmunkált palmetta akroteriákat hordja, egy folyondár indanyúlik magasra, míg vízszintes tagozatként és a kagyló körül erős tojássor egy gyöngyzinór felett van alkalmazva. Az ablak rekonstrukciója a 21. ábra szerint teljes biztonsággal állapítható meg, egyes hozzátartozó részleteket a 22. és 23. ábrák szemléltetik.

A főbejárati ajtót tartalmazó középmező fölött két falpillér között feszült egy nagy boltív, melynek kockakövei legnagyobbbrészt a terrász előtt, kettő a középső hajóban 4—5 méterre a homlok mögött találtatott. A 90 cm magas kövek külső felülete 4 fasciába van tagozva, elválasztó tagokkal (kétszer domborléc, egyszer lesbi kyma) peremmel, horonnyal és lemezzel betetőzve (24. ábra), a hátulsó oldal és a felső oldal durva, míg az álló hézagok és az alsó felület gondosan simítva vannak. A zárókő homlokoldalán (25. ábra) a tagozás fölé kis akanthuslevelekből álló koszorú van alkalmazva, mely fönt virággal végződik, lent pedig két lazán Heraklesesomóba font szalaggal végződik. A koszorú belsejében kagyló van; az alsó fascián két háttal egymás ellen fordított, de levéselt madár nyomait lehet észrevenni, melyek hátrafordított csőrjeikben a koszorúszalag végét tartották.

A talált ívkőnek összhossza 7 m, melynek a rekonstrukció 8 m hosszal felelne meg.

A *homlokzat* gazdag architektúrájával ellentétben, a *hosszfallak* felépítménye külsőleg egészen dísz nélkül volt. Csak egy Sima tetőzte be a falat, valószínűleg az egyszerű Sima szelvény, mely hátul a szelemen részére ki volt munkálva.

A külső architektura az alsó falpillér tagozása és az egyszerű felépítmény magassága az építmény belsejéből adódott, melynek magassági viszonyai a talált darabokból voltak megállapíthatók. Az építmény déli homlokzata előtt egy 3·30 m széles *terrász* volt, mely a nyugoti sarokpillérenél kezdődött és kelet felé még körülbelül 7 méterrel a homlokzaton túl nyúlt. Ezen terrász közvetítette a hozzájárást az ajtókhöz, az egyenetlen, nyugotról kelet felé eső terepről, két lépcső segítségével. Nyugot felé (37. ábra) 4 lépcsőfok, ezekből az egyik szélesebb *felhágólappal* (55.2 cm), melyek észak felől a nyugoti fal felé átkönyököltek, dél felé széles pofához ütköztek.

A keleti lépcső (38. ábra) sokkal mélyebbre vezetett. Jelenleg felső részben el van rombolva, de hajdan 13 fokból (31/22 cm) állott, a 7. és 8. lépcső között 78 cm széles padka van. Észak felé a lépcsőfokok a keleti udvar alépítményéhez, dél felé egyszerű, 27 cm széles, könnyen profilozott lépcsőpofához ütköznek. Ezen pofa alakjában képzelni kell egy *mellvédet* az egész terrász hosszában, minthogy 40 cm széles előélén, a különben gondosan simított lemezek durvább felületet mutatnak. A mellvéd alatt mutat a terrász egy kevésbé előugró bazalt alap felett 3 réteg simán dolgozott négy-

élkövet minden tagozás nélkül. A terrász padlója az épület homlokzata előtt, majdnem teljesen fenn van tartva ; 20—40 cm magas derékszögű mészkőlemezek, az álló hézagokban vakolat nélkül, gondosan egymáshoz illesztve és bazalt törmelékalapra búsás mészhabarcsba fektetve. Kelet felé, az udvar előtt a kövezet ki van szakítva, de a lemezek csatlakozása a továbbmenő lábazati réteghez egy karcvonalon felismerhető. Eszerint úgy látszik, hogy a terrász eredetileg az épületen túl annyira terjedt kelet felé, hogy az itt előtte fekvő oszlopsoros udvarba is a hozzájárást közvetítette. A lemezek között egy némileg magasabban fekvő Stylobat állapított meg, mely 3·60 m távolságban a keleti és nyugoti fal mentén 2·30 m távolságban az északi fal mentén végigfutott és az épületet egy széles középhajóba és három oldalon körülvezető járdába osztotta.

A kövezet csatlakozása ezen Stylobathoz egy bevéssett vonal által meg van jelölve. Mindenhol 9—14 cm-el mélyebben feküdt, mint a Stylobat és tompán ütközött ennek kövezetlemezeihez. Az északi falhoz a kövezet közvetlenül csatlakozott, míg a keleti és nyugati falaknál egy falipadsor alá nyúlt.

Ezen falipádok az egész nyugati és keleti fal mentén voltak, hol nagyrészt még megvannak, míg az északi és déli falon eredetileg hiányoztak. Két egymás felett elrendezett padsor létezett, mindegyik 45 cm magas és 55 cm széles (39. ábra), elől egyszerű szelvényvel, mely abakusból és harántból áll. A keleti ajtónál a felső pad ezen szelvénye az oldal körül húzódik, hol egy könyökvánkosszerű rész hozzátoldódik, mely a nyugati pad déli végén lapos domborművel van díszítve (40.

ábra). A padok feletti falak durván dolgozott felületet mutatnak, ezek tehát nyilván művakolattal (Stuck) voltak áthúzva. Az északi falon ezen falburkolatnak nagy darabja még fennmaradt, sokszor 6 cm vastagságban, néha kődarabokkal, cseréppel és kagylókkal keverve, felületén nagyon finoman simítva és eredetileg fehér színű. A műburkolat építészeti tagozásnak nyomai nem találtattak, befestés sem találtatott; ellenben az építmény belsejében a déli homlokfal előtt sok kis tagozatra akadtak vörös és fehér stukkából, tojás-sorok, kis szegélyek, melyeken kettős csigák és két folyondárlap egymással váltakoznak (41. ábra). Vajjon a hosszfalak a padsorok felett valamilyen díszítéssel voltak-e ellátva, már nem lehet megállapítani. A falak magassága és egy esetleges lezárás helye, — egy fejtagnak az építmény belsejében, — az oszlopállás által határoztatik meg, mely a Stylobat fölött kiegészítendő.

Ezen oszlopok nem állottak közvetlenül a Stylobaton, hanem magas négyszögű, alacsony törzsű székeken (96 cm magas) alap- és fejtaggal és haránttal. A fejtagra van munkálva az attikai alap oszloptalppal. Ezen oszlopszékek legnagyobb része még eredeti helyén van, vagy kevéssé eltolva: öt a keleti, négy a nyugati és kettő az északi Stylobaton (42. ábra). Eredetileg a keleti és nyugoti oldalon 6—6, az északi oldalon két sarokszék között kettő. Különleges alakúak a sarokszékek. Egy négyszögű pillérmaghoz az oszlopsorok irányában félszékek csatlakoznak (43. ábra) és ennek megfelelően a felette lévő alap mint féloszlopos- és pilléralap ki van képezve. Míg az oszlopok székei mind egy darabból valók, a sarokszékeken a fejharánt alatt

hézagosztás van. Az oszlopokból már egyetlen egy sincsen eredeti helyén, köldökkötés nélkül nyugodtak az alapokon. Az oszlopok nagyobb része elhurcoltatott, csak néhány fekszik még az eredeti omlás-helyzetben délnyugot felé, az összeomlás lényeges irányában; így az északnyugoti sarokoszlop két dobja, melyek 3·74 m-nyi törzsmagasságot adnak és az északi oszlopsor egy oszlopa, melynek monolytikus több részre eltört törzse 3·70 m minimális magasságot mutat.

A váltakozó törzsmagasságok az oszlopfejek által ki lettek egyenlítve, ezek 70—81 cm magassággal találattak. Korintusi oszlopfők két levélsorral, sarokcsigákkal, kis középcsigákkal, melyek közösen akanthuskelyhekből előszöknek és egy 5 1/2—9 cm magas osztott abakusszal, scamilusszal (61—66 cm átm.) és többnyire elroncsolt homlokvirággal. (44. ábra.) A számos szegélytömbök a hozzámunkált Geisonnal, melyek majdnem mind a középső hajóban feküdtek, úgy látszik, mind az oszlopfők rétege felett és ezen szegélypárkány sarkai (Kropfstücke), az oszlopfőkön feküdtek, Feltűnő emellett a nagy különbség a begy szélessége és a támasztó féloszlop között. Míg ez utóbbi mindenhol 43—44 cm átmérővel bír, a begy felfekvési szélessége nem halad túl 22 1/2 cm-t; sőt egyszer csak 18 1/2 cm., a perem közepén azonban mégis 39 cm.

Az oszlopfő ugyan részben csak 32 1/2 cm-es felfekvést enged, mégis aránytalanság marad, mely klasszikus építményeknél lehetetlen, itt azonban lehetséges.

A faragott kövek, melyek egy 3 cm magas, síma tag felett, sávolyt és geisont egyesítenek, 70—72 cm magasak, az alsó oldalon egészen, a felső részen legalább

a homlokon simítottak, a hátulsó oldalon durván munkálva és gyakran vakolatmaradékok tapadnak hozzájuk, minthogy csak 29—40 cm-ig voltak a falba bekötve, tehát a falnak csak belső kérgét képezték (54. ábra). Az egészben fönnmaradtak — rendszeren csak töredékek — 1·86—2·06 m hosszúak; összesen 15 m találatott, ezenfelül még 5 párkánysarok. A díszítés igen gazdag, de nem egyformán ügyes. Az erősen kihasaló sávoly vezéreszméje ugyanaz, mint a külső sávolynál: egy nagyon mintázott négylevelű akanthus inda, melyek mindegyike magában durva 3-levelű kehelyből indul ki, itt azonban nem annyira széjjelhúzóttak, mint ott, hanem körben egyforma értelemben faragva záródnak. Mindegyik következő akanthusgyűrű ellenkező irányban forog, miként a folytonos inda klasszikus mintájának megfelel, és az egyes gyűrűk összefüggése csak a közbenső kehely által épen csak hogy jelezve van. Felismerhető az a szándék, hogy a felület egészen díszítményekkel átfonassék és az árnyékban lévő hátérnek szintén díszítmény hatása kölesönöztessék. Figurális alakok majdnem teljesen hiányzanak. A homlok-sávoly állati előrészei helyett, a köralakú mezők az indán belül geometriai vagy növényi alakokkal, nagy változatosságban ki vannak töltve. A következő darabok sorban feküdtek északról dél felé. 55. ábra 1-nél láthatók balról jobb felé: 1. rozetta, mely három szalagból van fonva, közepén csésze gombbal; 2. két gránátalma, levelezett száron, a szárok átmennek a köralakú foglalatba; 3. egy kis bemélyített tojásalakú csésze, melyet hét tojásalakú púp vesz körül, az egész valószínűleg inkább stilizált virág; 4. egy levélsillag, melynek

hegyei megint levelekkel vannak összekötve. 56. ábra 2-nél, mely közel mellette találtatott : balról jobb felé : 1. hexagramm közepén hatszögű tárcsa és a csegelyek pajzsszerű kitöltésével, azután következnek egy 5-levelű, egy 7-levelű és 5-levelű virág. 57. ábra 3-nál a középső hajóban körülbelül 6 méterre a főbejárattól, 5 megmaradt mezővel : 1. öt ékes akanthuslevélből komponált virág ; 2. hexagramm közép-gombbal és csegely kitöltéssel, kis kettős levelecske szárral ; 3. levélsillag összekötött csúcsokkal ; 4. 5-levelű virág ; 5. ugyan-ezen virág, kisebb és a gyűrűalakú foglaláson belül, mely a többi mezőkön itt hiányzik. 58. ábra 4-nél 3 mezővel : 3 gránátalma, 3 részes gyümölcság szőlőformájú gyümölccsel, két akanthuslevél, melyek közös szára a gyűrűbe átmegy. 54. és 59. ábra 5-nél közel a középső ajtó mögött : a balfelőli köralakú mező el van rongálva (szándékosan figurális ábrázolás miatt), azután lelógó 3 részes szőlő szárral és az utolsó mezőben pentagramm a csegelyek kitöltése gyanánt. 61. ábra 6-nál a délnyugoti saroknál fekszik egy 2 m hosszú darab, mely nagyon elmállott, de eredetileg is kevésbé gondosan volt kidolgozva, mint a többi. Feltűnően rossz az inda vonalvezetése, melynek levelei is másképen vannak alkotva. Hiányzik a mezők változatossága, mind az öt köralakú mezőben majdnem ugyanazon rozetták vannak. Ugyanazon modorban, csak jobb vonalvezetéssel az inda (60 ábra 7. sz.) ki van képezve, egy darabon, mely a nyugoti Stylobat közepében feküdt. A klaszszikus folytonos inda mintája, a kevésbé ügyesen áthajtott akanthuslevelekkel még világosan felismerhető. Az egyik inda mezőjében gránátalma és egy elrontott

kalász, a másikban virág. — 8. és 9. alatt még két erősen elmállott darab van, részben új indakitöltéssel; 8-nál egy hat küllős kerék, bevéselt küllőkkel (hiányzik a 63. ábrában), három gömbölyű gyümölcs száron, egy nagy, széles, sokágú levél, 5-levelű virág, hármas osztású fürt; 62. ábra 9-nél egy 6-levelű csillag alakú virág, rozetta kis középvirággal, a harmadik mezőn 3 gránátalma száron kis szalagokkal. Ezen sávolyhoz tartozó könyökdarabok, melyek a fal féloszlopain nyugodtak, többnyire nagyon elrontottak. Egyszer 64. ábra 10-nél, a begy homlokoldalán fel lehet ismerni egy hexagrammot, megint a kicsiny pajzs- vagy gombszerű képződményekkel a csegélyekben. Az oldal felületeken (54. ábra balra), melyek 54 cm előszöknek, következik: 2 sípszerű barázda kis levélszárnyakkal, a perem domborzatán. Egy másik legyhomlokokon fent és lent még egy-egy akanthuslevél felismerhető. Ama töredékdaraboknál, melyek egyébként még találtattak, a begy kiugrása 27 és $28\frac{1}{2}$ cm, a felfekvés felülete $18\frac{1}{2}$ — $22\frac{1}{2}$ cm között mozog.

Talán figyelemreméltónak látszik, hogy ezen gazdag gerendázat a karzat hátfalain volt. Azonban az alsó járdáról látni lehetett; különösen azok látták, kik az istentisztelet alatt a fali padokon ültek. Azok tekintete, ha felfelé irányult, a gazdag faltagozásokra esett, anélkül, hogy egyúttal a karfal mögött ülőket (asszonyok?) a felső karzaton látták volna. Hogy a féloszloptagozás az északi karzat egész hátfalán létezett volna, nagyon kérdéses, ellenben valószínűleg átterjedt némileg más alakban az északi falra.

Ottan az északnyugati sarokszéknél találtatott egy

geison végrésze, mely méreteiben és tagozásában a fentebb leírt geisonnak megfelel, a Sima díszítése által azonban feltűnik (65., 66. ábra). Egy fél palmetta mellett, mellyel a Sima végződik, ül két sas, melyek fejait egymás felé fordítják és csőrükben négy gyöngy-sorból álló fűzért tartanak. Innen jobbra egy viziló felkanyarított halfarokkal, a kétféle állattest átmene-tén, gyűrűvel kis pikkelyszerű levelekből a derék körül. Fején szarú, lelógó fül és az áll alatt kecske-szakáll. Egy patás láb előre van nyújtva. Tovább még egy akanthus-levél maradványa felismerhető, úgy, hogy itt az alakzatos ábrázolás végződött és a pal-mettából és akanthusból álló díszítés következett, mint látszik, valamivel jobb kivitelben és más elrende-zésben, mint a többi sávoly geison-tömbökön. Ehhez illik, hogy egy töredék (67. ábra) gondosan munkált tojássorral és egyes akanthus-levelekkel egy palmetta mindkét oldalán hozzá közel feküdt és hogy az észak-keleti sarok felé még több olyan töredék találtatott. A Palestine Exploration Fund egyik fényképén (68. ábra), mely azon időből származik, amikor a rom a ferencrendiek által még nem volt eltemetve, való-színűséggel felismerhető egy sávoly értékes közép-része. Ez egy hosszú darab, mely akkor az északi sarokszéken feküdt, körülbelül az eredeti omlás hely-zetében. Balra láthatók még: három akanthus-levél két mezővel a levéselt ugró állatok részére és azután, sajnosan, letörve egy építészeti alkotmány ábrázolása. Egy lábazaton, mely egy alul és felül kiugró szelvény-nyel el van látva, állanak oszlopok vagy féloszlopok attikai alapzatokkal és korinti oszlopfőkkel, melyek

egy epistíl gerendázatot hordanak, a kis alkotmány homlokoldalán, mely a lépcsők beugrása által nyilván jelezve van, az epistíl átmegy egy ívbe és körülvesz egy kagylót, mely alatt egy kétszárnyú ajtó bélésekkel ábrázolva van. A bordák, melyek az epistílből ferdén felfelé nyúlnak, nyilván a dobszerű fedélzet szaruit jelölik. A legalsóbb széle mellett világosan két kerék abroncsát több küllővel felismerhetni véljük. A másik oldalon még egyszer kettőt hozzá kell képzelni, melyek azonban láthatók nem voltak; az egész házikó tehát négy keréken nyugodott. Hogy mit jelezhetett ezen kocsiszerű alkotmány, azt biztosan nem tudjuk.¹ A *karzatra való feljárat*, mely három oldalon — az alsó járdának megfelelően volt elrendezve, az északi fal nyugati sarkában feküdt, a kis bazalttoldás felett. Ott volt egy szabad lépcső, délészaki irányban felvezetve, mely a toldás másik két oldalán kiegészítőleg képzelendő és azután egy menetben a toldás boltozata fölött a karzatra vezetett. Ezen toldásról, mely csak későbbben a ferencrendiek által szabaddá tétetett, többet nem mondhatunk. A hajó déli részében, a homlok mögött mintegy 6 méterig, számos kis építészeti részek találtattak, melyek látszólag egy belső építményhez tartoztak. Elsősorban gerendázati párkányok (70—73. ábra), melyek az egyik oldalon mint epistíl fasciával, tojássor lesbosi kymával, a másikon kis tojássor fölött mint sávoly vannak kiképezve. Egy szofita maradványai a 33—34 cm széles alsó

¹ Szerző szerint díszkocsit, carruzát, lehet azonban, hogy keréken szállítható ereklye vagy tóraszekrényt ábrázolt.

oldalon szabad, lebegő helyzetre mutat talán támasztott helyzet felett és pedig egy darab tengelytávolsága gyanánt körülbelül 1.40 m adódik. Egészben csak három darab találtatott, mind töredékek, 91 cm, 76 cm és 90 cm hosszban. A két első darab a törés felületeivel egymáshoz illik (70. ábra) és a szofitahossz alapján a támak fent kiszámított tengely hosszát adják meg. A sávoly nagyon hasonlít a nagy homlok-sávolyhoz, csak hogy itt a magasság 35, ott 61 cm a lábtaggal együtt. Egy fél akanthus-koszorúból, egyszer magasan állított egyes fél akanthus-leveléből, a két egymáshoz tartozó darabnál szökik öt állat-előrész balfelől jobbra, a 3-ik darabnál három előrész jobbról balra. Epistíl és sávoly találtakatnak egyforma alakban egy kagylódarabon (71. ábra). A sávoly jobbról rövid vízszintes darabból átmegy egy a kagylót átfoglaló ívbe, az epistíl a kagyló hátulsó oldalán a betetőzés padkája fölött tovább halad (v. ö. 73. ábra keresztmetszetét). A nyílás, melyet a kagyló alatt fel kell tételni, a kagyló kőmetszete szerint 74 cm belső világossággal bírt. Az ívalakú sávollyal ellátott kagylóra, melynek hátulsó oldala az epistíl fölött durván maradt, nyilvánvalóan egy Sima nélküli geison két ívköve tartozik (72. ábra), az egyik $26\frac{1}{2}$ cm h. alsó húrral, a másik a vízszintes geisonhoz való átmenettel. A geison 19 cm magas, tagozása tojássorból, fogrovatból, függőlemezéből (hullámszalaggal és vörös festék nyomai-val) és *astragállal* két ív kezdő darabján ismétlődik (70. ábra), mely a helyreállításnál két egymás mellett levő kagylóra vezet (73. ábra) és végül még egy oromdarabon (70. ábra), mely az *orom haránton* (giebel-

schräge) egy díszített Simát a nagy homloksíma díszítése mintájára mutat.

Az ormot a kettős kagyló fölött kell felvenni (73. ábra), akkor szabványos arányoknál 4·70 m oromhossz adódik. Minthogy emellett a szabadon lebegő hosszú epistílek a kettős kagyló oldalain helyet nem találnak, a sávoly és geison még az oromsarkokon túl nyúltak és a középhajó 8·38 m szélességgel az ekképen nyert architektura mindenesetre ki volt töltve. A rekonstrukcióban (73. ábra) a támállás részére, mely hajdan ezen gerendázatot tartotta, teljoszlopocskák vannak felvéve, megfelelően azoknak, melyek a déli ablak külső oldalán voltak, minthogy nagyságuk arányával a felépítményhez illenek. Azonkívül tekintetbe jönnek a korinti oszlopfők, melyekből egy 36 cm magasságú töredéket szerzők, két teljesen épet pedig előbb Wilson talált.

Úgy látszik, hogy a középhajó egész szélességében, az utolsó déli oszlopok között és közöttük és a déli fal között az apró architektura fel volt építve, mely egy szentély bizonyos nemét képezte: az orom alatt a közepén a tóra-szekrény, valószínűleg kis emelvényen előtte lépcsőkkel, a tovább menő gerendázat alatt mindkét oldalon nyílások, melyek az átjárást a déli főbejárattól és hozzá közvetítettek (73. ábra), mely nyilván csak különleges ünnepélyek alkalmával lett használva, míg a tulajdonképeni bejárás a zsinagógába az oldalajtókon át és az udvar felől történt. A gerendázat valószínűleg az oszlopsor két utolsó oszlopától a déli falig folytatódott és talán a nagyobb korinti oszlopok által hordatott; az oszlopsorok közei a Stylo-

baton levő nyomok után legalább alsó részükben korlátok által voltak elzárva, úgy, hogy az apró architektura a tóra-szekrény mögött külön elválasztott helyet zárt körül.

Az *udvar* illetőleg, Wilson és Kitchener korábbi kutatásai az északi oldalon három bejáratot, déli oldalon egyet állapítottak meg. Az északi oldalt, miként a ferencrendiek által történt szabaddátétel óta mutatkozott, a 74. ábrabeli vázlatban van kimutatva, melyet Kohl későbbi rövid ott tartózkodása alatt 1912-ben felvett. Az északi falpillér-elrendezés eszerint még a nyugati oldalajtó és a főkapuzat közötti falpillérrel az udvar falára még átmegy. Az ajtók közül a középső pillérszerű ajtófelet, a két oldalajtó fascia-párkányzatot mutat, mely a keletinél még egy erős perem által át van törve. A déli ajtóból csak a küszöb maradt; fenn de talán hozzászámítandó, a terassz keleti lépcsőjén talált ablakfél betetőzési tagja (75. és 38. ábra is).

Egy felső bal ablakszélből áll peremfasciákkal, két horonyból és egy hozzá csatlakozó rendkívüli alakú pillérfőből.

Egy sor legyezőszerű akanthus-levél lehajlott begygyel, elől három (oldalt még egy) tojássort hordanak és fölötte akanthus-indát, mely a két végén csigákká csavarodik. Erre következik abakus egy neme, bekanyarított homlokoddallal és egy kinyúló gombbal a közepén, hasonlóan korinti oszlopfő virágához.

A kertben a zsinagóga homlokától délre fekszik egy ajtószemöldök (76. ábra), mely alakjánál és díszítésénél fogva, a zsinagógaéhoz tartozhat. Vajjon az udvar északi oldal nyugati ajtajához tartozik-e, meg nem

állapítható. Egy három fasciás ajtófélen betetőzésekkel, lesbosi kymával, horony- és lemezzel, van az előugró domborzat közepén egy kettős ajtó mélyített táblákkal és oromszerű bejefezeéssel. Az ajtó feletti szemöldök mélyített gyűrűkkel, az orom két koszorúval és egy fel nem ismerhető tárggyal van díszítve. Az ajtótól jobbra van még egy kettős rozetta, balra egy erős domborzatú palmaág alkalmazva. Az orom oldalain van a szemöldök betetőzése felett egy sávolszerű domborzat, mely balfelől egyenes palmettákkal, jobbfelől erős domborzatú tojással van ellátva.

Ha tekintetbe vesszük, hogy ezen építmény fedett része, tehát a tulajdonképeni imaház csak 27 m hosszú és mintegy 17 m széles volt, tehát mindössze 460 négyzetméter belső területtel bírt, arra kell következtetnünk, hogy aránylag csak kis község szükségletének kielégítésére volt számítva. A többi galileai zsinagóga romjai még sokkal kisebb területtel bírtak, kivételük azonban nem kevésbé díszes volt, mint a Tell-Humié. Ha már mostan olyan kis helyiségekben annyira fényes imaházakat emeltek Istenüknek, milyen lehetett Salamon nagy jeruzsálemi temploma, melyhez «cédrusfát Libanonból, aranyat Ofirból» hozattak. Bizonyára hellén művészeket és mesterembereket is hozattak ezen építmények létesítéséhez és mindenestre bennszülöttek is kivették részüket a munkából.

A romhalmazokból kiásott kövek világosan beszélnek hozzánk: «saxa loquuntur» és ezek a kövek mit mesélnek nekünk? Azt, hogy itt erős nép lakott, mely Istenét és hazáját szerette, melynek szeretete és fogékonysága a képzőművészetek, a zene és ének iránt

nagyon élénk volt; egy nép, mely mezőgazdaságot, állattenyésztést űzött, szőlőt és gyümölcsöt termesztett, melynél ipar és kereskedelem virágzott, melynél tehát minden meg volt adva arra nézve, hogy meglehetősen élhessen és határain belül biztonságban érezhesse magát.

Mivé fejlődött idővel az egyiptomi rabságból kiszabadult szolgahad, kedvező éghajlat, jó vezetés alatt! Egy nép, melynek szülöttjei között a próféták, egy Salamon, egy Dávid király volt; nép, amelynek méhéből a makkabeusok származtak, csak nagy nép lehetett. Fájdalmasan emlékezhetünk a romok láttára arra, hogy mindezen kultúra elpusztult, hogy ezen ádáz ellenségekkel körülvelt nép mindaddig, míg összetartott, fennállhatott és virágzott; de mihelyt az egyes törzsek egyenetlenkedtek, ámbár csak hosszú és nagy bátorsággal vívott harcok után, kultúrájukkal együtt elsöpörtetett — tönkre kellett mennie. Okulhatnánk rajta!

Budapest.

Herzog Ödön.

ZBORÓI EMLÉK.

A nagy háborúból mindenkinek megvannak a maga emlékei. Van, aki az imakönyvében őriz egy rózsa-színű levelezőlapot, néhány sebtében odavetett szót egy felejthetetlen kéztől. Van olyan, aki egy aranyos vállrojtot hord a szíve felett. Némelyik embernek papirnehezítője áll az íróasztalon abból a srappnell-hüvelyből, mely ki tudja, hány testvérünkre szórta a

halált. Az én háborús emlékeim nem ilyen szomorúak. Egy piciny kis jegyzőkönyv az, piros bőrfedéllel, néhány lapja van csak s alig néhány szó belejegyezve. A könyvecske címe: Zborói emlék. 1916. Ha valaki ránéz, azt hihetné, kedves fürdőajándék, ikertestvére azoknak a hamutálcáknak és elefántesontból való tollszáraknak, melyeket nyaralásuk emléke gyanánt szoktak nekünk átnyujtani hazatérő rokonaink. És valamikor, ha az unokák ott fognak turkálni az íróasztalom fiókjának a mélyén, alig is fognak egyébre gondolni, mint arra, hogy ez is valami kedves emlék, melyet azért hagyunk az utókorra, hogy legyen a gyerekeknek mivel játszani. «Zborói emlék», — ki fogja húsz vagy negyven év múlva többre becsülni, mint azokat az apró börtököket tartjuk, melyekből a nagyapa pápaszeme hull ki, vagy azt a műkövekekkel kirakott gyufatartót, melyre rá van vésve: Erinnerung an Schmecks. Senki sem fog különösebb meghatottságot érezni a láttára. Senkinek sem lesznek élményei belefojtva, senkinek sem fogja jelenteni a Kárpátok zord telét, a magányos falut, a vért és nyomort, a puszkagolyók süvöltését és a fenyvesek hódító illatát. Sárgult lapjainak, kopottas kötésének aligha lesz romantikája. Csak most, míg friss és benne reszket a személyes tapasztalatok érzékenysége, addig élő és meleg ez az emlék. Olykor kiviszem és szeretettel simogatom meg piros fedelét. Rálehelek, mint műértők szoktak régi porcellánon festett képecskékre, amitől azok a halványuló arcvonások elkezdenek rózsaszínűbben mosolyogni. Egy világ kezd el nyüzsögni odabenn. Csöndes melódiák szállnak ki a könyvből, sírás és csuklás tapad hozzájuk,

a hit és bizalom zsoltárhangjai kavarnak felettük. És a fenyőfák csodálatos morajlással zúgnak bele ebbe a néma orkeszterbe. Mennyi muzsika száll belőled kicsiny zborói emlék. Fehér lapjaidon egy-egy szó kirobban, lángolva, füstölve és zokogva. A többi pedig halkán kíséri a melódiát. Az első lapra ez van írva :

1. Salzberger.

A kép, mely e név olvastára eszembe jut, egy ütött-kopott, sáros Landauer. Hátról ülünk mi, elől egy öreg, bús tót kocsis és az ifjú Salzberger. A kocsi a zborói országúton gördül velünk és már messze a hátunk mögött van Bártfafürdő, a kicsiny, vidám tetejű házakkal, a svájcias hotelekkel, a magyaros malacbandával. A fürge és tarka élet, a mulatás vidámsága messze mögöttünk marad és a történelem közelsége száll le ránk, a mellünkre ül. Az út kikanyarodik egy térségre és alig két kilométerre a kiindulóponttól szemközt találkozunk az első katonasírokkal. Tizenkét osztrák és öt német katona nyugszik egy domb aljában. Minden sír mellett egy fakereszt, rajta ceruzával írt név és egy évszám. Nincsen semmi megrendítő az ilyen temető-oázisokban. Nincs rajtuk az a zord fenség, mely a hegyoldalba, sziklák közé fúrt magányos síron borong és nem olyan ez, mint azoknak a galíciai temetőknek örök némasága, melyekben tízezer egyforma földdunyha van vetve, tízezer domb egymás mellett és ezredek alusznak odalent, de az álmukat egy madár rebbenése sem zavarja. Ezekhez képest — ha szabad azt mondani — derűs a zborói országút kis katonatemetője.

Olyan, mintha a mellette roskadozó tót kunyhó lakói ültettek volna oda egy zöldséges-kertet. És mintha a kis odatűzött zsindelek is azt jeleznék, hogy melyik táblában nő kapor, melyikben zeller — nem azt, hogy melyik Vendelt és melyik Keresztélyt várja haza örökös szívszorongással az édesanyja. Meghitt, enyhe kis kert ez itt, félrevonulva az országúttól, melyet csak másfél évvel ezelőtt tépett fel a nehéz ágyúgolyók ereje, úgy hogy házait leborotválta, a fenyőfákat pedig széjjelhasogatta, mintha kócból volnának. Még itt s amott apró tavaeskák vannak az országúton, kacsák úszkálnak bennük s ezeknek a medencéjét gránát tépte fel az anyaföld tövéből, mintha gonosz ördögfiak kedvüket lelték volna abban, hogy mennydörgős köveket lövöldözzenek ide a tulsó oldalról a fák koronája felett és vérezzen a föld. Azóta elnémultak a pokoli karneválok és csak a sánta katonák maradtak itt, akik menekülni próbáltak, szegénykéek, de elbotlottak és a föld eltemette őket. Oh, azóta már tavaszi záporok rohantak le a hegyoldalról és szaporán dolgoztak, hogy elmosásuk innen az orosz betörés nyomait. Lenyaldosták az erdei ösvényekről a vért, felitták a nadrágcsattokat, a cipődarabokat, a konzervdobozok maradványait — oh, csodálatos, jótevő örökkévalóság, mely májusi hajnalokon megcirógatja az öreg földet, mint a fájó homlokot és bimbókat fakaszt a sebzett ágakon. Fűveket hajt ki az öreg púpokon és a pörkölt-szélű hideg gödrökbe kis kacsákat ültet fekete tóba, melyek szelíden és sárgán úszkálnak itten.

És mint ezek a kis kacsák itt a tóban, olyan szelíden, olyan sárgán és olyan pelyhesen, úszkált fenn a bakon

Salzberger. Egy körülbelül tizenhárom-tizennégy éves fiú, kissé bő ruhában, melynek szabásáról azonnal látható volt, hogy a szabó elsőízben az idősebb Salzbergerre gondolt, amikor a szövetet munkába vette és ő hozzá csak egy viharos mult után jutott e nagykockájú sárga morning-coat. Ez az angolos kényelmű ruha adta az öreg Salzbergernek azt a hanyag előkelőséget, mely őt jellemezte, mikor a bártfai vasútállomáson a budapesti utasokra várt, hogy egy enyhe viteldíjtöbblettel elvigye őket a fürdőbe. Húsz éven át vitte így a budapesti utasokat az öreg Salzberger a fürdői víg életbe, húsz éven át jóban és rosszban, hol kisebb, hol nagyobb többlettekkel. És igazán semmi rosszra sem gondolt, mikor egy reggel a budapesti gyors helyett egy orosz kozák generális röpült be egy ezred katonával a bártfai állomásra és egyenesen a hajlongó Salzberger karjai közé. Ezúttal nem ő vitte a vendégeket, azok vitték őt el: túszt lett belőle. Annyi ideje volt csupán, hogy az öreg tót kocsisnak intsen, valamit odasúgjon neki és ezzel megmentse a család egyetlen vagyonát: a sárga Landauert és a két lovat. Annak most pontosan tizennyolc hónapja, mondja odafent a bakon az ifjú Salzberger, hátrafordulva hozzánk, az apám túszt lett, én pedig fuvaros. Szegény papa, szegény öreg túszt, aki soha, soha sem álmodta volna, hogy őt a nemzetközi jogbiztonság kezeséül szemelte ki a sors, most valahol talán egy szibériai falu hideg napfényében várja a történeti idők múlását, mialatt egy szegény öreg zsidó asszony pontosan háromóránként Kelet felé fordulva imádkozik érte és sír. De élni csak kell valamiből, mondta hat hónappal

később az ifjú Salzberger és magára véve a sárga morning-coat-ot, most már ő bonyolította le a vasúti állomáson a tarifaügyeket. Pontosan tizenkét éves és és háromhónapos volt ekkor a fiatal Salzberger. Csak néhány hónap választotta el attól, hogy vallási fogalmak szerint is nagykorúvá serdüljön, igazi izraelita férfiú legyen.

Mióta ott ül a bakon, éjjel és nappal, a kocsis mellett, számol, spekulál, a töltőtollával egy jegyzőkönyvbe ír feljegyzéseket, ránk mosolyog és mialatt a baljával int, hogy ami ott a hegy tetején látszik, az a zborói vár, a jobbkezével megemeli a kártyacsomót és azután szépen, csendesen, halkán elkezd a kocsissal kártyázni. És ehhez himbálja magát úgy, mint a kis kacsák szokták a tóban. Az öreg vár a hegy tetején, a Rákócziak büszke sásfészke, a kuruc idők mállott emléke érzik az augusztusi délután napfényében. Hasadt boltívei alatt, fent a hegytetőn, vajjon miről álmodik a történeti idők szelleme? Remegnek-e még bordái az ágyúgolyók ütésétől, melyeket a tulsó hegy tetejéről az oroszok lőttek bele, úgy hogy menten lecsúszott az egyik meredek fal, mint élettelen színfal-kárpit? Sajog-e még a lelke a multak emlékéen, mialatt lenéz a szegény katonák csöndes petrezselyem-kertjére, vagy megvigasztalódik-e ő és a sors kerekének monotonáján, mialatt hallgatja az országúti landauer zörgését és nézi az ifjú Salzbergert. Ezt a pirosarcú, üde és mozgékony férfiút, aki e percben elfeledkezett arról, hogy itt vérviharok dúltak másfél éve, hogy anyja imádkozik, apja tús, ő maga nagyfuaros és vállal-

kozó, mindent elfelejtett és csak arra gondol, hogy nála van a makk- király és a tök- király.

2. A rabbinus.

Furcsa és tarka hangulatok suhognak a zborói levegőben. Köröskörül a tizenhetedik század parfümjé árad a várból, a nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc mintha csak átrándult volna a francia királyhoz vendégségbe, vagy a Márvány-tenger partján sütkérezne és itt szolgálatkészen várnák a hajdúk összejöttét. Kétszáz éve már, hogy elment. A kedves hársfái, a száz hársfa még ott állnak glédában a renaissance-kastély mellett a park szélén. Itt szeretett sétálni nyári alkonyatokon, itt, ahol a gondolatok elcsittulnak, a vágyak könnyűek és hűvösek, az esti levegőnek szárnyai vannak, mint a lepkének. Ide csak néha hallatszott fel a márványistállókból a paripák türelmetlensége, a gyönyörű velencei kristály-gyertya-tartókból, Aspremont Julia francia barok termeiből csak reszketve ért ide a kétszáz gyertya lebbenése. A hat- szögletes szökőkútból a csobogó víz ritmusa csak úgy szűrődött át a hársfák édes illatán, mint egy menüett komoly léptei egy sötét, hideg színpadon át. Most már mindenki tudja itt, hogy a fejedelem sohasem jön többé vissza. A száz hársfa megroskadt, sebhelyes, a derekukat törte ketté az oroszok dühös szenvedélye. A legnagyobb daccal ezt pusztították, a kastélyt. A kővályuk az istállóból oda vannak dobva a parkba, a szökőkút még füstös a puskaportól, mely szétrepesztette és ahogy áthajtatunk a kastély mellett a csapó-

hídon, a gyönyörű, faragott márványkapudíszek törmelékeit még ott látjuk a fal tövében. A történelem parfümjé közönséges, de egészséges cipó-illattal vegyül össze: a kastély büszke termeiben most építkező orosz munkásoknak sütik a császári és királyi kenyeret. Mert mindenütt az újraépítés serény kalapácsütése hallatszik itt és nagyon szelíd, csaknem mosolygó orosz katonafoglyok nyüzsögnek mindenfelé, hogy jóvátegyék azt a történeti bünt, amelyet a bajtársaik életen, vagyonon, művészi emlékeken elkövettek. Távolabb már épül Új-Zboró, vagy más néven Debreczenfalva. Ezek a leégett, putriban tanyázó, ólakban fetrengő szegény tót asszonyok, gyerekek emberséges házakba, barátságos tűzhelyek mellé fognak beköltözni nemsokára. Oh, az élet lassan itt is kivirul a romok közül és az élet zsenge erejét nem lehet visszanyomni. Kis zsidó gyerekek szaladnak a kocsink felé és képeslapokat árulnak: az oroszduilta Zboróról. Pizkosan, mosolyogva és a szemük csillogásával is elárulva, hogy az életnek mélységes ösztönével néznek szembe a mulandósággal — úgy árulják lapjaikat, melyeken minden ház kormos, omladozó, összelótt. A valóságban azonban már minden mozogni, élni kezd, a szekerek köveket cipelnek az országúton, a völgyből csákányok ütése hallatszik. Az öreg korcsmáros, bár a házán még a tavaszi eső akadály nélkül sétál le a gyerekek fekvőhelyére, már kiírta a falra szénnel, hogy kis üveg sör tizenhat krajcár, nagy üveg huszonkettő és ő maga már kinéz az ablakon, előrekönyökölve, úgy hogy az útra kilóg a pipája és a kedves, fehér szakáll. A pipa füstöl, szelel, oh, itt már megindult az élet.

Lent a park végében, ott, ahol a hársfasor kezdődik, megállunk a kocsival. Egy kis dudvás, gazos domb emelkedik ott, sírhant. Egy orosz kereszt van felette, hatalmas, fenyődorongokból összerótt kereszt, név nélkül, jelzés nélkül, csak a kereszt tetején van egy iromba nagy kozák kucsma. Semmi sem beszél itt, sem szó, sem magyarázat, csak ez a kucsma. De ez mindennél réme-
sebb. Nincs neve és nincsenek kifejezései. Csak szim-
bolum ez, ahogy lóg a rúdon, a csatait pedig borzolja
a szél, rothasztja az eső. A gazdája már lent porlik,
a valaha erős, vérengző parasztlegény, akit idehajtottak
öreg zsidókat, szegény, beteg asszonyokat ölni, immár
a multnak emléke, de egy darabja még itt maradt,
mintha élne még, az újrarendezkedő kultúra felett
még ott leng, mint a romlás zászlaja, mint egy indián-
sátor felett a leskalpolt emberfej. Az emberek fájdalma
és apatiája úgy ring egy bölcsőben, mint két ikertestvér,
akik közül az egyik jajveszékel, a másik alszik. És
ahogy itt járnak közömbös, unott arccal az ezerszer
látott kozák sír mellett, azt kell hinni, hogy az élő és
marcangoló fájdalom az, mely előbb elcsittul és maga
is aludni tér.

A nap már vérvörös arccal néz a várra, mire a falu
legnyomorúságosabb, legpusztultabb részébe érünk,
oda, ahol a zsinagóga hever romokban. Egy nyakig
sáros, beteges külsejű ember szegődik mellénk, ahogy
megilletődve járunk a kórakások és ócskavasak közt.
Bemutatkozik, hogy őneki itt van a közelben a háza
és azért jött ő ide, mert a rabbi nem kalauzolhat ben-
nünket, az azóta beteg. A rabbi bocsánatot kér ő ál-
tala, ő nem szolgálhat magyarázatokkal, de talán be-

érjük a helyettesnek szerényebb felvilágosításaival is. Ezek itt a frigyszekrény maradványai, ezek a kőlépcsők voltak a templom szentélyébe. És amit itt látunk, ez a nagy vaskazán, a hitközség rituális fürdőjének alkatrésze volt, amelyet gőzzel fűtöttek és vilannyal világítottak. A hitközség egyszerű, szerény tagján a megilletődés halványsága látszik. Mit esznek? Szomorúan mosolyog. Puliszkát egész héten, szombaton babot. De, mosolyog, az semmi. Csak a templomot felépíthetnék. A háza? Itt van a szomszédban. Rom. A gyerekek az udvaron hálnak. Az semmi, csak legalább az imaszéke megmaradt volna a templomból. A mestersége? Üveges volt a háború előtt. Végasztaljuk, hogy a háború után Zborón feltétlenül az üvegesnek lesz a legjobb dolga. Többet fog keresni ezen a háborún, mint Rotschild. Az eszmény magasságából mosolyog le ránk és legyint a kezével. Bizonyosan arra gondol, hogy az mind semmi, csak azt az egy szép nagy ablakot tehetné ő még egyszer oda a frigláda fölé, amelyiken békésen és sárgán fut be a fehér falakra szombat délelőtt a napsugár.

A rabbinus háza itt van a közelben és ha meg akarjuk neki adni a tiszteletet, csak lépünk be. Az ajtóban nehéz fekete és tarka kendőkben asszonyok állnak. Fásultság van a szemeikben, éhesség és szenvedés az arcuk bőrén. A rabbi beteg, bent fekszik a szobában. Azóta beteg, mióta hetven évvel a vállán azon az éjszakán gyalog kellett menekülnie az országúton, kezében a szentírás tekerésével, futva a hóban, az éjszakában, háta mögött a kigyulladó zsinagógával, pernye-esővel és zokogással. Most itt fekszik az ágyá-

ban és én még sohasem láttam fáradtabb, töpörödöt-
tebb aggastyánt, mint ez az öreg ember. Félig fel-
öltözötten fekszik az ágyában. A kezében könyv,
az ágyán könyvek, az asztala, a szekrénye minden
tele könyvekkel. Csak ezek menekültek meg, mást
mindent elpusztított a golyó, a tűz és a rablócsorda.
Olvas, ahogy csak az tud olvasni, aki nem e földön él,
hanem olvasmányai világában. A legyek ellepik homlo-
kát, ráülnek pápaszemére, beszélnek hozzá, alig felel,
csak olvas. Csak régi, régi meseillusztrációkban látni
ilyen jóságos, fehérszakállú, bölcs és átszellemült öreg
embereket, mint a rabbinus. Két talmudista és egy
távolabbi vidékről jött rabbitársa sürgölődnek körü-
lötte. Eleinte egy kissé idegenkedve néznek ránk, de
mikor a pusztulásról kezdünk beszélni, megoldódik a
nyelvük. Az asszonyok hátul egy padon ülnek, sorban
egymás mellett és hallgatják őket. És nem a maguk
szenvedéseiről, nyomoráról, éhességéről beszélnek, ha-
nem a templom pusztulásáról. Mi megindultan hall-
gatjuk őket és láthatatlan hárfákat pengetünk mi is
a nagy vizek partján.

Tekintetünk most egy nyurga, sápadt leányra esik.
Ott szorong az asszonyok padján, az egyik cirógatja
és édesgetve magához öleli. A rabbinus legfiatalabb
leánya, mondja az, aki őt magához ölelte. Tizenkét éves,
az apja öröme. De már nem soká lesz az. Menyasszony —
teszi hozzá a néni csacsogva. A leány fásultan hall-
gatja. Nagy fekete szemei egy-egy szóra felvillannak
de a koravének fáradtsága és talán az éhség is, a fülledt
levegő, az augusztusi délután tikkasztó melege, a
legyek infámiája, az idegenektől való félsz — ennek

az egész, egész világnak nyomorúsága gubbasztóan ül rá. Szegény, kicsiny, rongyos, maszatos, szomorú menyasszony. Valahol egy távoli jesivában a szalmazsákon ül egy sárgaarcú fiú, akit ő még sohasem látott, akinek hangja még nem lopózott a fülébe, keze még nem cirógatta a homlokát. Ezt kell gyermekálmaiba belelopnia. Játékot nem adnak neki, ha volt is, elszedték tőle. De szorgalmasan kell arra gondolnia, akinek testi képe ködös az ő elméjében és csak fogalomképen él benne. Gondolnia kell arra, hogy egy év múlva, vagy két hét múlva fel fog kelni a szalmazsákról az a rejtelmes jövődöbeli és eljön érte. Akkor azután bőjtölnie kell és sírni fognak körülötte az asszonyok és az arcára fátyolt borítanak és a haját tőben levágják és meg fogja ízlelni a bort és ének meg csuklás meg sírás meg imádkozás lesz körülötte és a szobában füst lesz meg nehéz fűszerek szaga és ő asszony lesz és elmegy egy más nyomorúságba, egy másik leölt, leégetett, kipusztított faluba. Szegény, szegény tizenkétéves kis menyasszony . . .

Elbúcsúzunk és valaki utánunk sompolyog a pitvarba. A rabbinus kéreti, ha az uraknak van egy kis befolyásuk Pesten, csak azt az egyet igazítsák el, hogy a templom építését kezdjék el mihamarább.

3. Báron úr.

A következő lapra ezt a szót találtam ráírva: Báron úr.

Azon gondolkoztunk épen, hogy hová lett a férfinepesség ebből a romhalmazból, putri-városból, Rákóczi-

gloriolában sütkérező Zboróból. Láttuk az aggokat, a betegeket, az asszonyokat, a kolduló gyermekeket és most a gondolatunk felkeresi azokat, akik elfutottak innen imával az ajkukon, vagy hasoncsúszva, éjjel, vizesárkokon lábálva át, hinárba sülyedve, szűrös bokroktól megsebzetten, perzselő szomjúsággal, egy ól eresze alá húzódva és sóhajtva és hazagondolva és megint csak vánszorogva, csúszva, eltiportatva, mint a varangyos békák. Azok után fürkészhöz a gondolatunk: vajjon hol vannak ők most? Azok után, akik egynémelyike most ül egy árokban, csukaszürkén és a szemehéját szelíden lehúzva Kelet felé fordul és hajlongva dicséri az Urat. És azok után, akik egy alomszagú istállóban beteg lovakat ápolnak őszülő fejjel és asztmától zihál a tüdejük. És azok után, akik ülnek egy nagyvárosi kapubolt pislogó petróleumlámpája alatt és cipőfűzőzsinórt meg cérnagombot árulnak. És azok után, akik egy gőzölgő, szennyes gyár kapujában meleg burgonyát kínálnak népfelkelő katonáknak. Meg mindazok után, akik itthonhagyva asszonyt és gyermeket, elmentek hordárnak, teherhordó-lónak, igáskocsisnak, ordító, éneklő-, táncoló dervisnek, éjjeli mulatók asztaltologatójának, városligeti nótázónak, mozikikiáltónak, targoncásnak, operett-buffonak és csak azért ordítanak, énekelnek, táncolnak, veszekszenek, izzadnak, reszketnek, túrik a lökést, a köpést, a rúgást, a fojtogatást, hogy otthon hagyma és retek jusson a gyerekeknek és a jövő ünnepekre felépüljön a templom.

Mondom, őutánu szalad fürkészhöz a gondolatunk, mikor egyszerre csa halk, mormogó éneklést hallunk. Az alkonyodó levegőn furcsa, szenvedélyes taktusok

szűrődnek át, néha halkabban, néha erősebben zúg, olykor ércesen eseng, máskor tompa, mint az ostor-suhogás. Felneszelünk a hangra és érdeklődünk, hogy mi az.

Az üveges csak áll, nem érti, hogy mit tudakolunk.

Közelebb megyünk és most olyan ez a monoton zsivaj, mintha perpatvar volna egy szűk szobában. Mintha rettentő rendetlenségben gabalyodott volna össze egy család, de azután mindjárt ki is békülnének és elkezdenének karban énekelni.

Arra megyünk, ahonnan a hang jön és egy téren, közel a zsinagóga helyéhez egy tyúkketrec-formájú deszkabódét találunk. Onnét csapódik ki ez a furesa hang.

Az üveges odamegy és mosolyogva kinyitja az ajtót.

Tíz, húsz, harminc gyerek ül körben a fáskamra-formájú helyiségben: egy perc alatt tisztában vagyunk vele, ez a zsidó iskola. Most az ének elcsittul és a húsz, harminc, vagy negyven gyerekfej felbuggyan, mint egy kosár tetején az alma. Ott ülnek és állnak körben, egymásmellé szorítva a tömzsi fejek, kereken, huncutul, tettettetett komolysággal, de elfojtott pajkossággal, a legöregebb lehet tízéves, a legfiatalabb három. Középpütt pedig egy öreg, komoly, kicsit rongyos, de tekintélyt parancsoló férfiú áll és a tekintetével igazgatja őket.

— Báron úr — mondja a kísérőnk — és ezek a hit-ágazatokat tanulják tőle.

Báron úr szemelláthatóan egy kissé zavarban van az idegenek láttára. Látszik, hogy a szemével izgatottan rendreutasítja őket, egyszerre mind a harminchatot, negyvenkettőt, akik most mind mosolyognak

és sugdosnak, ahelyett, hogy tiszteletről tanuskodó mozdulattal a földre néznének.

— Hitágazatot tanulnak — mondja a kísérőnk — és a tanító úr előmondja nekik, ők meg utána mondják.

Báron úr pedig csak áll az iskola közepén, szemeit összeráncolva és különösen az ifjabb nemzedéket látszik korholni, a háromtól-ötéveseket, akiknek még most is jár a szájuk és úgy nevetgélnek, tréfálkoznak s csípi egymást a pad alatt, mintha nem is a talmudi előkészítő-tanfolyam szemeszterébe iratkoztak volna be, hanem tánciskolába. Báron úr végignézi őket kétszer is, háromszor is, a sapkát a fején megigazítja és a szőr-esizmákkal akkorát dobbant a földre, amekkorát egy öregedő tanító egyáltalában dobbantani tud a szőr-esizmákkal.

És mikor mindez nem használ, elkezdeti velük az éneklő-leckét, a sajtóságtól vontatott, ritmikus, szótagoló szövegmondást. A fiúk énekelik és a piros pófácskájuk szélesre nyílik és a gyenge napfény besuhan a nyitott ajtón és ingerkedni kezd ezzel a kórossal, melynél szebbet nem faragott a firenzei székesegyház karzatára a renaissance szobrása sem. Oh, egy tyúk-ketrecre való kis zsidó gyerek, az ajkukon a zsidó vallás hitágazataival és a tekintetükben a gyermeki öröme zúgásával, a huncutság megvillanó lángjaival, a kalapáló szívnek minden hangos kiáltásával.

Báron úr pedig ott áll a szeminárium közepén és a taktust üti. Az ő nemes egyszerűségével, öreges komolyságával áll ott, mint egy mennyei karmester az angyali kórusban és üti a ritmust a melódiához. Mivel üti? A nadrágszíjával. Annak a végén van egy csatt

és mikor az az asztallapjához verődik, az azt jelenti, hogy ott a taktus. És mikor az egyik kis angyal megrúgja a pad alatt a másikat, akkor Báron úr eltéveszti a taktust és nem az asztalra üt, hanem a betyárra.

— Nos, tanító úr, hogy van megelégedve a növendékeivel — kérdezzük tőle nyájasan.

Báron úr hümmög egyet-kettőt, azután ránt egyet a vállán, mint aki azt mondja, így, úgy. Vagy : no, no. Vagy : csak, csak. Vagy : hát hiszen majd meglátjuk. De mindezt nem mondja. Csak gondolja. Mert fontos nevelési elv, hogy a tanulók el ne bizakodjanak.

— Nézze tanító úr, ha gondolja, hogy van, aki megérdemli, hagynánk itt egy párat ezekből a szép, fényes ezüstkoronákból. Majd a tanító úr lesz szíves egy kis cukrot venni . . . de csak a jó fiúknak, a szorgalmasoknak.

Megigéri. Ősz, sápadt fejét megrázza. Nem cukrot gondol ugyan, hanem inkább birsalmát nagybőjtire, amit az ember teletüzdél szegfűszeggel és úgy szaglássza, várva, várva, míg feljön az esti csillag, — oh, ki gondolhat cukorra, erre a parázna, világi élvezetre . . .

A tanító úr közelebb lép és mialatt elveszi a pénzt, felveszi a nadrágszíjat is, odacsatolja, ahova való, ahova a sors rendelte és kiegyenesedik és úgy teszi azt vissza büszkén, mint ahogy egy generális csatolja fel a kardját, hogy egy mozdulattal elárulja, a jól végzett munka fejedelmi öntudatával zárjuk le a mai napot.

A zsenge ifjúság már tudja, mit tesz az, mikor a karmesteri pálcá visszakerül a helyére. Ez azt jelenti : most hazamehettek. És mint egy kosárból a kis csirkék, gurulva, vinnyogva, röpdösve, süvítve, úgy szaladnak

szañaszéjjel, haza, a dohos putriba, a földre hintett vacokra, a lepörkölődött tűzhely mellé.

*

Becsukom a könyvet, melynek piros fedelére Zboró nevét írtam fel. De ez a csodálatos kórus, ez a mennyei allegretto még soká utánam zeng. Mily nagy és szép vagy a te nyomorult és örökkévaló életeddél te kopott, öreg Báron, te büszke koldus, aki ott állsz üszkös romok és kukacos viskók felett, a te penészes szakálladdal és a te karmesteri pálcáddal és nem hallasz sem lódobogást, sem ágyúviharzást, csak állsz keményen, egyenesen és igazgatod a te kicsiny muzsikáló fiaidat, szegény öreg Báron. Mily csöppek a mi sebeink a te zord keménységed mellett és a mi szenvedéseink örökkévaló hitednek. Nincs ház, nincs templom, nincs frigyláda, de van egy tyúkketrec és abban a bölcsesség mázsasúlyai férnek el. Nincsenek apák, nincsenek kalácsok, nincsenek karos gyertyatartók és mi az mind... Gyermekesek vannak, tömzsiék, pirosak, köpcösök és övék a holnap, az élet, az örökkévaló élet... És negyven kicsiny csőröske énekli veled ennek a himnuszát, te jó öreg Báron!

Budapest.

Nádai Pál.

A SZEGÉNY ZSIDÓ.

I.

Szegény zsidó, a falukban
 Bolyongod át az esztendő
 S kiáltozod fázva, éhen :
 Vegyetek szép gyűrűt, kendőt!

Hogyha nők közt, férfiak közt
 Pusztítva dúl rémes járvány,
 Megveszed a holt ruháit,
 Ezer halál s vész közt járván.

Ruháidat kutyák tépik,
 Fent a fákon holló károg.
 Hóviharok űznek egyre,
 Utadban csak göröngy s árok.

Hitfeleid közül nem egy
 Palotákat épít sorba.
 Előled mind el van zárva
 S dideregsz a sárba', porba .

Papirokat vettek azok,
 Te meg veszel rossz kabátot,
 De őket is, egész néped
 Üldözi a régi átok.

II.

Kereszthez ér. Erdőszélen
 Ott pihen meg fáradt teste,
 Ott költi el rossz kenyerét.
 Letűn a nap, jó az este.

Bóbiskol, majd alszik végre.
 Vajjon mi is lehet álma?
 Talán az, hogy mi történnék,
 Jeruzsálem hogyha állna?

Kutyájával hazafelé
 Ott egy vadász vígan halad
 S a kenyeret az alvótól
 Elkapja az eb ezalatt.

Majd egy paraszt téved arra
 S rákiált a szunnyadóra :
 «Hej, ébredj föl, mert hisz megfagysz,
 Ha itt lel a hajnalóra.»

«Átok üldöz s ősz szakállad
 Forró könnyel mért öntözöd?
 Szegény zsidó, jobb lesz amott
 Jézus meleg nyája között.

Zsidó, tér már egyszer észre!
 A szent frigyből, mondd, mi maradt?
 Ki tart téged, mi véd téged?
 Batyudban e pár rongydarab?

Térj ki végre, úgy mint mások,
 Kiket visz most pompás fakó,
 Míg azelőtt, ép úgy mint te,
 Kiáltozták: Nincs eladó?

Fogadj el mint keresztapát,
 Te és éhes nagy családod
 S lesz majd bőven bor, pecsenye
 S megáld Isten, majd meglátod!

Szól a zsidó : «Soha, soha
 Át nem térek. Inkább vedd meg
 Ezt a kendőt leányodnak,
 Vagy, ha tetszik, cselédednek.

Keresztjét sok hátán hordja,
 A zsidó meg bent szívében,
 S ez nehezebb, mint a batyu...
 Végy valamit, kérlek szépen!»

De a paraszt tovább ballag,
 A zsidó meg rossz bugyorát
 Összeköti s búsan leül,
 Fáradtságtól se hall, se lát.

Lecsukódnak szempillái,
 Legyezgeti édes álma,
 Mintha le a magas égből
 Irgalom szent szava szállna :

«Túrjetek csak, gyermekeim!»
 Szól Messiás közeledve :
 S ráakad egy vándor másnap
 A keresztnél megmeredve.

Budapest.

Feleki Sándor.

UMRATH SIMON ÉS A FAMILIÁJA.

Illavát nem kell dicsérni, de talán nem is lehet. Túlágosan híres, aztán meg börtönnek nagy, falunak közepes. Szóval nem olyan hely, ahol nyujtózkodni lehet. Nem is szerette a fehéreképű Umrath Simonné.

— Ez nekem nem falu — mérgelődött minden szombaton, mikor látta, hogy a templomi közvélemény közbösen siklik el a kalapszenzációja mellett.

Az ura csiggasztotta :

— Elég jó falu ez az Illava. Kétszer mentünk benne tönkre és szépen megszedtük magunkat. Hát ez egy jó falu.

Az asszony belátta, hogy igaza van.

Egyszer aztán megint tönkrementek. Most már harmadszor.

— Most mit csináljunk? — kérdezte Umrath a feleségét.

— Hát mit csináljunk? — Várunk és ha a zólyomiak kinyitják a boltunkat, új firmát pingáltatsz. Voltál eddig Umrath Simon, leszel ezután Umrath Simonné. Névnek ez is szép.

Umrathnak nem tetszett a dolog. Ha már Simon, hát inkább Simon az ember, mint Simonné.

— Hallod-e, Cili, — szólt sok napok vajudása után, — a zólyomiak ki akarják nyitni a boltot, de én nem vesződök többet a bolttal. Az nekem nem üzlet. Kinyitják, becsukják, kinyitják, becsukják. Ha én akarok valamit kinyitni meg becsukni, akkor veszek magamnak egy paraplét.

Umrathné boldog volt; a szívéből beszélt az ura, hiszen ő már régen únta Illavát.

Sokféle tanakodás után elhatározták, hogy Pestre hurcolkodnak.

Pesten a Klauzál-utca ölelte kőkeblére az Umrath-familiát. Ők öten voltak és a lakás kicsinyke volt, de akkor még nem tudták, hogy vannak Pesten nagyobb

lakások is. Aztán Pesten úgyis az utcán laknak az emberek. Haza csak aludni járnak.

A lomhajárású illavai zsidócskából nemsokára fürge, pesti zsidó lett. Örökké csak lótot-futott, tárgyalt, alkudott, kalkulált, spekulált. Húszezer koronát hozott magával és akkor még kevés embernek volt annya. Ennyi pénzzel még a Dunát is rekeszteni lehet, ha el nem viszik. Az Umrath Simoné elúszott.

Balsorsa nem lepte meg, csak gondolkodóba ejtette. Bánta már, hogy nem maradt Illaván, ott jobban tudott tönkre menni. De nem sokat lamentált. Megint csak munkához látott és megint csak gyarapodott.

Ahogy szaporodtak Umrath fiókjában a koronák, azonképen nőtt-növekedett Umrathné. Sokatakaró, kevély asszony lett belőle. Örökösen vásárolt, hol ezt, hol azt. Eleinte mindent olcsón, később már drágán mindent, hadd pukkadjanak a szomszédasszonyok. Az ura nem sajnálta tőle a szomszédasszonyokat, hadd pukkadjanak.

A lakás gyönyörű lett. De Umrathnének mégse volt elég tőkéletes. A falak például meztelenek voltak, holott oda képek kellene. Finom szép, képekre ásin-kózott, aminőket Kummeréknél és Sorgeréknál látott. Leginkább pedig magáról óhajtott egy nagy olaj-festményt.

— Tudod, Simi — magyarázta az urának — ez nagyon előkelő. Képzeld csak el, milyen nagyszerűen festenek egy arany rámában.

Umrath nem volt esztétikus, de a rámához neki is volt műérzéke. Igazán szép lenne, ha az asszonyt rámába tennék. Csak azt nem tudta, minek kell olaj

is ahhoz. De azért nem ellenkezett. Az üzlet, hál' istennek elbírja.

— Eát nem bánom, Cili — adta az asszony szándékához a beleegyezést, — nem bánom, Cili, csináltasd meg magadat.

— Olajba? — ujjongott az asszony.

— Nem bánom, csináltasd meg magadat olajba'.

Umrathné fölhajszolt egy festőt és megcsináltatta magát olajban. Úgy ült a festőnek, akár egy királyné. Az első üléskor Umrath is otthon maradt. A festő — gondolta — főzni fogja a feleségét, az olaj nyilván arravaló. Ezt muszáj megnézni. A gyönyörű illuzió persze csakhamar szétfoslott és csalódottan az üzletbe sietett.

Amikor a kép elkészült, Umrathné kapacitálni kezdte, hogy üljön ő is a festőnek.

— Nem, Cili, — háritotta el mély meggyőződéssel az ajánlatot, — ez nem nekem való. Ha az Isten azt akarta volna, hogy üljek, akkor már Illaván is ülhettem volna.

Az asszony nem ostromolta tovább, hiszen nyilván igaza van. Aztán nem is volt rá érkezése, készülni kellett az ünnepséghez. Umrathné tudniillik elhatározta, hogy vendégséget rendez, úgy akasztja falra az olajfestményt.

— Mert, tudod, Simi — magyarázta — ezt úgy csinálják. És ezt leleplezésnek hívják.

— És hogy csinálják azt a leleplezést?

— Nagyon finomul csinálják. Hát veszek egy kendőt vagy egy lepedőt és letakarom a képet. És én le

vagyok takarva. És aztán gyön Blumengrund Jónás és lerántja a takarót.

— Fenét Blumgrund Jónásnak a hasába — tiltakozott Umrath. — Mit akarja az lerántani a takarót?

Az asszony minden elokvenciája csődöt mondott. Umrathot nem tudta meggyőzni, hogy ez így szokás. Szokás ide, szokás oda, neki az nem kell. Ki fogja törni annak a Blumgrund Jónásnak a derekát, ha csak hozzá is mer nyúlni a takaróhoz.

A takarót ennél fogva az ünnepségből kikapcsolták, de azért így is szépen sikerült. Sorgerné elájult az irigységtől, hát ez az estély igazán szépen sikerült. Csak egy hiba történt. Umrath dicsekedni akart és elmondta, hogy az édes apja Beszterczén liberer volt. Umrathné majdhogy a föld alá sülyedt.

— Legalább — dühösködött még másnap is — legalább nem mondtad volna, hogy liberer. Muszáj azt mindenkinek tudni, hogy holtakat öltöztetett. Mondtad volna, hogy konfekci ner.

— Fallod-e, Cili — bókkolt neki Umrath dühös udvariassággal — nagyszerű asszony lesz belőled, finom asszony. Olyan finom asszony, hogy sokszor azt hiszem, nem is vagy te az én feleségem. Mióta olajban vagy, egyszerűen finom vagy.

Umrathné mérges lett.

— Nem tudom — kiáltott az urára — mit bánt téged, hogy a falon lógok.

Umrath nem szerette, ha az asszony duzzogott, hát békéltette:

— Csak lógjál, drágám. Én úgy éljek, nem bánom. Umrathné megbékélt és biztatásnak vette az udvarias-

kodást. Minden nap finomabb és finomabb lett és minden nap más lett. Csiszoltabb, előkelőbb. Roppant tanulékony volt és viharesebese haladt előre a Rombach-utcai felső-tízezrek útjain. Nemsokára neki volt a legvastagabb óralánca, a legvastagabb karkötője és a legvastagabb dupla tokája, ami szintén imponál.

A növekedő jólétben az igényei is megnőttek. Semmise volt neki elég szép és semmi se volt neki elég drága. A legnehezebb libát és a legnehezebb selyemruhát ő vette. A közepességet utálta. A házak közül is a legmagasabb tetszett neki és az utcák közül a leghosszabb. A Laudon-utcából is azért hurcolkodott a Dob-utcába, mert az hosszabb.

A háború derekán már öt szobát laktak. Umrath sokat keresett és jó volt, hogy sokat keresett, mert az asszony sokat költött. A pénz mámora elszédítette és csak akkor volt igazán boldog, amikor sokat költött. René, akit Illaván még Ré nek hívtak, kapott egy tízezer koronás Bösendorfert és Duci, akit Illaván Dolfinak hívtak, kapott a sok lumpolástól egy kétoldali tüdőcsúcshurutot, amely szintén tízezer koronába került. Egyszóval előkelők voltak.

Csak Umrath maradt a régi közönséges zsidó. Gazdag volt, de közönséges. Az asszony és René ellenben finomodtak. Rajongtak a Lipótvárosért, a lipótvárosi szokásokért, a milliomosokért, akik megkeresztelkedtek és azokért, akik még nem keresztelkedtek meg. Olyanok is voltak, akik ő érettük rajongtak, különösen Renéért, aki festeni, zongorázni és énekelni tudott. Ahol közcélokra énekeltek, hát ott bizonyosan ő is

énekelt. A közszerelés ismertté tette, a gazdagsága irigyeltté és megkívántta.

— Meglásd, Simi — kevélykedett Umrathné — báróné lesz belőle, még pedig igazi. De innen a Dob-utcából el kell költözködnünk. Ez nekem nem utca. Kiég a szemem, ha valamely zsúron azt kérdik tőlem: még mindig a Dob-utcában tetszik lakni? Hát mit mondjak? Azt mondom: igen, a Dob-utcában, Hajmásiék mellett.

Hajmásiék voltak az enyhítő körülmény. Igaz, hogy a Dob-utca egyáltalán nem előkelő, de Hajmásiék mellett lehet lakni. Mert ők előkelő, úri népek. Ugyan ők is zsidók, de egy csöppet se közönséges zsidók. Az egyik fiú, az Attila, már nem zsidó. Ez majd bizonyosan nemességet is kap és a hetedik nemzedékben kamarások lesznek az unokái. A régi keresztények az őseikre büszkék, az új keresztények a leszármazókra. A Lipót-városban sok mama gondolt kevélyen Hajmási Attilának majdán elkövetkező leszármazóira, akik mind-mind keresztények lesznek. Istenem, milyen előkelő familia lesz ez a Hajmási-familia. Az Andrássyak visszafelé ezerévesek, a Hajmásiak a jövőben lesznek ezerévesek. Mi itt a különbség. Semmi. Mert ezer esztendő az ezer esztendő, akár előre számítjuk, akár visszafelé.

Hajmási Attiláról átsugárzott az előkelőség az egész családra, még Géza öccsére is, aki még nem keresztelkedett meg, de a bátyja kedvéért csaknem olybá vették, mintha ő is keresztény volna.

Umrathnének nagy tervei voltak ezzel a Gézával. René szép lány volt és gazdag.

— Nézd — mondta az urának — ez egy passzend parti. Géza majdnem keresztény, te meg majdnem hadimilliomos vagy, hát ez egy passzend parti.

Umrath még a zsidóságon csüngött. Ez az asszonybeszéd ennél fogva megdöbbsentette. De hiába ágált, az asszony az akarata mellett maradt: horogra kell venni azt a Hajmási Gézát.

Valahogyan megtudták, hogy Géza nagy zenebarát. Umrathnének több se kellett. Napszámba énekellette ezután a kisasszonyt. Aztán tárgyalni kezdett az öreg Hajmásinéval, akinek tetszett az ötlet, csak amiatt volt zavarban, hogy mikor és hogyan hozza össze a fiatalokat. A nagy zenebarát ugyanis keveset volt otthon, leginkább az orfeumokban mulatott.

— Tudja, lelkem — mentegette a fiát — Géza imádja a muzsikát és mindig a muzsika után futkos. Éjjel-nappal furtonfurt.

— De délelőtt, — mondta Umrathné, — délelőtt nem zenélnék.

Hajmásiné kivágta magát:

— Délelőtt is zenélnék. A bazilikában.

— Hiszen ez nagyszerű — örvendezett Umrathné. — A bazilika szép hely, előkelő hely, a lipótvárosi asszonyok mind oda járnak. Találkozzanak a bazilikában.

Nem lehetett mit tenni, a bazilikába tűzték ki a találkozást. Umrath nem szerette a dolgot, de René az ölébe ült, megcirógatta a fejét, meghuzigálta a szakállát, a vállára borult, hízelgett neki és úgy kérte, engedje meg, hogy ők a bazilikában találkozhassanak. Umrath megpuhult.

— Mit csináljak — nyugtatta magát — az a bazilika a szívén fekszik. Fát mit csináljak.

Renének valóban a szívén feküdt a bazilika. Régen beléje sóvárgott a gondolataival. Mikor házi koncerten énekelt és a hangját megdicsérték, mindig a bazilikára gondolt. Neki ott kellene énekelni, a hatalmas boltívek alatt. Ott aztán érvényesülne. Meg is fogadta, privát helyen nem énekel. Mert a hangjához akusztika kell.

— No hallod — kedveskedett az apja — mért nem szóltál? Fa kell neked egy akusztika, veszek neked egy akusztikát. Az Umrath-cég megengedhet magának ilyen lapáliát.

René azonban nem akarta, hogy az apja vegyen neki egy akusztikát. Vagy a bazilikában énekel, vagy sehol.

Mit csinált, mit nem, csak annyi bizonyos, hogy egyszer hazajött és ujságolta, hogy énekelni fog a bazilikában. A karmester előtt próbát énekelt és a karmester egészen oda van. Csütörtökön mise vagy litánia vagy ilyesféle lesz a bazilikában és ő fogja énekelni az Ave Máriát. És Hajmási Géza odajöjjön, ha látni akarja.

Izgalmas napok következtek ezután. Az Umrathok úgy jártak-keltek, mint a részegek. A fejükbe szállt a bazilika. Hát hiszen nem is kis dolog ez. Umrathné éjjel-nappal erre gondolt. Ideges volt és balsejtelmek gyötörték. Attól rettegett, hogy Rézike, már minthogy René bereked vagy más szerencsétlenség éri.

— Ugyan, mama, — türelmetlenkedett René — micsoda szerencsétlenség érhetne?

Azt nem lehet tudni, gyermekek — proféciált búsan Umrathné. — Közben kihúzzhatják a Bazilika-sors-

jegyeket. És mit csinálsz, ha a bazilikát a Chevrakadisa nyeri meg? A Chevrakadisa bizonyosan becsukná a bazilikát.

René okosabb volt; ettől nem kell félni. Majd épen a Chevrakadisa fogja megnyerni a bazilikát. És jókedvvel készült a csütörtöki debüre. Egy nap tízszer is elénekelt az Ave Máriát.

— Ugy-e, szép, úgy-é szép? — faggatta az apját.

— Hát, szép, szép, — vélte az öreg ember — de még szebb volna, ha a Lazarus énekelné. Egy tréfa, hogy az mit hozna ki belőle.

Umrathné leintette. Ne keverje bele Lazarust a bazilikába és Renének ne csináljon szívfájásokat. Mert ez a bazilika a szívre megy. Neki a szívére ment.

Hát igaz is: nagy szívdobogásokkal várta a nagy napot. Ő nem mert elmenni a bazilikába. Azt mondta: elájulna az izgalomtól. És mikor René elment Ave Máriát énekelni a bazilikába, otthon maradt. Leült és összekulcsolta a kezeit:

— Istenem, csak most ne történjen valami szerencsétlenség.

És kihúzta a kredenc fiókját és kotorászott benne. Lassan, bizonytalanul. Talán maga se tudta, mit keres, vagy tudta, de félt tőle. Végre egy könyvre akadt, egy öreg, sárga könyvre. Reszkető ujjai görcsösen fogták a kopott táblájú ócska könyvet. Nézte, nézte. Nézhette. Furcsa könyv volt bizony. Nem magyar, nem is német. Zsidó betűk szomorkodtak benne. Kopott, rongyos betűk és úgy dülöngészték, mint a megkergetett emberek. Némely betűn két kövér pont feketéllett, mint két emberszem és ezek a sötét szemek

szemrehányóan reámeredtek. Úgy-e, máskor nem kel-
lünk? Úgy-e, most hozzánk menekülsz? Bezzeg az
édes anyád velünk panaszolta el a panaszait. De te
kevély lettél. Te szégyenled a velünk való rokonságodat.
Mert mi rongyos zsidó betű vagyunk, te meg finom,
gazdag asszony lettél.

Umrathné még jobban sáppadozott. Szent isten, ha
épen most húzzák ki a bazilikát!

És kinyitotta a mállott levelű könyvet és imádkozott.

Rézikéért imádkozott, a zsidó istenhez imádkozott,
zsidóul imádkozott, hogy sikerüljön neki az Ave
Mária.

Budapest.

Ujvári Péter.

A JIDDIS IRODALOMRÓL.

(Új-zsidó elbeszélők.)

A jiddis nyelv, melyet *Morris Rosenfeld* és *Salom Asch* neve vezetett be a világirodalomba, hova-tovább
elnyeri a teljes irodalmi emancipációt. A jiddis író-
kat, még nem is olyan régen, a héber irodalom ro-
vataiba sorozták be és a legkiválóbb zsidó novellista,
Perez, mint a héber irodalom díszje szerepelt. Ám a
világháborúnak, ennek az óriási katalizmának ki-
számíthatatlan hatásai közé tartozik ez az emanci-
pálás is, a jiddis nyelv. Ezen a nyelven, az orosz-
országi zsidóság kilencvenhét százalékának anya-
nyelvén sikongtak el a világháború legmegrendítőbb

jajkiáltásai és az a politikai szerep, melyet a hódítók e szenvedőknek szántak, kedvezőleg hat vissza nyelvükre, erre az idők folyamán jóformán önállóvá lett középfelemet idiómára és irodalmára is.

Jiddis irodalom? *Rosenfeld* proletár-költészete és *Asch* gettó-drámái villannak fel e fogalom hallatára az európai literátusok lelkében, de az epikus prózának: a novellának képviselői, *Abramovicz*, *Sólem-Aléchem* s legnagyobbikuk, *Perez*, kiket a szeszélyes világ-hír nem kapott fel szárnyára, csak a benfentesek előtt ismeretesek. És mindezek a nevek a már kivirágzott zsidó irodalmat jelzik, nem szólva arról, hogy a jiddis literatura magasabb színvonalra már a XIX. század elején veszi kezdetét, a «haszkála» korában, a zsidó felvilágosodás mozgalmainak idején, és nem említve, hogy ennek az irodalomnak végső gyökérszállai, *Süsskind von Trimberggel*, a középkori *Minnesängerek* költészetébe bagozódnak. Ám *Süsskind* után dédanyáink imádságos könyvében, a «Techiná»-ban és a kedvelt, bibliai legenda-könyvben, a «Ceenó-ureenó»-ban, továbbá az itt-ott fellépő ponyvairodalom termékeiben az ú. n. *Maisze-bícher* mesekönyvekben pihen el a jiddis nyelv hosszú századokra, (*Glückel von Hameln* memoárjai egyedülálló jelenség csupán, melynek se elődje, se utódja nincs), még a haszkála korában is, a héber nyelv primátusa mellett, szerény másodszeret töltve be. Másodszeret, mert a jiddis a XVIII. században még egyszerű, pallérozatlan népnyelv, mint például e korban általában a balkáni nyelvek. A XVIII. század végén indul meg az új

zsidó irodalom, melynek nyelve a hagyomány alapján a héber lesz. A XIX. század közepén azután a népnyelv, a jiddis is irodalmi nyelvvé emelkedik.

És ezen a nyelven zengenek a jiddis irodalomnak már életükben klasszikusokká vált eme halottai: *Abramovicz, Sólem-Áléchem* és *Perez*. Az orosz-zsidó gettókról mesélnek, e gettók lakóiról, a nyomorról, a szenvedésekről, apró kicsinyességeikről és nagyszerű extázisaikról, hol lélekbe-markolóan, hol fölényes iróniával: de mindig európai értelemben vett irodalmi színvonalon. És mi úgy tekintjük írásaikat, mint üzeneteket, mi, nyugoteurópai zsidóság, mint üzeneteket, melyek kóvályogva és szomorún emelkednek fel az orosz gettók levegőtlen zugaiból, hogy lélekszorító, bánatos híreket hozzanak szabad, modern társadalmak felé.

S. J. ABRAMOVICZ.

(Mendele Mocher Szeformim. 1836—1918.)

A XIX. század hatvanas éveinek irodalmában hatalmas, addig ismeretlen méretekké jelenik meg *S. J. Abramovicz*, pszeudonimján *Mendele Mocher Szeformim*, írói alakja. Erős, mély egyenisége szétrobbantotta az e kori jiddis irodalom nivójának keskeny kereteit, és új hangot, új színeket vitt be, az élet meleg és sötét színeit, a tespedt levegőbe.

A kései virágzású orosz-zsidó *haszkála* bontogatta halkan ez időtájt szirmait. 1829-ben már megindították Varsóban az első jiddis ujságot, *J. B. Lewensohn*, az orosz Mendelssohn, nem törődve a jiddis

nyelv lenézett voltával, meg merte írni a «Hefkar-Welt»-c. regényét. De a jiddis irodalom tulajdonképen csak a *M. Dick* fellépésével kap életerőre. Dick töménytelen német és francia szépirodalmi művet fordít. Fordításai egyrészt a jiddis nyelv kifejező erejét fejlesztik, másrészt növelik az olvasók látókörét, új életformák perspektíváit tárván fel az elzárt zsidó nép előtt. Az *élő irodalom* pedig, mely e korban íródott — gyümölcseként a *haszkála* hideg racionalismusának, mely minden zsidó szociális hibát az abszolút helyesség szempontjából ostromozott — ez az irodalom szatirikus élű volt. *Dick, Ettinger, Axenfeld* s a többiek az álszenteskedőket és a képmutatókat, — a zsidó Tartuffe-öket — gúnyolták ki és a zsidó előjárók szívtelenségét s a «caddik»-ok s a «rebbék» álcudáit állították pellengérré. De a zsidó szellem kiválóbb termékei ez időben a *haszkála* kedvenc nyelvén, *héberül* íródtak. És a közepes tehetségű jiddis írók és fordítók sorából mint egy erős fáklyafény lobogott ki a hatvanas években Abramovicz igaz tehetsége.

Abramovicz, aki 1836-ban, egy kis litván faluban, Kopylban született, kezdetben természetszerűleg maga is belekerült a felvilágosodás áramlatába. Így már a nyelv tekintetében is nehéz benső küzdelmei voltak. Első művét (Apák és fiúk) még héberül írta, — a jiddist, a *haszkála* szellemében, kötelességszerűleg lenézve. De ez a lenézés tényleg csak kötelességszerű volt és az ifjú író kétségbeesve így töprengett magában: Ki másnak írok, ha nem népemnek? de népem nagy tömegei viszont nem értik a tiszta

bibliás hébert, csupán a jiddist! És megírta első jiddis regényét. És a fiatal író ebben az — az időtájt merész — elhatározásában talán az az öntudatlan érzés is vezette, hogy egy nép életét leghívebben, a szavak tudatalatti utórezgéseivel s a másként kifejezhetetlen hangsúlybeli nuance-okkal az a nyelv fejezheti csak ki, amelyen azt az életet éli.

Abramovicz minden művének az a mérhetetlen szociális és gazdasági nyomor a főmotivuma, mely az orosz-zsidó gettók lakói fölött lebeg. Az a fölény, mellyel a felvilágosodás zsidó írói, az európai kultúra magaslatáról, népük minden szokását és intézményét lenézik, nála lassanként megértő mosollyá halkul. Nem idegen kultúrák tükröződését akarja elébe mutatni népének, mint ezt idősebb kortársai teszik, hanem azt tartja feladatának, hogy népe kétségbeejtő helyzetét irodalmi eszközökkel megrajzolja. Első műveiben (*A kis emberke* és az ötfelvonásos dráma *A taksa vagy a jóltevők társasága*) még az idősebb írói nemzedék eszmekörében mozog és mint Dick, a zsidó előljárók hatalmaskodó és alantas jellemét gúnyolja ki. Ez a vonás különben, az elkeseredés a helyi potentátok ellen, kik a népet kizsarolják, az egykorú orosz irodalomban is megvolt (*Gogol*) és feltehető, hogy erre a témakörre a figyelem orosz irodalmi hatás alatt terelődött, mint Abramovicz már említett első, még héber regényének (*Apák és fiúk*) eszméje is minden bizonnyal *Turgenjewre* megy vissza. Abramovicz előljárói a nép jóltevőinek tüntetik fel magukat, mint akik kizárólag a közjóra gondolnak. De amellé saját előnyükről sem feled-

keznek meg. Egy gyűlésen a jóltevők annak a száz-ezer rubeles adománynak az elosztásáról tanácskoznak, melyet a kormány a községnek juttatott. Javában ünneplik az eseményt, mikor híre jön, hogy a kormány ellenőrző kiküldöttje nemsokára megérkezik. A szétosztással megbízott előljárónak, *Spodek*nek a lába erre a hírre a földbe gyökerezik: «Ó, meddig leszünk még száműzetésben. — Ellenőrt küldenek reánk. — Vétkeink miatt büntet minket Isten.» — És szerényebb, de jellegzetes hangon folytatja: «Isten segít s még mindent elrendezhetünk. Értitek?» — «Értjük, értjük», felel az egész társaság és tényleg értik. Elvégre a megbízott is csak ember. Mindenki ki van téve a kísértésnek. — Sokkal mélyebben ragadja meg a szenvedő gólusz-zsidóság problémáját egy másik regényében (*A ló vagy az állatok védelence.*) Iszrolik, egy fiatal diák, éjjel-nappal vizsgájára készül. Roppant ideges és hallucinációi vannak. Egy napon, amint a mezőn sétál, borzalmas jelenetnek válik szemtanújává. Egy agyonhajszolt lovat üldöznek és kövekkel hajigálnak. Midőn az üldözőktől kérdi, hogy mit vétett ez a ló, egyesek nem is hederítenek rá és a hajszában nem tartják fel magukat, mások meg azt válaszolják, hogy ez a ló mindig idegen mezőkre kapott be, más lovak elől a füvet lelegelte, ezért büntetik. Iszrolik ellenérveket hoz fel: vannak díszes paripák, melyek semmi hasznos munkát nem végeznek, csak legelnek, sőt vetéseket letaposnak és még sem bántják őket. Szomorúan keresi fel az agyonhajszolt gebét és rémülten veszi észre, hogy emberi tekintete van és hogy be-

szélni is tud. «Mióta tart szenvedésed?» — kérdi. «Ah, oly rég, mint a száműzés.» És elmondja, hogy herceg volt egykoron. De már régóta bolyong elvarázsolva, ütéseknek kitéve, bántva, üldözve, bolyongó gebe. «Volt idő, midőn pillanatnyi nyugtot sem hagytak nekem. Mily jó, hogy most ebben a mocsárban elfekhetem és kipihenhetem öreg csontjaimat.» Iszrolik, midőn hallja, hogy a ló nem szomorú esetén sóhajtozik, hanem azon, hogy nincs elegendő zabja, kétségbeesetten felkiált: «Hát ez a magatartás illik egy elvarázsolt herceghez?» «Ah, ugyan jól beszélsz», feleli magába roskadtan a gebe, «ha más valaki ment volna át ily temérdek szenvedésen, mint amennyin én átmentem... értelmét és minden érzését és beszélőképességét is elvesztette volna és igazán lóvá változik...» Iszrolik az állatvédő-egyesülethez fordul, a gebe érdekében. Ennek a lónak az esete már többször foglalkoztatott minket, válaszolják. De jó tulajdonai mellett sok panaszt is hoztak fel ellene. Kirúg a hámból, apró gyermekeket legyilkol, piszkos, ragadós betegségben szenved és veszélyessé válnék más lovak társaságában. Tisztes munkára sem használható. Mindenekelőtt le kell vágnia sörényét, hogy tisztább legyen s ki kell még nevelődnie, s ha mindezeket megteszi, az egyesület védelmébe fogja venni őt. Mikor Iszrolik a feltételeket a lónak előadja, az felsóhajt: «Ó, szavak, szavak, évszázadja a sóhajoknak, a tanoknak és a feleségésnek.» És mikor a gebe nem is ügyel tovább beszédére, elkecseregetten kiált fel: «Igazuk van az embereknek, ez a ló nem érdemel jobb sorsot...

Nem foglalkozom többé veled, egyedül megyek ezután utamon, nem tartozunk többé egymáshoz . . .» És ezzel a felkiáltással élénken jellemzi Abramovicz a «haszkála» én-kultuszát és egyéniség hajhászását, mely az ősi talajtól különválik és idegen utakat keres. Emellett magyarázni sem kell, hogy az agyonhajszolt ló képe nem más, mint a kétezer év óta bolygó Izraél szimboluma, Iszrolik alakja nem egyéb, mint a haszkála-kor gondolatmenetének megtestesülése, az állatvédő-egyesület maró szatirája alatt pedig Izraél elnyomóinak meg-megszólaló kultúrlekiismerete értendő.

De bár Izraél sorsának ilyenén szimbolikus felfogása mély és erős, Abramovicz jelentősége még sem ebben, hanem az orosz gettók nyomorának megrajzolásában rejlik. És ez a nyomor, mely azóta jórészt csak annyiban változott, hogy mint maga a zsidóság, a városokba helyeződött át, végtelen és beláthatatlan. A megszorítások, a szabad költözködési jog megvonása, a zsidóság összezsúfolása meghatározott területekre, a mi napjainkban (különösen a háború előtt) a lengyel bojkottot vonta maga után, körülbelül oly hatással járt, mint mikor szűk helyen fölös számú magvakat vetnek el s az így egymásra zsúfolt palánták, nem tudva szabadon kifejlődni, elsatnyulnak. Ezekről a gazdaságilag elsatnyult, nyomorgó és éhező zsidókról, kik szívükben minden nyomoruk mellett az isteni küldetés magasztos hitét hordozzák, ezekről szólnak Abramovicz novellái. Rettenetes nyomoruk annyira egymáshoz kovácsolta őket, hogy nem képesek idegen kultúrhatások fel-

vételére, és csak az ősi kultúra árama kering a nép lelkében. Abramovicz, mint haszkálista, mint aki egyre a magasztos ideál felé törekszik, lenézi, megveti a mélységben fetregő testvéreit. Ez az a hatás, melyet idősebb kortársaitól nyert. De viszont, mint igazi művész, ráeszmél, hogy az ő feladata nem az: magasabb igényekkel állani elő népével szemben, hanem népe belső életének, belső forrongásainak költői tükrözése. És e felismerés segélyével kiszabadulva a haszkála hipnozisa alól, részvét, szánalom és szeretet áramlik lelkéből zsidó testvérei felé. Mindezekből az alaptényekből ered az Abramovicz írói arcképén észrevehető két ellentétes vonás: egyrészt a magasabbrendűnek a fölénye, gúnya és lenézése a nyomorultakkal szemben, másrészt az eláradó szeretet, részvét és szánalom irányukban.

Egyik — fölényes látással megírt — regénye (*Fischke, a béna*) a keresésben és a nyomorban elégtelenedett gettó-zsidó könyve. Abramovicz mélyreható pszichológiával jut el a gettó-zsidó lelki alkátának életerejéig: gazdaságilag bizonytalan helyzete, melynek kialakulásában a véletlennek mindig nagy szerepe van, s az a körülmény, hogy a véletlen segítő hatalmára úgy kell számítani, mint másoknak az előre kiszámított tények erejére: mindezekben gyökerezik ez embertömeg különös *logikája*, mely az apodiktikus ítéletet nem igen ismeri, hanem majdnem kizárólag csak a problémátikusát. Ezek az emberek mindig üzletekkel vannak elfoglalva, egyre lótnak-futnak, mintha töméntelen dolguk volna, holtott mindannyian koldusok és még akit nagy gar-

ral gazdagnak tisztelnek maguk között, arról sem igen derül ki több egyszáz rubelnyi vagyonnál. Az író, ha rájuk gondol, egyre egy nagy koldustarisznya képzelete merült fel elméjében. A koldusok városa *Kabzansk*, de lakói büszke önteltséggel, a világ közepének gondolják városukat. Isten is csupán azért hullat esőt, hogy az ő legelőiket megáztassa, azért küld szép időt, hogy a kabzanski zsidó asszonyok a szombatra méltóan előkészülhessenek. Egyik elbeszélésében (*Harmadik Benjámín*) humorával önti körül Abramovicz ez alakokat, kik a világból, városukon kívül, alig ösmernek valamit, és mégis elindulnak, hogy a legendás *Szambatjon* folyót felkeressék. Mint *Don Quijote*, különböző kalandokon mennek keresztül, a falujoktól pár mérföldre fekvő *Teterivke* (Berditsev) városkát már Sztambulnak vélik, és sok humoros megpróbáltatás után visszafordulnak, hazatérnek.

De szánja és szereti is Abramovicz az ő népét, és külső hiányainak ellenére, mint jó anya a gyermekében, belső, jó tulajdonait is meglátja. Meghatva nézegeti az író a játékszereket, melyekkel népe a gyomor korgását elhallgattatja, (*A csodagyűrű*), mély, naiv vallásosságát, mellyel minden szociális nyomorúságát képzelt bűnei büntetésének veszi, és változhatatlannak hitt helyzetébe beletörődik, ahelyett hogy páriasorsából kifelé törekednék, (amint később *Bialik* a «Harag dalai»-ban ugyanezt a feddést szórja népére), — meghatottan nézi népe messiás-várását, a szombat fejedelmi megünneplését, ezt a gyönyörű, már *Heine*-meglátta vonását a zsidó népelet-

nek, mikor az elvarázsolt, nyomorgó zsidó ember herceggé változik vissza, — nézegeti azt a bánatos s egyben fölemelő jelenséget, hogy emberek, egy egész nép, az üres gyomor lázongásait egy oldal talmud hideg logikájával, egy midrás hely meleg érzésével, egy darab *Zohár* tüzes fantáziájával csillapítják le. Úgy tűnnek ezek a novellák, mint korrajzok s mintha a szereplők csak a népsors és a népnyomor előadásának élénkítésére szolgálnának. Nem hiába nevezik a *gettó Zolájá*-nak Abramoviczot. A detaille-ok művészete, finom megfigyelések jellemzik.

És túl azon a tényen, hogy regényeinek és novelláinak belső formája laza és széteső, úgy hogy fejezeteik feltűnés nélkül megszoríthatók, csökkenthetők és felcserélhetők, és túl azon, hogy ez író ereje a megejtő részletszépségekben, a megfigyelés mélységében és színességében van, ami mindegyik oldaláról árad felénk, megállapíthatjuk Abramoviczról, a gondolkodóról, hogy ő volt az első, aki írásaiban a zsidóság történetileg «kiválasztott» voltának, de viszont a jelen lealázó, szomorú helyzetének mély, belső ellenmondását észrevette és műveiben aláhúzta és hangsúlyozta.

S. RABBINOVICZ.

(Sólem-Aléchem 1859—1916.)

Abramoviczot, az orosz gettó-nyomor könnyező lelkű megértőjét, az egyben fölényes szatirikust, már életében a jiddis irodalom első klasszikusának tekintették. Kézenfekvő tehát az a nagy hatás, melyet az

újonnan fellépő irónemzedékre szelleme gyakorolt s érthető, hogy a nála huszonhárom évvel fiatalabb *S. Rabbinoicz*, pseudonimján *Sólem-Aléchem*, az ő varázsa alatt vette kezébe a tollat.

A haszkála-kor gúnya és fölénye, melyből még Abramovicz kiindul, de mely már nála is a szeretet és a megértés mosolyává halkul le, *Sólem-Aléchem* irataiban végkép elveszít minden kiélezett tendenciát és tiszta humorrá olvad. *Sólem-Aléchem par excellence* a zsidó humor költője. Az orosz gettó végtelen nyomora megkapta az ő érzésvilágát is, de lelke belső alkatánál fogva e nyomorultakban első sorban is a nevetségeset vette észre.

Első novellakötetének alakjai, Kaszrilivke és Maze-povka szegény zsidói, erősen hasonlítanak mesterének, Abramovicznak alakjaihoz, Tunejadevka és Kabzansk álmodozó naplopóihoz és koldusaihoz. Amilyen szegények és nyomorultak e semmittevők, ép oly önhittek és magukra tartók. Egy kaszrilivkei zsidó világkö-rüli útra indul és Párisban felkeresi Rotschildot, 300 rubelt kér tőle, cserébe viszont tanácsot ajánl fel neki az örökélet elnyerésére. Miután a pénzszeget eltette, ezt a tanácsot adja a multimilliomos-nak: «Hogy örökkön éljen, uram, el kell önnek Pá-rist hagynia és velünk kell élnie Kaszrilivkében. Mert amióta Kaszrilivke fennáll, még sohasem, hallja, még sohasem láttak gazdag embert ottan meghalni.» A kaszrilivkei zsidók, bár alig van meg a betevő falatjuk, mégis fölényesek, másoknál mindent jobban tudnak. Mikor a vasutnak első hírét hallják, egy-hangulag leadják a véleményt, hogy az a hír hamis,

hogy olyanok találták csak ki, kiknek nincs más dolguk. De mikor valaki elmondja nekik, hogy ő maga is utazott a vasuton és részleteket mesél el róla, akkor már elhiszik ugyan, hogy létezik, «de nem sokáig fog tartani», mondják rejtélyesen egymásra mosolyogva, és meg vannak nagyon elégedve önmagukkal.

De, bár Abramovicztól függ, ép e pontnál válik Sólem-Aléchem önállóvá, mikor tudniillik arról van szó, hogy a nyomorgó, kis kaszrilivkei zsidó a modern élet jelenségeivel jut érintkezésbe. A XIX. század utolsó negyedében indul meg Oroszország gazdasági fellendülése, új, nagy ipari központok alakulnak, és a kínálkozó új megélés-lehetőségek a mágnesvas erejével vonzzák a nyomorgó gettó-zsidót a nagyvárosok felé. A nagy városok, mint Kiev és Odessza, hol Sólem-Aléchem maga is életének nagy részét leélte, az újkor bélyegét nyomják a kisvárosokból beléjük tóduló zsidóság arculatára, a nagy kereskedelmi emporiumok csábereje elbódítja a gettó éhezőjét, az orosz környezet revolucionárius eszméi híveket találnak a zsidó intelligencia köreiben is. És a gettó-zsidó félszegségeit a modern környezetben Sólem-Aléchem látta meg és ő fejezte ki először. Kaszrilivke szűk látókörből fakadó fölénye Jechupecban (azaz Kievben) is ugyanaz a fölény marad. *Menachem Mendel*, Sólem-Aléchem híressé vált alakja, Jechupecbe megy, csábítja őt az az ezernyi lehetőség, amit a nagy város a meggazdagodásra nyújt. Feleségének levelekben számol be tapasztalatairól. Tőzsdeüzletekkel foglalkozik, majd ház-, utóbb

telekspekulációval, de egyik ágban sincs szerencséje és végül házasság-közvetítővé lesz. Mindegyik foglalkozásába nagy önbizalommal vág bele, a milliónyi, esetleg a félmilliónyi jövedelmen alul nem is akarja adni, míg a viszonyok kegyetlen ütései nyomorult lényét más térre nem kergetik, hol azután ép oly töretlen önbizalommal kezd forogni. Sólem-Aléchemnek egy másik finoman megfigyelt új alakja az antiszemita zsidó. A kereskedelmi utazó, kinek arcáról lezokog zsidó volta, zsidóságát titkolni akarja. A pályaudvari éttermekben feltűnő hangosan sertés-húst rendel, a pályaudvari újságárúsnál antiszemita újságot vásárol, a vasúti kocsiban az újság címlapját feltűnően kívülhajtja, míg végül nevetséges szituációkba kerül. És amikor nem a kisvárosi zsidóember botorkál bele a modern élet szövevényeibe, hanem az új élet keresi fel a zsidó falut, Sólem-Aléchemnek e vonatkozásról is van mély, megható mondanivalója: A tejkihordó Tóbiás (Mult és Jövő 1914. évf. 474.) szilárd alakja merül fel előttünk, az egyszerű, józan zsidó gondolkodás megtestesítője, és látjuk, mint tükröződnek át lelkén az új viszonyok, az ő lelkén, aki ezeket nem átéli, hanem másokon: gyermekein át szenvedni el. Egyik leánya egy forradalmárhoz ment nőül, kit Szibériába deportáltak, a másik a keresztény jegyző feleségévé lett. Míg azt szánja, ennek nem tud megbocsátani, bár kegyetlensége alatt legjobban önmaga szenved. És az öreg tejhordó Tóbiás tragikumának leírásánál Sólem-Aléchem oly szívbemarkoló húrokat tud megütni, hogy a nagy humorista egyszerre mint nagy poéta

áll előttünk. És hogy nagy poéta, azt látjuk, midőn élettelen tárgyak szenvedéseit érzékíti meg, mint *A beteg óra* c. elbeszélésében (*Remény*, 1917. évf. 1. szám.)

Sólem-Aléchem írásaiban a zsidó néphumor nyilvánul meg irodalmi színvonalon. A «badchon»oknak, a zsidó lakodalmak tréfás élcelőinek szellemi leszármazottja ő. Nagy nyomorúságukban a gettó lakóinak mindig szükségük volt a fölényes látásra, hogy bajaikon felülemelkedhessenek, hogy minden szenvedésükben csupán átmeneti állapotot lássanak Isten eljövendő országa felé; és ezt a fölényt hyperkritikus értelműeknek köszönhatték, melynek révén a viszonyok felett való felsőbbségük — a cselekvés és a változtatás lehetetlensége miatt — a humorban olvadt fel. Ez a humor nyilvánul meg szellemében is, részleteiben is Sólem-Aléchem írásaiban. Mert a humornak sokszor sírnivaló dolgokat kell eltakarnia. Így például a «Százegy» című elbeszélés (*Múlt és Jövő* 1912. évfolyam 480. l.) politikai alapja nem más, mint az orosz kormány 1882 május 3-iki hírhedt rendelete, mellyel százegy városban zsidók megtelepedését eltiltja. Mulatságos fordulatokkal éleszti fel ez a rendelet két kis, szűklátkörű gettó-zsidónak, a holte-i Jeremiásnak és a bohopoljei Nachmen Lébnek régi viszályát. Már most: a zsidók jognélkülisége, hányt-vetett élete tulajdonképen szomorú tárgy. De a zsidó humor génusza nem esik kétségbe, hanem fölényesen így szól: Tekintsünk el az ügy szomorú oldalaitól, és egyedül azt a mulatságos ténnyt nézzük, hogy mire Jeremiás a jogot

nagy nehezen kiküzdí és ellensége kimondhatatlan mérgére, városkájába Holtére visszatérhet, addig megjön az új rendelet, mely szerint zsidóknak Holtén is szabad megtelepedniök s így Jeremiásnak minden fáradsága, ellensége óriási kárörömére, fölöslegesnek bizonyult. És valóban, e fölényes humor nélkül ezek a szociális kínzások és hányattatások ki sem lettek volna bírhatók.

E vázolt fölény adja meg Sólem-Aléchem humorának belső szellemét. Alakjainak *formailag* jellemző humoros tulajdona pedig a fecsegés. Elbeszéléseiben a nevetségességnek az az egyik főeleme, hogy alakjai az élet apró-cseprő bajairól szélesen és részletesen beszélnek, mint valami nagyon fontos dologról. Egy zsidó az orvoshoz megy, hogy baját elpanaszolja; de közben egész élettörténetét elfecsegi. És az írónak egyben a célja is ez volt. Mert az elbeszélés gondolatmenete csak látszólag széteső és elkalandozó, az író csak kifejezési formául használja fel ezt a látszólagos pongyolaságot, míg valójában minden mondat a maga helyén van. Ez az asszociációs gondolatmenet pedig egyúttal a zsidó pszichére is jellemző.

De nemesak mulatságos: szomorú oldalai is vannak Sólem-Aléchem elbeszéléseinek. Ő is meglátta már a mérhetetlen gettó-nyomort, a szociális inséget, épúgy mint Abramovicz. Az éhezés nála önálló motívum. Megírja az öregedő, nyomorult gettó-zsidó életét, ki nem tud dolgozni, leányai gyárakba járnak, de ő, mert nem keres, enni sem akar gyermekei keresetéből; vallásos böjtök ürügye alatt éhezik, míg

egy igazi böjtnapon végül a templomban csendesen elhúny. És mint Abramovicz, úgy Sólem-Aléchem is a vallásosságban, a családi élet melegében látja népe kárpótlását mind a szenvedésekért. Egyik monológjában (ezt a formát az író, mint Dosztojevski és más oroszok, előszeretettel alkalkalmazza) egy öreg, gettó-zsidó dicsekvését hallgatjuk, örömének ecsetelését, hogy a purim-estét egész családjá, valamennyi veje az ő asztalánál ünnepli. Amint saját szavaiból kivesszük, egyik veje állandóan beteg, a másik egyre csak «tanul», a harmadiknak kezében semmi üzlet nem sikerül, s így tovább. Mi úgy gondolnók, hogy ily körülmények között a szomorúság volna a helyénvaló. De nem. Ő örül, örvend az ünnepnek és örvend családjának. Egy kis zsidó *melamed* pedig ezernyi veszélyek közt kel át a jégzajló Bug folyón és ezer haláltól sem retten vissza, csakhogy a Peszach-ünnepet családjá körében tölthesse el.

Sólem-Aléchem ereje, bár regényeket is írt (*Stempenju*), novelláiban van. Regényei is novellaszerűek. Humora egészséges és mély, és írásai a zsidó humor gyöngyei. A «zsidó Mark Twain»-nek is mondják őt. Ez az epitheton azonban eltekintve attól, hogy Mark Twain humora inkább száraz, míg Sólem-Aléchemé meleg, annyiban sem áll, mert Mark Twain a humorban az általánosan emberit kereste, Sólem-Aléchem humora viszont jellegzetesen zsidó humor, mely elsősorban is (és ennél a pontnál ragyog fel Sólem-Aléchem írói arcképében az újság, az eredetiség vonása) a gettó-zsidó léleknek a modern külvilággal való érintkezésből fakad.

J. L. PEREZ.

(1851—1915.)

Arbamovicz író arcképén két jellegzetes vonás tűnt fel különösen: az iróniáé és a szereteté. Az első még a fölényeskedő haszkála csökevénye, az utóbbi már a költő lelkének végtelen megremegése népe végzetén és szenvedésein. Abramovicz iróniáját Sólem-Aléchem örökölte, kinél az tiszta, öncélú művészi humorra olvadt fel. Népének szeretete pedig *Perez* írásaiban a legirodalmibb értelemben vett szociális költészetté nemesedett.

A második háborús év (1915.) tavaszán az ostromrakészülődés izgalmai közt Varsóban elhunyt *Perez* az első, igazi, európai veretű egyénisége a jiddis irodalomnak. Míg a legidősebb jiddis írónemzedéket nem annyira irodalmi, mint inkább a népszellemet pallérozó törekvések vezették s míg Abramovicz is telítve van a régi módi nemzeti ideológiával — mint a *Perez*-cel egykorúak közül is még *Frúg* poézise — addig *Perez* az első, kivel szemben modern, európai jelzéseket kell már alkalmaznunk, mint: kozmopolitaság, szimbolizmus, realizmus, proletárköltészet. 1851-ben született, Zamoscban, a volt lublini kormányzóság egyik liberális, zsidó városkájában s így nem kellett neki, mint a többi jiddis írónak, a maradi környezettel való harcokban energiáit elpazarolnia s akadálytalanul szívhatta magába a modern irodalmi kultúra eredményeit. Míg az orosz föld egyéb jiddis íróinál az orosz kortársirodalom naturalistáit, *Dostojevskit*,

Turgenjewet, Gogolt, Csehovot kell csak számon tartanunk, Perez novelláiban s drámáiban már *Ibsen* és *Maeterlinck* szimbolizmusa és misztikuma tükröződik vissza.

Így Perez fellépésével a régi módi jiddis irodalom keretei széttördelődnek és a modernség szabad lég-árama tör be a fülledt levegőbe. Ámbár, mint kortársai, még ő is a haszkála-kor gondolatmenetéből indul ki, ez a hatás hamar elsimul egyéniségében. Első verseit még héberül írja, a haszkála «hivatalos» nyelven (Ha-ugáb).¹ Finomak és sejtelmesek ezek az első héber versek, egy érzékeny, fiatal, az élet misztikumát megérző költőlélek megnyilvánulásai, amint ez «*Sóhaj*» c. versében feltárul:

Sóhaj.

Mért minden reményem
Csak szárnyak suhogása,
Csak suttogása lombnak,
Vagy — fények villanása
Hajnalpirkadatban?

Mért minden reményem
Csak illó lehe virágnak,
Vagy sóhaja szellőnek
A lantnak húrjain,
Vagy gyöngye harmatnak
Liliumlevélen?

¹ Az itt következő versek e tanulmány írójának fordításai. Perez verseiből többet lefordított dr. Patai József: «Héber Költők». IMIT kiadása, II. köt. 232—237. lap.

Mért minden reményem
 Csak színes szivárvány,
 Csak csilló délibáb,
 Csak suhanó álom —
 Erőtelen,
 Súlytalan,
 Testtelen?

Kezdetben, mint Früg, idegenkedik még a jiddistól, melyre nagyon is rátapad a piacnak, a kofáknak, a dajkáknak, a legalsóbb néprétegeknek tónusa. De ezt a hibás korszellemből fakadó ellenkezést hamar legyőzi a költő egészséges érzéke. Szerelmi lírája *Heine* szentimentálizmusának bélyegét viseli magán — rövid, kétstrófás, érzelmi kilengések e versek, minők heinei hatás alatt ez évtizedekben Európa minden irodalmában divatosak voltak. Jellemző a «*Végtelenség*» című:

Végtelenség.

Csillagok és felhők titkait
 Fedezem fel, édes, szemedben ;
 S virágbeszédnek titkát megérttem,
 Ha ajkad hús szele rebben.

S ha csöpp kezed fejemen remeg,
 Feltárul a történet nekem ;
 S kék szemed fénye átvilágol
 Végtelen nemzedékeken.

Mint Heine, az első sorokban megadja a vers hangulatát s a költeményt az utolsó sorokban egy váratlan képpel lezárja :

Sejtelelem.

Borús az ég, mint bús, sötét göröngy —
 S elborúl a lelkem;
 Ó, bús göröngy főd be már ma-holnap
 Engem is, engem...

Bánatom és fájdalmam felett most
 Hús eső szakad;
 De hideg könnyel te áztatod majd, édes,
 Akkor síromat.

Más költeményeinek hangján Heine cinizmusa és iróniája uralkodik. Annak a kornak a szelleme ez, mely már nem hisz az idealizmusban s a romantikus képeket egy gúnyos grimace-szal, a való élet rideg lehelletével elfagyasztja. Ez a tónus, mely az ideális képnek realista visszaját érezteti meg, csap ki «*Folyam*» c. verséből:

Folyam.

Büszke volt s gögös a folyam
 Csillámán vizének.
 «Bennem», mond, «csillag ég; s bennem kékelnek
 Kárpitjai az égnek!»

De hirtelen elborult az ég
 S száz felhő előson.
 S eltörtek kék ég, fények, csillagok
 A nyögő hullámokon.

Különösen egyes balladái tükrözik ezt a fölényes, heinei tónust; egyiküknek («*Monisch*») egy fiatal

talmudista szerelme a tárgya, ki elé az ördög egy lányt hoz, hogy őt megrontsa. Perez nem sok verset írt, de ebben a kevésben is már inkább az az új hang a jellemző, mely a novellista Perez új gondolatkörének sugarait vetíti előre. Az «Éjjeli örök» ugyan, mely *Chamisso* hasonló című költeményének mintájára készült, még gúnyos kirohanás a chasszidizmus ellen: az éjjeli örök, — azaz a jámborok, a maradiak — a tüztől (a tudástól) óvják a népet; «csak aludjatok!» énekli az éjjeli örök kara, mi vigyázunk rá, hogy «ne gyúljon szikra agyatokban», «csak aludjatok csendesen tovább!» Ez a gúnyos hang még a haszkálista Perez-é. De a «*Jochebed*» hangja már a proletárköltő lantjáról fakad, aki a régi, a történeti kereteket az új idők tónusával szétrobbantja. Jochebed, Mózes anyja, a király leányától rábizott gyermeke bölcsője felett dalol, de énekének motivumaiban nyoma sincs a régi ideológiának, mely Izraél dicsőségéről s a kiválasztottságról szó ábrándokat; ez az ének az elnyomott nép proletárásszonyának a dala, aki csecsemőjébe a bölcsőben önt már örök gyűlöletet testvéreinek elnyomói ellen. És szociális hang szólal meg a költő prófétai átköltéseiben is. Érdekesen jelentkezik e tekintetben Perez és az ugyancsak prófétákat átköltő *Frúg* felfogásának különbsége: Perezet a próféták szociális igazságot prédikáló igéi kapják meg, míg Frúg itt is a zsidó nép történeti szenvedéseinek költője marad.

A szociális versek Perez-éből virágzik ki azután a proletár-novellák Perez-e. A jiddis irodalom alap-tónusa, Abramovicz óta napjainkig, a gettó-zsidóság

végtelen tömegnyomora. De míg *Abramovicz* szemei előtt a kisvárosi gettó ősnymora lázongott, mely a XIX. század második felének gyökeres gazdasági átalakulásai következtében már inkább a múlté és míg *Sólem-Aléchem*, első észrevevője azoknak a hatásoknak, melyeket a gazdasági átalakulások a zsidó nép életében okoztak — felruházva a művészi humor fölényével — nem igen törekszik a viszonyok mélyebb felfogására, addig *Perez* novelláiban jelenik meg először a proletár-zsidó, mint a modern gazdasági viszonyok függvénye. A régieknél csak az ódonvágású, a hagyomány életét élő zsidóság típusát láttuk, *Perez* megmutatja ugyane zsidóságot, amint a modern gazdasági élet áramában kereng. A varsói zsidó szociálistát, aki, még kaftánban ugyan, sztrájkokat rendez, már a mi világunkból valónak érezzük. Ennek a zsidó szociálistának az alakja («*Volt egyszer egy király...*» c. drámájában) nem eszmei elvontság, ez alak tónusa teljesen zsidó — s így látjuk egyben a folyamatot, hogy mint olvad össze *Perez* kozmopolitása népei érzésével: a *szociális* vonatkozásban felvetett témák *zsidó* levegőben nyernek életet.

De azért *Perez* érzékeny, finom tolla *Abramovicz* meglátásaira is szerez variációkat. Az éhezés, a szociális nyomor rémes árnya imbolyog egy helyen felénk. Már napok óta alig evett a család. Az asszony lefekteti a töröttbutorú, homályos, hideg szobában az éhes gyermekeket s nehezen várja, hogy férje valami kis pénzzel megérkezzék. A gyermekek elszunnyadnak. Az ember megjön, de üres kézzel. «A gyerekek felriadnak és félálomban nyöszörögnek: kenyér!»

— Isten ments, ki eszik máma?! — mondja Mendel, az apjuk, keserű tréfával.

Az álmos gyermekek zavarodottan tekintenek rá.

— Hisz ma böjtnap van! — folytatja sötéten.

— Micsoda böjtnap, apuska? — kérdik tágra nyílt szemekkel.

— Hát tudjátok... olyan... úgy történt... ma reggel leesett a tóra az almemorról. Hát ilyenkor... azért böjtöt hirdettek holnapra... még a csecsszopók is böjtölnek.

A gyerekek előtt még homályos a dolog: ha holnapra böjtöt hirdetnek, mért böjtölnek ők *ma*. Az apa észreveszi magát és tovább magyaráz.

— Ez olyan böjt, mint jom-kippur... már ma este veszi kezdetét.

A gyerekek erre hirtelen fürgén leugranak az ágyról és virgonc örömmel táncra kerekednek.

— Mi böjtölünk, mi böjtölünk! újjonganak.

Mendel háta mögé rejti a feleségét, hogy a gyermekek észre ne vegyék kicsorduló könnyeit.»¹

S így tovább. Ezek a zsidó gettó-falvak halott városkák. Az egyenletes nyomor annyira uniformizálja lakóikat, hogy alig van különbség közöttük. Ha a halottak felkelnének sírjaikból és besétálnának a városkákba, mi feltűnést sem keltenének. Nincs kereset, tisztára csoda, hogy — úgy ahogy — eltengődnek. Emellett egyáltalán nincsenek tudatában nyomorunk nagyságának, mert a sok nélkülözés elveszi

¹ Magyar Zsidó Könyvtár. Szerkeszti Patai József. 14. füz. Bolgár Mózes: Percz elbeszélései.

látókörüket. Mikor *Bonze* az égbe kerül és földi szenvedéseiért bármi jutalmat kérhetne, fantáziája nem viszi magasabbra egy-egy reggeli, friss, meleg, vajjas zsemlyénél.

A modern proletárkérdésnek egyik főága a nő gazdasági helyzete körül forog és Perez új meglátásai e téren is erősen érvényesülnek. A hivatalos zsidóság a vallásos életben a nőt teljesen otthonába szorítja vissza és Perez novelláiban irodalmilag körvonalozódik a zsidó nő helyzete. A leány, a család nyomora miatt, a gazdag, vén kérőhöz megy nőül, hogy testvéreiért az iskoladíjat fizethesse és hogy gyógyíttathassa beteg atyját. A férj hajnaltól éjszakaig a talmud fóliánsai mellett ül, míg az üzlet ügyeit teljesen az asszony látja el; s emellett büszke rá, hogy imígy férje mellett neki is része lehet a túlvilági jutalom megszerzésében. Holott a zsidóság a nő lelkét vallásilag műveletlenül hagyja, — s ezért Perez megértőleg viselkedik a gettó leányával szemben, aki, mert nem tanították meg reá, a zsidóság magasztos történetéről és hagyományairól mit sem sejt és az idegen pompa fénykörébe szédül. De mindez még régi viszonyok rajza. Erős és merész hangokat üt meg azonban Perez, mikor a nagy ipari központok proletárleányairól novelláz, kik vagy szerelemtelenül fonnyadnak el, vagy harminc rubelnyi összekuporgatott hozománnyal egy durva napszámoshoz mennek nőül, aki mellett a nehéz munkában tüdővészesekké lesznek, s ezért igen megérti őket, ha fiatal életüket, bár nem a társadalom-szentesítette utakon és módokon, kiélvezik. Ugyanez a probléma,

mint drámai feszültségű összeütközések magva, tárgya a «*Nővérek*» c. egyfelvonásosának is.

Mind e mondottakból kiviláglik, Perez novelláiban nem a *zsidóság*, az elvont eszme, az összesség sorsa jelenik meg, hanem a *zsidók*, az egyesek küzdenek, szenvednek és hullanak el. *Achad Haam*, akinek írásaiban a zsidó jövő gondolata él, a zsidóságot, az eszmét, fölibe helyezi a zsidóknak, az egyéneknek. Perez azonban nem eszmékből indul ki, hanem érzésekből. Az érzelmi vonás uralkodik írásai fölött s innen van, hogy novellái rövidnek, egy gyorsan illanó érzelmi kilengés vetületei. És lelkének érzelmi jellegéből érthető meg, hogy oly lelkes tolmácsolóra lelt benne a zsidóságnak az a mintegy kétszázésettendős irányzata, mely az élő érzés alapján épül fel: a *chasszidizmus*.

A chasszidizmus, e zsidó misztika nem más, mint a zsidó szellem reakciója a középkor merev talmudizmusa ellen. Alapítója ez irányzatnak, a XVIII. század elején, egy szegény napszámosember volt, *Izrael Baal-sem*, Miedzborzból, a galíciai Kárpátok tövében. Életének nagy részét emberektől elvonulva, hegyek között, barlangokban elmélkedve tölti és eszméit beszélgetésekben, töredékes írásokban hagyja hátra. Irányának fővonása a *miszticizmus*. Isten mindenütt jelen van és érzésünk útján közvetlenül érintkezhetünk vele. Minden Istentől jön, tehát nincs rossz a világon. Innen ered a Baal-sem *optimizmusa*. Ellensége a túlzott aszketizmusnak; a testnek is meg kell adni a jogait. Nem az agyé az elsőség, hanem a szívé, nem a tanulás a fő, hanem az érzés. — s nem az

ezernyi előírások betartása. Imákban és belső *extázis*-sal lehetővé lehet minden égi jutalomra. A népnek új vezetői támadnak: az igazak, a «*caddikim*», a közvetítők Isten és a nép között.

De a chasszidismus, épen mert népmozgalom volt, nem maradt meg a kezdet filozófiai magaslatán. Egyik sarkalatos elve: a tudomány semmibevevése: a legnagyobbfokú tudatlanságnak válik forrásává. A *rebbe*-hez hivei az élet legfontosabb dolgaiban (mint házasság, betegség, üzletek), pénzajándékkal közelednek tanácsért. A *cadik*, mint közvetítő, megszakítja a közvetlen kapcsolatot Isten és az egyén között.

Ez elkorcsosodás alapján tisztán megérthető a racionális haszkála mély idegenkedése a chasszidikus iránytól. Perez az «Éjjeli örök» alakjaiban még szintén a sötétség, a tudatlanság típusait látja megtestesülve. De nem sok idő telik bele és megérzi, nem nézve a leromlott külsőre, e zsidó misztika minden belső szépségét és értékét. Egyik könnyekig megható novellájában — és chasszid novellái mintha költői illusztrációi lennének ez irány mély tételeinek, — a *cadik* (talán épen a *Baal-semről* lemintázva?) parasztdarócba öltözve megy minden hajnalban az erdőre fát vágni, hogy egy szegény, beteg zsidó asszonyon segíthessen. Az isteni szférák misztikus zenéjét hallja felzengeni a haldokló kabbalista és lelke a csillagok közé repül. Az egyszerű, tudatlan chasszid a dal, a zene szárnyain jut érintkezésbe Istennel s az együgyű, jámbor munkás is Isten elébe jut, ha igaz szívvel cselekszik. Mert a tanulás,

a tudás: egy hidegen csillogó palota csupán, hol a lélek melengetetlen marad. Az ezernyi szabványok tömege: egy kőrakás csupán, melyet már ezer emberöltő hány az érzés melegen ragyogó gyémántja fölé, hogy ez el ne sikkadjon; és ép ezáltal sikkad el. És a chasszidizmus Pereznél nemcsak novellatárgy, hanem tragikus fejlemények magva is. Az «*Aranylánc*» c. drámájának hőse egy csodarabbi, ki megingott hitének fájdalmas tudatában ráeszmél, hogy benne megszakad a csodatevő ősök láncolata, mert ő maga nem hisz többé a csodában és a nyitott frigyszekrény előtt lázadozik Isten ellen.

De Perez, kinek pályája ép az antichasszidizmussal kezdődik, a chasszidságnak szépségeibe sem merül el kritikátlanul. Jól látja ő a mai cadik-rendszer hátrányait, amint látja a haszkálának, a talmud-zsidóságnak, az új nemzeti mozgalomnak sötét oldalait épúgy, mint előnyeiket. Mindez ellentétes irányokon felülemelkedik Perez *szociális* érzése és mint egy hatalmas ív fogja egybe őket. Ez az érzés nyilvánul meg kevésszámú *szimbolikus* novellájában és drámáiban (mint «*Éjfél a piacon*» c.) melyeken *Maeterlinck* misztikuma terjeng.

Abramoviczon, mint közös ősön át *Sólem-Aléchem* és *Perez* nyújtják a mai orosz-lengyel gettóélet szintézisét. Mint a komor világ *nevető Demokritos*a: *Sólem-Aléchem* — és *Perez*, mesterét messze túlszárnyalva, mint sötéten és szomorún látó *Herakleitosa* ugyane szenvedő világnak.

Budapest.

Dr. Molnár Ernő.

ESTERHÁZYAK SZERZŐDÉSEI A TATAI ZSIDÓ HITKÖZSÉGGEL.

II. Rákóczi Ferenc idejében reáolvashatjuk a háborúra az Írás szavait szó szerint, hogy az gyűlöletes az Isten szemében, mert a Példabeszédek költője szerint «viszályokat indít testvérek között» (6, 19). Gróf Esterházy Miklós nádornak unokája, Antal kurucgenerális saját öccsét, Józsefet vette ostrom alá, a labanc semptei kapitányt, a későbbi országbíró 1707-ben, akinek húsz évvel azután, mint komárommegyei főispánnak akadhott meg a szeme az akkor a bécsi császári asztalnak és ausztriai kormánytanácsos Krapf F. J. Gáspár kezén levő tatai birtokon és megvette azt 343,524 forintért. (Esterházy János: Az Esterházy-család, Rohrbacher Miklós: Tata története, Mohl Adolf: Tata plébánia története).

Hogy a háború gyűlöletes, arról talán senki sem tud keservesebb gyászdalt énekelni, mint a tatai zsidók. A mohácsi vész után Tata kétszer volt a Zápolyáék birtokában, kilencszer pedig a törökök kezén, itt járt továbbá Bocskay István 1605-ben hadával és ugyancsak Bethlen Gábor 1619-ben. Kimondhatatlan az a szenvedés, amely ezen hadjáratok idejében az összes lakosokra reázúdult, széjjelrebbentek a szélrózsa minden irányában az életben maradottak, midőn máról-holnapra nem tudták a lakosok, hogy mi lesz velük (l. Rohrbacher i. m. 99 skv. ll.). Volt idő, amidőn adót 17 lakott ház után fizettek az eléggé népes (u. c. 129 l. 6000 lélek) helységben és nincs kizárva, hogy több adófizető egyálta-

lában nem is volt akkor Tatán (Mohl i. m. 46 l.). Ilyen körülmények között feltételezhetjük, hogy zsidó elődeink egyáltalában nem tartózkodtak ebben a korban abban a helységben, ahol már az Árpádok idejében is szép számmal éltek egész Corvin János idejéig, akinek birtoklása alatt 1490-ben kiűzve rövid idő múlva újból visszatelepültek. Az azonban tény, hogy semmiféle adataink nincsenek zsidó lakosságra vonatkozólag 1711-ig. Ha tehát laktak mégis zsidók Tatán és környékén, akkor igen kis számban lehettek csak és a sok háború tüze minden erre vonatkozó okmányt felperzselte. A szatmári béke utáni csendes időkben azonban lassan-lassan újból megtelepednek ősi fészükben, mint a dermesztő tél zivatarjai után visszatérő vándormadarak.

Nem tudjuk megállapítani, hogy vajjon az előbbi földesurak alatt kezdett-e meggyarapodni a zsidó lakosság száma, vagy csupán az Esterházyak alatt, akik eleinte valóságos letelepítési politikát követtek Tata igen elhagyatott vidékén. Mikovinyi Sámuel, akinek tervei szerint kezdték meg 1749-ben a budai királyi várpalota építését, két évvel azelőtt lecsapoltatta a tatai-füzitői mocsarakat gróf Esterházy József rendelkezésére. Jöttek települők a lakhatóvá tett területre Hannover, Vesztfália és Elzászból. Így keletkezett Tatán az ú. n. Neustift. Velük jöhettek, sőt bizonyára előbb is, német-, cseh- és morva-zsidók is. A legrégebb sírkő, amelyet a tatai zsidó temetőben találtam, azt hirdeti, hogy alatta nyugszik az 1743-ban elhunyt Cirl asszony, akinek (vagy Áron édes atyjának) családi neve Auspitz volt és Nikolsburg városbeliek valának. Így tehát a szatmári békekötés utáni nemzedék már zsidó temető-

vel rendelkezik. Már jóval 1749 előtt zsinagógájuk is volt. Abban az évben könyörögnek a tatarozási engedély elnyerése végett az uradalomhoz (Büchler: Magyar-Zsidó-Szemle XI. 501), sőt tervben van egy új zsinagóga felépítése, az előbbit már akkor «alte Schull»-nak nevezi az okirat, sőt említést tesz róla, hogy van saját «policney» (Ordnung)-juk.¹

Az alább leközlésre kerülő, 1838-ban keletkezett okirat, amely megemlíti a zsidóhitközség felvételét (Aufnahme der Juden-Gemeinde) bizonyára a XVIII. század első felére, nincs kizárva, hogy az első negyedére gondol. Megtudjuk belőle azt az eddig nem tudott tényt, hogy felvételük legelső napjaitól kezdve fizetett minden házzal biró család az uradalmi pénztárba évenként védelmi díj (Schutzgeld) ellenében 12 forint és néhány (az egyik adat szerint 8, a másik szerint 6) krajcárt, a házzal nem biró család annak az összegnek a felét. 1838-ban 123 zsidó család lakott Tatán és Tóvároson, akik közül csak minden hetediknek volt háza. Ipar és kereskedelem igen pangott ekkor elannyira, hogy maga az uradalom kénytelen volt követeléséből hatvan százalékot engedni. A hitközség az előző években adósságba verte magát, aminek következtében a rituális bor után járó 130 forint helyében megelégszik az uradalom 80 forinttal. A zsinagóga fennállási engedélydíját is csökkenti. Megtudjuk, hogy a tatai zsidó eklézsiának a zsinagógán kívül még kórháza (Krankenhaus), két fürdőháza és két másik háza volt az egyikben az előimádkozó, a másikban a sírásó lakott. Mindegyik birtoka

¹ L. közleményemet a *Múlt és Jövőben* (IV. évf. 423–425. II.).

után egy aranyat fizetett, ötször annyi díj járt az uradalmi pénztárba évenként a szombati zsinór húzásáért való engedélyért, azonkívül két forint regáliát fizetett a mézárszékért. A fizetendő díjak összege 1838-ban 490 forintot és 62 dénárt tett ki. Mindezt kétszeri, félévi, előre fizetendő részletben kellett beszolgáltatni akként, hogy a közösség felelős az egyesért és az egyén az összességért (solidarische Haftung, alle für jeden, und jeder für alle). Hogy az összeg biztosan és pontosan beszolgáltatható legyen, a zsidó hitközség jogában állott a jómóduakra többet és a szegényebbekre kevesebbet kivetni. Ha azonban urasági engedély nélkül telepedne le jövevény zsidó, akkor a bíró fizeti sajátjából a házzal rendelkezőnek védelmi díját, a hitközség szintén büntetésként annak a felét.

Minden év január havában urasági hivatalnok segédletével összeírandók az összes zsidó egyének. Akiről kisült, hogy a már választott családi nevén kívül más családi nevet is használ, az testi fenyítékben részesül. Akik nem uradalmi házban lakva kereskednek vagy nyitott üzlettel bírnak, külön megállapodást kötelesek keresni a fizetendő regália tekintetében az uradalommal, valamint az is fennáll minden zsidóra, akár uradalmi házban, akár másutt lakik, hogy az uradalmi törvényszék hatáskörébe tartozik.

A szőlőbirtokos zsidók meghagyatnak birtokaikban, rituális bort készíthetnek a maguk szükségletére és akója után négy krajcárt fizetnek az uradalmi pénztárba. Másunna bor be nem hozható előzetes uradalmi engedély nélkül. Ha ezen szabály ellen vét a zsidó,

borát elkönfiskálják az uradalom javára. Aki nem zsidónak árusít bort, az 12 forintot fizet büntetésül.

Rendőri szigorral ellenőriztek mindent. Sőt még az iskolaügyet is így óhajtották elintézni. A zúgiskolák beszüntetendők. Közös zsidó iskola (allgemeine Schule) állítandó fel. A tervezet minél előbb benyujtandó uradalmi jóváhagyás végett. Magántanítót zsidó ember csak uradalmi engedéllyel tarthat gyermekeinél, aki azonban más család gyermekét nem taníthatja; aki ez ellen vét, megbüntettetik. Sem az alkalmazott tanító, sem a hitközség alkalmazottja nem bir igénnyel a bennlakási jogra (Incolat) és így ők, mint gyermekeik, valamint minden zsidó ember zsidó szolgája vagy segédje idegennek (Auswärtig) tekintetik.

A zsidó iparos köteles magát az iparos céhbe felvétni, előzetesen azonban jól megtanulandó a mestersege és a legmagasabb rendeletek szerint előbb a vándorló éveken (Wanderungs-Jahre) át kell esnie.

Az uradalom kötelezi magát, hogy megvédi a zsidó hitközséget, hogy a zsidó ceremóniák bántatlanul elvégezhetők legyenek és ha valaki ezekben őket megzavarná, támaszt találnak nála.

A Pataky Ferenc uradalmi felügyelő és a zsidó bíró, valamint a két esküdt által aláírt szerződés szószerinti szövege ekként hangzik:

A külzeten:

A' Tatai 'Sidó kösséggel az urodalmi adórúl 's egyéb haszonvételeiről 838-i Januar 1-ő napjátúl, 846-i X-ber végéig kötött.

Szerződés.

1840 N. 1. a' Szerződés Taksája 3 Évre 6 F. 50 d.
és így 9 Évekre téssen Ezüstben 19 F. 50 d.

Pag. 103. Jan. 11-én 841 fizetett tizenkilentz for.
50 d. ezüstben. Tatában.

A belzetten :

An heute, zu Ende gesetzten Jahr und Tag, ist von Seiten einer hoch Gräfflich Nicolaus Esterházyschen Tottis, Herrschaft mit der Totiser Juden Gemeinde, in Betreff des Schutzgeldes, wie auch aller übrigen Schuldigkeiten und Gaben auf derselben bittliches Gesuch und darauf den 18. August 1838 erfolgten Herrschaftlichen Bescheid vom 1" Jäner 1838. auf neun nacheinander folgende Jahre, das ist bis letzten December 1846. folgender Contractt verabredet und beschlossen worden.

1. Obwohlen nach alten, gleich bei Aufnahme der Juden-Gemeinde eingeführten Gebrauch (welcher auch für die Zukunft allenfalls nicht nur zur Richtschnur der Gaben, sondern auch als althergebrauchtes Recht das Schutzgeld solcher Gestalten einzufordern ausdrücklich vorbehalten wird) an Schutzgeld jede behauste Familie 12 f. 08 kr. jede unbehauste aber 6 f. 04 kr., folglich die gegenwärtig laut Conscription vorfindigen 123 Familien und zwar

18 Behauste	à 12 f 06 d	218 f 40 d
105 Unbehauste . .	à 6 « 04 «	637 « — «
zu Summa		855 f 40 d

alljährlich zu entrichten hätten, so wird jedoch aus Rücksicht des gegenwärtig eingeschränkten Handels und Gewerbe, folglich geschmälernten Nahrung, aus besonderer Herrschaftlichen Gnade die diesfällige Abgabe festgesetzt bloss in 345 f 12 d

Von der Koscher Wein-Schank obwohl dieser viel höher exarendiert werden könnte, wird selbe aus eben der Rücksicht, und auch, weil die Gemeinde in verfloßenen Jahren mit namhaften Schulden sich belastete, zu entrichten haben, statt bisher gezahlten 130 f nur 80 f —

Von der Synagoge, statt bisher und auch in alten Zeiten gezahlten 50 f vier kaiserlichen Ducaten in natura à 4 f 30 d 18 f —

Von den 5 Gemeindehäusern, als Krankenhaus, zwei Badhäuser, Schulsingers- und Todtengräbers Wohnung à 4 f 60 kr. so wie bisher 23 f —

Von der Fleischbank als Regal 2 f —

Von der Talmudischen Schnur 5 kaiserlichen Duc. in specie id est à 4 f 30 kr. 22 f 5

zusammen 490 f 62 d

sage vierhundert neunzig Gulden, sechzig zwei Denär, welche die Gemeinde in halbjährigen Fristen anticipato alljährlich und zwar (ausgenommen für der Synagoge und talmudische Schnur in natura zu entrichtenden neuen kaiserlichen Ducaten) in conventions- Gelde, drei silber Zwanziger auf einen conventions Gulden gerechnet, in das Herrschaftliche Rentamt abzuführen

verpflichtet ist, und zwar in solidarischer Haftung, alle für jeden, und jeder für alle. Auch wird hier ausdrücklich erklärt, dass alle jene Mitglieder der Gemeinde, die ohne Genehmigung der Herrschaft in fremde Städte und Dörfer sich ansässig gemacht, folglich ausser Gerichtsbarkeit der Herrschaft sich befinden, namentlich: Herman Eisler, Lazar Eisler, Lazar Baytum, Jacob Baytum, Lazar Friedrich, Joseph Fischer, Franz Lustig, Lébl S. Baytum, Filip Lébl Oblat, Naphtali Ganz von gegenwärtigem Contracte ausgeschlossen sind.

2. Das Schutzgeld samt den übrigen Lasten, wird die Gemeinde selbst so wie bisher, zwischen den laut Conscription allhier befindlichen 123 Familien nach Billigkeit zu repartieren haben, sollte sich ein Auswärtiger allhier sesshaft machen wollen, so wird dies die Gemeinde alsogleich einer hohen Herrschaft anzeigen, widrigen Falls der Richter jedes Mahl bei erwiesener Übertretung dieser Verordnung 12 f in conventions-Münze, die Gemeinde aber das gewöhnliche Schutzgeld mit 6 f 04 kr. für den Eingeschlichenen, als in Strafe die Herrschaftliche Casse zu entrichten haben wird, solche Einschleicher, hingegen alsogleich weggewiesen werden, Ursach dessen.

3. Diejenige allerhöchste Verordnung kraft welcher jeder Jude verpflichtet ist, sich einen gewissen Nahmen zu wählen und sich nie mit einem andern zu nennen, wird hiemit auf das strengste eingeschärft auch zugleich verordnet, dass sämtliche Juden-Individuen alljährlich im Monathe Jänner unter Mitwirkung eines Herrschaftlichen Beamten conscribirt werden, die Gemeinde hat demnach eines genaues Verzeichniss der wahren

Nahmen von den allhier wohnenden Juden ehestens einzureichen, und obige Verordnung gehörig bekannt zu machen, mit den Beisatz, dass wenn einer betroffen werden sollte, sich einen anderen, als den einmal gewählten und eingegebenen Nahmen beigelegt zu haben, er mit körperlicher Strafe bestraft werden wird. Diejenigen, ohne Erlaubnis, seit Erneuerung des letzten Contractes Eingeschlichenen, müssen bis nächstkünftigen Michaeli Tottis verlassen, worauf zu wachen die Gemeindevorsteher schuldig sind.

4. Da einige Juden theils Herrschaftliche Häuser, theils Gewölber vermög besondern Contractes in Pacht haben, so werden solche nebst gegenwärtigen, auch in ihren besondern Contracten enthaltene Verpflichtungen genau zu erfüllen haben.

5. Jene Juden aber, die in eigenen Hause ein Gewölb haben, oder in anderen Häusern ihren Handel betreiben, werden sich in Betreff des, an eine hohe Herrschaft zu entrichtenden Regals, mit Hochderselben besonders abzufinden haben.

6. So wie diejenigen, welche Häuser besitzen in ungestörten, gesicherten Besitz geschützt werden, eben so wird es nicht erlaubt, die Zahl der Häuser, selbst auf freien Gründen zu vermehren, und diejenigen die auf derlei Gründen Häuser kaufen wollen, müssen hiezu die Erlaubniss der Herrschaft einholen, und sind verbunden, der Herrschaft das Schutzgeld, wie auch alle Gaben zur Gemeinde zu entrichten, an sonst können sie sich der Rechte der übrigen nicht erfreuen. Sie sind auch schuldig in allen Vorfällen sich der Herrschaftlichen Gerichtsbarkeit und dem Herrschaftlichen

Gerichte zu unterwerfen, weil sie zu der selben Gemeinde gehören.

7. Nachdem seit einigen Jahren manche hier wohnhafte Juden, Weingärten, für ausstehende Schulden Kraft Exceution übernommen, und auch einige erkaufte haben, soll dieses zwar dahingehen, es werden jedoch dergleichen Weingarten-Besitzer alle, mit solchem Besitz verbundene Lasten, gleich andern Weingarts-Besitzern zu tragen, sich streng nach den Berg-Artickeln zu halten, folglich die Weingärten gut zu pflegen haben und nicht zu den mindesten Klagen Anlass geben, als auf welchen Fall eine Hohe Herrschaft, sich das Recht dergleichen Weingärten laut Schätzung an Christen zu übergeben vorbehaltet; unverwährt soll es auch denen hier ansässigen Juden sein, in denen, in der Herrschaft liegenden Weingebirgen Koscher-Wein zu ihrem Gebrauche zu machen, nach vorhergehenden Anmeldung in dem Oberamte, und gegen Entrichtung von 4 kr. con v. Münze nach jeden Eimer. Auch wird der Gemeinde erlaubt sein zum Gemeindegenschank, und zum eigenen Hausbedarf, oder Speculation auswertigen Wein ohne Abgabe jedoch, auch nach geschehener Meldung einzuführen, sollte sich aber jemand von der Gemeinde ohne vorgehende Anzeige fremden Wein einzuführen oder koscher Wein zu machen unterfangen, so findet die Confiscation des eingeführten Weines zum Besten der hohen Herrschaft statt. Auch ist sämmtlichen Juden hiemit ausdrücklich, und zwar bei 12 f. conv. Münze und sonstiger, scharfen Strafe verboten, den Christen Wein auszuschenken, Brandwein o. Bier heimlicher Weise einzuführen, und zu

verlautgeben, oder auch zum eigenen Gebrauch zu verwenden.

8. Da es sowohl die allerhöchsten Verordnungen als auch das eigene Wohl der contrahirenden Gemeinde erheischen, dass alle Winkelschulen, als welche den gleichförmigen und zweckmässigen Unterricht zu wiederlaufen und nebstbei kostspielig sind, aufgehoben, dagegen aber eine öffentliche, allgemeine Schule errichtet werde, wird dies der Gemeinde hiemit zur strengsten Pflicht gemacht, selbe wird demnach, den hierüber zu entwerfenden Plan, samt Ausführungsmitteln ehestens in Vorschlag bringen und der hoch Herrschaftlichen Genehmigung unterbreiten. Es wird zwar erlaubt einem jeden, einen privat-Lehrer aufzunehmen, aber mit vorhergehender Erlaubniss der Herrschaft; diesen privat-Lehrer aber wird strenge verbothen sein, andern Kinder auch zum Unterricht zu sich gehen zu lassen, und so privat-Schulen, denen Allerhöchsten Verordnungen, und dem, in diesen Punkte ausgedruckten allgemeinen Zwecke zuwieder, zu errichten. Sollten jedoch solche privat-Lehrer ledig oder verheiratet ohne Erlaubniss der Herrschaft aufgenommen werden, so wird es dem Richter der Gemeinde obliegen, solches der hohen Herrschaft anzuzeigen, widrigenfalls wird der Richter 12 f. in conv. M., und die Gemeinde das gewöhnliche Schutzgeld für den Eingeschlichenen mit 6 f. 04 kr. abermals in conv. M. als Strafe in die Herrschaftliche Casse zu entrichten haben, Schlüsslich, so wie die privat-Lehrer, also auch die Aufnahme deren Gemeinde-Dienern, aus wie bisher mit Vorwissen und Bewilligung der

Herrschaft geschehen, welche sämtlich auf das Incolat keinen Anspruch machen können.

9. Um allen Missverständniss auszuweichen, wird hier vorgemerkt, dass auch die allhier geborenen Kinder deren, als Gemeinde-Diener auf zunehmenden Fremden, um so viel weniger solche, die bloss als Dienstbothen oder Handelsgehilfen gebraucht werden, auf den hierortigen Incolat keinen Anspruch zu machen befugt, sondern werden immer als Auswärtige zu betrachten sein und immer erst um das Incolat einschreiben müssen. Auswärts geborene Kinder von Witwen, die hieher heirathen, haben auch keinen Anspruch auf das hiesige Incolat.

10. Was das Viehschlachten anbelangt, bleibt es bei der schon üblichen Anordnung, daher sich kein Jude unterfangen soll heimlich, bei 12 f. conv. M. Strafe, von Anderwärts koscher Fleisch einzuführen, oder pfundweis feil zu biethen, und dadurch den Herrschaftlichen Pächtern sowohl, als auch der Gemeinde, mit Hinterhalt des zu zahlen schuldigen Fleischkreuters, einträchtig zu sein. Nur in der, der Festung gegenüber liegenden, kleinen Fleischbank wird die Gemeinde, so lange dieselbe diese Bank in besonderem Pacht haben wird, Kälbernes, Lämernes, Schöpfenes Fleisch sowohl an Juden als Christen, laut Löbl. Comitats Limitation auszuhacken befugt sein, die dem Schachter vermög alten Herkommen gebührenden accidenzen, so aus der Zunge, Milz und einem Stück Rindfleisch bestehen, werden anselben durch die Fleischhackers verabreicht werden.

11. Jene Mitglieder der Gemeinde, welche sich einer Profession widmen, sind verpflichtet die Profession

ordentlich auszulernen, die durch allerhöchste Verordnungen bestimmten Wanderungs-Jahre zu vollbringen, und so sich in die betreffende Zunft aufnehmen zu lassen.

12. Nachdem der contrahirenden Gemeinde allhier eine Synagoge und ein Friedhof gestattet wurde, wird solche in diesen ihren Zeremonien nach Mosaischen Gesetzen, so wie es von den Allerhöchsten Landesstellen bestimmt wurde, auch ferner frei und ungehindert halten können, jedoch werden die bisherigen Schranken unter Strafe auch ferner zu beobachten und nicht zu überschreiten sein, sollte selben jedoch in Ausübung ihrer Zeremonien durch jemanden muthwilliger Weise gestört werden, so wird selben bei der hohen Grund-Herrschaft wider solchen stäts Schutz und Assistenz finden.

13. In Herrschaftliche nicht gepachtete Regalien was immer Nahmens sich einzumengen, ist sowohl der Gemeinde, als auch jeden einzelnen Glied derselben hiemit auf das strengste und unter schwerer Strafe untersagt, daher auch selbe sowohl in ganzen, als auch in einzelnen, sowohl in persönlichen, als auch vermögens Sachen der Herrschaftlichen Gerichtsbarkeit unterliegen wird.

Urkunde dessen gegenwärtigen Contractt, mit beiderseits vorbehaltener ganzjähriger Aufkündigung in zwei gleichlautenden Exemplaren ausgefertigt, mit beiderseitiger Unterschriften und Herrschaftlichen Amts, als auch Gemeindesiegels bekräftigt wurde.

Tottis den 20-t December 1838.

Sallomon Singer, Richter.

Markus Fischer, Moritz Gold.

Frantz Pataky,

Inspector.

A fenti okmányból látjuk, hogy az Esterházy uradalom a tatai zsidó hitközséggel 1838-ban kilenc évre szóló szerződést kötött. Ilyen hosszú időre való viszony biztonságát azonban nem élvezték mindig elődeink. Azon kérvény alapján, amelynek koncepcióját az Egyenlőségben (1914 április 5-iki szám, Tata és Tóváros XVIII. évf. 12. sz.) leközöltem, megállapítható, hogy 1787-ben csak három éves szerződés biztosította nyugodtságra tekinthettek elődeink Tatán. Feltétlenül a jobb idők bekövetkezésének előjele volt az, hogy 1838-ban háromszor annyi időre látták a tatai zsidók magukat megerősítve az uradalmi védelemben. Az 1806-ban adott, általam a Magyar-Zsidó-Szemlében (XXXIII. évf. 19—27 ll.) leközölt, tatai zsidók szervezetéből nem világlik ki, hogy az ugyanazon évben kötött szerződés hány esztendőre szólt.

1787-ben 44 zsidó család lakott Tatán. Azon feltevésemet, hogy ez állandó szám volt, el kell ejtenem, mivel Mandl Bernát közlése szerint (Országos Levéltár Acta Judaecorum 142—143) 1774-ben Tatán 53 zsidó lakott, és amint a fent leközölt okmány bizonyítja, 1838-ban 123-ra emelkedett.¹ Lélekszámban ez kerekben 600 lenne, ami viszont ellentmond Mohl Adolf (Tata plébánia története 181. l.) azon adatának, hogy 1833-ban Tatán 1007 zsidó lélek lett volna. (Tóvároson 24). Az ottani adat már azért is feltűnő, mert adatai szerint 1824-ben a két szomszédos községben 400 lélek volt, kilenc év alatt 600-zal való gyarapodás nehezen képzelhető el,

¹ Az 1809-ben tartott összeírás szerint 92 családfő lakott a tatai járásban (l. közleményemet Tata és Tóváros XVIII. évf. 24. sz.).

viszont 1851-ben ugyanazon Vis. kan. győri püsp. lvt. szerint Tatán és Tóvároson együttesen is csak 865. Megállapítjuk, hogy 1806-ban 700 forintot fizetett a zsidó hitközség a földesúr pénztárába, 1838-ban 209 forint 38 krajcárral kevesebbet, ámbár lélekszámban minden adatunk szerint gyarapodott. Viszont azt nem tudjuk, hogy fennállott-e még 1838-ban a 32 évvel előbb hozott azon határozat, hogy minden zsidó söntés és borivó egy forintot volt köteles fizetni a zsidó hitközség pénztárába egy akó bor után és 18 krajcárt, ha valaki az uradalom határából kóserbort kiszállított.

A tatai zsidó iskola multjából című közleményemben (M. Zs. Szemle XXXIII. évf. 271 — 283. ll.) azt tételeztem fel, hogy a Peisner Adolf tanító által 1835-től 1847-ig fentartott iskola a hitközséggel benső kapcsolatban levő intézet lehetett, amely zugiskolának lekicsinyelő értelemben el nem nevezhető. Ezen feltevésemet a fenti okmány által megerősítve látom, mivel a zugiskolák beszüntetését az uradalom is kívánván, valamint rendszeresnek felállítását a hitközség kötelességévé tévén, a tizenkét esztendőn át fennállott Peisner-féle magániskola mindkét fél meglegedését vívta ki. A tatai zsidó iskola azután is szépen megállta a helyét. Az ötvenes években itt kezdte meg magyarországi érdeemes működését a zsidó tanítók egyik legkiválóbbja is, Léderer Ábrahám, az izraelita tanítóképző intézet későbbi tanára és első igazgatója.

Tata.

Dr. Goldberger Izidor.

EGY MEGHIUSULT ZSIDÓADÓ A MULT SZÁZAD KÖZEPÉN.

Mindén háború megtanította a hadviselő feleket a Montecuccolinak tulajdonított szavak igazságára, hogy a háborúhoz három dolog szükséges: pénz, meg pénz, meg újból csak pénz. Nem volt oly forrás, melyet a hadakozó hatalmak-kiaknázatlanul hagytak, ha csak valami pénzt sejtettek benne. Ily alkalmas forrásnak tekintették hosszú ideig a zsidókat, kiket folyton újabb meg újabb jogcímen megadóztattak.

1743-ban, az osztrák örökösödési háború idején *Mária Terézia* királynő «rendkívüli hadisegély» (subsidiium) címén adóztatta meg a magyarországi zsidókat; minden zsidó család hat forint hadisegélyt volt köteles fizetni. De már hat év múlva, 1749-ben a «hadisegély» tetszetős nevet a nagyon is prózai «türelmi adó» (taxa tolerantialis) név váltja fel. A zsidókra kényszerített lealázó adót, mely eleinte 20 ezer forintban volt megállapítva, az udvar fokozatosan felemelte s 1813-ban már 160 ezer forintot tett ki. Egy teljes évszázadon át nehezedett a hazai zsidóságra a türelmi adóvá vedlett «rendkívüli hadisegély» súlya, melyet csak *József nádor* közbenjárására törölt el *V. Ferdinánd* király 1846 június 24-én.¹

Pontosan két évtizeddel a türelmi adó eltörlése után, 1866 július havában ismét kísértett «rendkívüli hadi-

¹ *Bernstein*: Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn. (A Kaufmann Gedenkbuchban), Breslau 1900.

segély» alakjában a zsidóadó réme. Zsidó ember nevéhez fűződik a szomorú dicsőség, hogy új életre akarta kelteni a már eltemetett rémet, mely után kapva kapott a megszorult bécsi kormány. Az *osztrák-porosz háború* idejében történt. A poroszokkal szövetséges olaszok fölött Custozánál 1866 június 24-én kivívott osztrák győzelem után Csehországban a poroszok felé fordult a hadiszerencse. *Moltke* seregei egyik csatát a másik után nyerték meg s a július 3-iki königgrätzi győzelmük után Bécsnek büszke császárvárosa is veszélyben forgott.

E háborúban a zsidók nemcsak katonai kötelezettségüknek tettek teljes mértékben eleget, nemcsak 25 ezer zsidó katona állott fegyverben a császári zászlók alatt és küzdött az olasz és cseh harctéren egyaránt, hanem önkéntes adományaikkal és a megsebesült katonák ápolásában kiállották a versenyt a birodalom máshitű fiaival is. A pest-budai császári-királyi katonai főparancsnokság köszönőlevélben ismeri el a pesti zsidó hitközségnek a hazafias jótékonyság terén kifejtett buzgalmát.¹ És mindezek dacára felmerült az eszme, hogy *a zsidók saját költségükön önkéntes csapatot állítsanak fel* és küldjék azt a harctérre.

Egy *Neumann Adolf* nevű, a pesti Király-utcában lakó zsidó embernek agyában támadt a nem épen szerencsésnek mondható ötlet. Részletes tervezetet dolgozott ki, mely szerint négy zászlóaljból (Bataillon) álló önkéntescsapat (Freicorps) lenne toborzandó és

¹ A pesti hitközség jegyzőkönyve 1866. év 280. szám és 290. szám.

felszerelendő. Minden zászlóaljhoz, mely egyenként hat századból (Compagnie) állana, 26 tiszt, 7 orvos, 21 sebkötő (Bandist) és 1254 főnyi legénység — beleértve az altiszteket is — tartoznék. Kiszolgált katonák sorából lennének a legények toborzandók és aki felcsap katonának, 30—50 forint felpénzt kap kezébe. A 104 tisztből, 28 orvosból, 84 sebkötőből, és 5016 legényből, tehát összesen 5232 emberből álló csapat felszerelése 264,992 forintra, évi zsoldja pedig 960,474 forintra volt előirányozva. A szükséges pénz a «Kaiserstaat» izraelitái közt rendezendő gyűjtés útján lenne előteremtendő.¹

Neumann Adolf nem is sejtette, hogy tervezete nem más, mint a már két évtized előtt szerencsésen eltemetett zsidóadónak halottaiból való feltámasztása. Ő csak lojális akart lenni és a megszorult kormánynak egy meglepő eszmével kedveskedni. Sietett is tervezetét a császári udvarnál bemutatni. A porosz győzelmek láttára megrettent bécsi kormány a königgrätzi vereség után minden szalmaszálban mentőgerendát remélt találni és ezért örömmel fogadta a tervet, mely az uralgó elé terjesztetvén, július 15-én a legfelsőbb jóváhagyást is elnyerte. A birodalmi minisztérium ennek folytán felszólította Bécs, Prága, Lemberg és július 25-én a magyar királyi helytartóság útján Pest városának izraelita hitközségét «önkéntes csapatok állí-

¹ A pesti hitközség levéltárának Kt. csoportja; hitközségi jegyzőkönyv 1866. év 223. és 254. szám. — *Wolf G.*: Joseph Wertheimer, 152 s. köv. l. Wien 1868. — *Groszmann*: A magyar zsidók a XIX. száz. közepén, 40. l. Bpest 1917.

tására hitfelekezetükbeli egyénekből küldöttségeket alakítani, mely küldöttségek a mondott célra országosan pénzgyűjtést indítsanak és a befolyt összeg a N. M. M. K. Helytartó Tanács elnökségéhez beküldendő léssen».

A hatósági felszólítás nagy megütközést keltett nemcsak zsidó körökben, hanem általában mindenütt, hol érzékkel bírtak a jogegyenlőség iránt. Az egész szabadelvű sajtó, mely épen akkor tartotta napirenden a zsidók polgári egyenjogúsításának elodázhatatlanná vált kérdését — nálunk főleg a «Pester Lloyd» — erős támadást intézett a kormányrendelet ellen. A bécsi «Fremdenblatt» egyáltalán kételkedett abban, hogy a zsidók önként vállaltak volna magukra ily adót és azon sejtelmének adott kifejezést, hogy nem is annyira önkéntes, mint inkább a zsidókra kényszerített felajánlás lenne keletkezőben. A felszólított négy zsidó hitközség pedig a kormánynál tiltakozott ezen újabb keletű zsidóadó behozatala ellen. A bécsi hitközség beadvánnyal fordult a helytartósághoz, valamint *gróf Belcredi Rikárd* államminiszterhez, melyben kifejtette, hogy a zsidók mint polgárok teljesítik minden kötelességüket, de nem vállalhatnak külön zsidóadó jellegű terhet. A tervezett intézkedés, mely ellenkezik a jogegyenlőség elvével, egy már letűnt szomorú időt idézne csak fel újra.

A pesti zsidók nevében *Lányi Jakab* hitközségi elnök emelt kifogást a tizenkilencedik századba semmiképp sem illő zsidóadó ellen. Augusztus első napján jelent meg a hitközség elnöke *br. Sennyey Pál* főtárnokmesternél, mint a királyi helytartótanács elnökénél,

hogy tapintatosan bár, de erélyesen tiltakozzék a lealázó kormányrendelet ellen. A közvélemény felzúdulása és a zsidók önérzetes fellépése célra vezetett. Hosszabb tanácskozás után a főtárnokmester kijelentette «misperint elnök urat felhatalmazza az egész ügyet mint nem történt tekinteni és minden intézkedést félbenhagyni». Így jelentette *Lányi* elnök a hitközség választmányának augusztus 2-iki ülésén. A bécsi kormány augusztus 19-én kelt rendeletével beszüntetett ez ügyre vonatkozó minden további lépést. Két nap múlva, augusztus 21-én, a főtárnokmester megbízásából a következő leirat értesíti erről a pesti hitközséget: «Felsőbb helyen elrendeltetett, hogy a Neumann Adolf által tervezett önkéntes csapat felállítása körül az időközben lényegesen változott viszonyoknál fogva minden további lépések beszüntessenek és az eddig netalán befolyt pénzüsszegek azon bizottmányok rendelkezése alá bocsáttassanak, melyek az adománygyűjtéssel megbízva valának.» A «lényegesen változott viszonyok» a fegyverszünetet jelentik s az augusztus 23-án megkötött prágai béke véget vetett a csak néhány hétig tartott rövid háborúnak.

Neumann, a túllojális tervkovács jónak látta magát a pesti hitközséghez intézett levélben mentegezni. Mint a zsidóságnak hű tagja, nem érzi magát abban bűnösnek, hogy zsidó testvérei ellen valami helyteleniséget követett volna el. Ő csak alkalmat akart nyújtani a zsidók önkéntes áldozatkészségének megnyilatkozására; ezt hangoztatta az uralkodó elé terjesztett beadványában is, de a közvélemény félreértette hazafias szándékait. Így védekezik *Neumann*. A zsidók azon-

ban, épen mert tudatában voltak annak, hogy minden polgári kötelességüket csakúgy teljesítik, mint a haza többi polgárai, nem vágyódtak honfíúi kötelességtudásukat az elnyomottság és túrtség letűnt szomorú korszakára emlékeztető külön zsidóadó alakjában is kifejezésre juttatni és ezért — a pesti hitközség jegyzőkönyvének szavaival élve — «ez ügynek megszüntetését és visszavonását örömmel vették tudomásul.» A tizenkilencedik század második felében kísértett zsidóadó ezzel szerencsésen meghiusult. Ha a háború gyorsan be nem fejeződik, ki tudja, hogy mivé fajult volna túlbuzgó hittestvérünk «hazafias» terve!

Hogy a 25 ezer fegyverben állt zsidó katona közül hányan voltak magyarországi születésűek, azt kellő adatok híján nem tudjuk megállapítani. De egy megbízható lajstrom megőrizte számunkra az elesett és a háborúban eltűnt *magyar zsidó hősök* egy töredékének nevét. A háború kitörése után Bécsben alakult «Hilfscomité für Soldaten israelitischer Religion» ugyanis 1866 november 15-én a bécsbelvárosi zsidó templomban emlékűnnepet tartott az elesett zsidó katonák tiszteletére, kiknek névsorát a hadügyminisztérium által rendelkezésre bocsátott lajstromból állították össze. E lajstrom alapján a következő magyar zsidó hősök dícső emlékét újítjuk itt fel kegyelettel:

Árvey Sámuel 60-ik ezredbeli káplár, szül. Kiszalontán, elesett Königrätznél július 8-án.

Becker Jakab 37-ik ezredbeli közlegény, szül. Kövesden, elesett Königrätznél július 3-án.

Blum Albert 5-ik ezredbeli szabados, szül. Magosligeten, elesett Custozánál június 24-én.

Brüll Ferenc 37-ik ezredbeli közlegény, szül. Margittán, eltűnt június 29-én.

Folkmann József 68-ik ezredbeli közlegény, szül. Papradnón, eltűnt Dubnál július 15-én.

Freuhaft Salamon 66-ik ezredbeli közlegény, szül. Varanón, elesett Custozánál június 24-én.

Grosz Adolf 16-ik ezredbeli közlegény, szül. Jánosházán, meghalt a verónai kórházban július 18-án.

Grosz Sámuel 5-ik ezredbeli közlegény, szül. Nagykárolyban, elesett Custozánál június 24-én.

Grünfeld Ábrahám 37-ik ezredbeli közlegény, szül. Tasnádon, eltűnt június 29-én.

Herz Sámuel 68-ik ezredbeli közlegény, szül. Markotán, eltűnt Dubnál július 15-én.

Honig Mózes 44-ik ezredbeli közlegény, szül. Újfalun, elesett Lippanál július 3-án.

Horovitz Sámuel 39-ik ezredbeli közlegény, szül. Csengeren, elesett Custozánál június 24-én.

Jünker Jónás 44-ik ezredbeli közlegény, szül. Görbön, 1844-ben, elesett Lippanál július 3-án.

Klein Ábrahám 39-ik ezredbeli közlegény, szül. Szinérváralján, elesett Custozánál június 24-én.

Klein Ignác 37-ik ezredbeli közlegény, szül. Nagyváradon, elesett Schweinschödnél június 29-én.

Kuhn Mór 37-ik ezredbeli közlegény, szül. Nagyváradon, megsebesült és valószínűleg meghalt Schweinschödnél június 29-én.

Lázár Sándor 37-ik ezredbeli szabados, szül. Nagyváradon, eltűnt június 29-én.

Löwinger Mózes 60-ik ezredbeli közlegény, szül. Vadnán, elesett Prowodownál június 27-én.

Márton Izraél 37-ik ezredbeli közlegény, szül. Álmosdon, elesett Chlumnál július 3-án.

Márton Izraél 37-ik ezredbeli közlegény, szül. Fekete-Tóthon, elesett Schweinschödnél június 29-én.

Menczer Farkas 37-ik ezredbeli szabados, szül. Tenkén, eltűnt június 29-én.

Politzer Izajás 68-ik ezredbeli szabados, szül. Puchón, elesett Dubnál július 15-én.

Richter Mór 4-ik ezredbeli káplár, szül. Rohoncson, elesett Wazlavicenál június 27-én.

Rosenberg Benjámín 5-ik ezredbeli közlegény, szül. Egriben, eltűnt Custozzánál június 24-én.

Seyer Márkus 68-ik ezredbeli szabados, szül. Bátorkeszin, elesett Dubnál július 15-én.

Singer Lipót 17-ik ezredbeli közlegény, szül. Pápán, elesett Genznél július 19-én.

Stern Sámuel 37-ik ezredbeli káplár, szül. Tenkén, elesett Königgrätznél július 3-án.

Stern Zsigmond 78-ik ezredbeli közlegény, szül. Baján, eltűnt július 3-án.

Szwarc Bernát 68-ik ezredbeli közlegény, szül. Nyirádon, elesett Königgrätznél július 3-án.

Szwarc Simon 68-ik ezredbeli közlegény, szül. Vágújhelyen, eltűnt Dubnál július 15-én.

Weiner Márkus 68-ik ezredbeli közlegény, szül. Vágfalun, eltűnt Dubnál július 15-én.

Weisz Farkas Jakab 5-ik ezredbeli közlegény, szül. Gyulajon, eltűnt Custozzánál június 24-én.

A névvel említett és névtelenül maradt magyar zsidó hősök vérének hullását követő évben, 1867-ben

a magyar haza egyenjogú polgárokul ismerte el zsidó fiait és ezzel örök időkre gátat vetett minden különleges zsidóadó lehetőségének.

Budapest.

Dr. Groszmann Zsigmond.

SZÜNIDŐBEN.

Hitelenségtől, bűnös légtől távol,
 Hol csalfa fény nem csábít, nem vakít ...
 Pihenetek a kis Latorcza táján,
 Hol ősi fényben ragyog még a hit.

Hol minden ósdi, egyszerű, szegényes,
 De hittel, szeretettel van tele ...
 Hol féltő gonddal ápol, becéz most is
 Öreg szülőmnek reszkető keze.

Hol boldogító hit fakad szívemben,
 Mindent betöltő hit, mint hajdanán ...
 Ha látom, hallom mint imádkozik itt
 Szentéletű, vallásos ősz atyám.

Ha látom: régi, kopott templomunkban
 Amint görnyednek ma is emberek
 A talmudnál és más szent könyvek mellett,
 S nem kérnek mást, csak száraz kenyeret.

Ha látom, mint vidul föl agg és gyermek,
 Ha Isten nagy csodáiról beszél,
 Ha látom, a legtöbbje tőr és szenved,
 De rendületlen bízik, hisz, remél.

Oktatgatom kicsiny két gyermekemet :
 Mint élnek itt... mutatgatom nekik,
 Mily gazdagok lehetnek a szegények,
 Ha él szívükben szeretet és hit.

Budapest.

Csillag Lipót.

ZSIGMOND MAGYAR KIRÁLY ÉS NÉMET CSÁSZÁR ZSIDÓADÓI.

A Magyar Tudományos Akadémiának évenként napvilágot látó irodalmi kincsei között már rég nem akadunk valami zsidó tárgyú munkára. Az 1916. évi kiadványai azonban végre hoztak nekünk, zsidóknak is egy igen érdekes és értékes értekezést a zsidó történet köréből, melynek szerzője Áldásy Antal egyetemi tanár, és mely «Zsigmond császár koronázása és a német zsidóság megadóztatása» címe alatt a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának rendeletéből megjelent.

Zsigmond magyar király és római császárnak zsidó alattvalóihoz való viszonyáról a múlt század 80-as éveinek végéig vajmi keveset tudott a zsidó történeti tudomány. Maga Grätz, híres nagy történészünk is csak néhány sorban szól ezen hatalmas császárnak zsidó kamaraszolgái iránti viselkedéséről. Valamivel többet, de még mindig nem kimerítőt olvashatunk erről hazánk nagy zsidó történészének, Kohn Sámuelnek «A zsidók Magyarországon» című alapvető munkája I. kötetében.

Kerler Dietrich, a würzburgi egyetem tudós főkönyvtárosa volt az első, ki 1889-ben Ludwig Geiger «Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland» című folyóiratának III. kötetében Hohenlohe herceg oehringeni házi levéltárában «Judensachen» címe alatt őrzött aktáknak és a hatvanas években II. Lajos bajor király bőkezűsége folytán megindult és még ezidőszerint sem befejezett «Deutsche Reichstagsakten» című monumentális munkának alapján hosszabb dolgozatot írt a német zsidóknak Zsigmond király által történt megadóztatásáról. Azóta a Deutsche Reichstagsakten folytonosan megjelent kötetei egyre ontják a német zsidók és itt-ott a magyar zsidók történetére is vonatkozó újabb meg újabb adatokat. Az IMIT Évkönyve feladatának körébe tartozónak véljük, hogy olvasóit ezen tárggyal az említett művek alapján megismertessük és a megismertetést néhány más, egyéb művekben elszórtan talált és az akkori magyarországi zsidókra vonatkozó részekkel kibővítsük.

*

Közismeretes, hogy Zsigmond magyar király és római császár Európának és korának nemcsak leghatalmasabb, hanem legkönnyelműbb és legpazarlóbb uralkodója is volt. Nagyarányú tervei és vállalkozásai, nagy, népes kísérettel járó gyakori utazásai egyik birodalmából a másikba, háborúi és költséges kedvtelései rengeteg összegeket emésztettek, melyeknek előteremtésében az örökös pénzzavarban szenvedő királynak finansiális leleményessége szinte remekelt. A kiapadozó kincstárnak megtöltésére és jövedelmének gyarapítására fel-

kutatott pénzforrások között nem voltak az utolsók a zsidó alattvalóitól különféle jogcímen követelt és szedett adók. Nem érte be azzal, hogy úgy, mint közvetlen elődje, Ruprecht császár, ki szintén mindig siralmas pénzzavarban leledzett, megelégedett volna a rendes zsidó adókkal: az arany áldozati fillérrel¹ (güldener Opferpfennig) és az úgynevezett fél zsidó-adóval¹ (halbe Judensteuer); hanem nagy pénzsorultságában felhasznált minden lehető alkalmat arra, hogy zsidóiból valamely kieszelt ürügy alatt új meg új pénzeket kipréselhessen. De nem követte Vencel bátyjának és királyi elődjének rossz példáját sem, ki a levélölésből és a zsidóüldözésből szinte rendszert csinált. Mint művelt és felvilágosodott fejedelem — hisz hat nyelven tudott beszélni és írni — nem annyira kegyetlen és embertelen eszközökkel akarta zsidóiból a szükséges aranyakat kisajtolni, hanem inkább kedvező törvények és rendeletekkel iparkodott őket hajlandókká tenni arra, hogy forró pénzsomját némileg csillapítsák. Zsidó alattvalóival csak akkor éreztette uralkodói hatalmának egész súlyát, ha pénzhiánya már olyannyira szorította, hogy kénytelen volt némely birodalmi város zsidóinak vagyonát vagy saját hitelezőinek vagy a zsidók adósainak kiszolgáltatni.²

¹ Az arany áldozati fillért minden 12 éven felüli zsidó után kellett fizetni, rendszeren karácsonykor; a fél zsidóadót minden városnak kellett a területén lakó zsidó és zsidónő után a királynak beszállgatni, még pedig a zsidóik utáni jövedelmük felét. Deutsche Reichstagsakten IV. kötet 516. l. 20. sor és XV. k. 3. l. 25 sor. Áldásy: Zsigmond császár koronáztatása stb. 14. l.

² Kohn S. A zsidók története Magyarországon I. 188. l. Salamon

Magyarországi zsidók számára általa kiállított és eddig ismeretes okiratok mind azt tanúsítják, hogy a hozzá forduló zsidók iránt rossz indulattal nem viselkedett. A bécsi nagy zsidóüldözés (1421) következtében Ausztriából Magyarországra menekült eleink közül többeknek megengedte a magyar birodalom területén való letelepedést és néhányuknak, nevezetesen a brucki Isserleinnak, a hainburgi Häubelnek és a Budára költözött Moselnek királyi rendeletekkel segítségükre volt, hogy Magyarországon fekvő javakat birtokló ausztriai adósaiktól kölcsön adott pénzeiket behajthassák.¹ Hogy a koronás felséges úr ezen behajtott zsidó követelések után önmaga részére hol felét, hol harmadát kötötte ki mintegy közbenjárói díjnak, mitsem változtatott azon tényen, hogy törvények és rendeletek által többször kedvezett zsidó kamaraszolgáinak és hogy sokkal humánusabban bánt zsidó alattvalóival, mint Vencel bátyja, ki a zsidó-követelések megsemmisítéseért 15 %-ot kötött ki magának a keresztény adósoktól.² De mintha érezte volna, hogy csak úgy, véletlenül felmerülő holmi zsidó üzletekből bugyogó százalékproviziók mégsem férnek jól össze királyi méltóságával, felséges voltához jobban illő ürügyet keresett arra, hogy zsidó kamaraszolgáiból nagyobb jövedelmekeket húzzon, és ilyen ürügyeket talált az ő önkénye és leleményessége eleget. Főképen hadjáratai és koronáz-

F., Buda pest története II. 451. l. és Bondy G. Zur Geschichte d. Juden in Böhmen I. 102. l.

¹ Frisch, Monumenta Hungariae Judaica, 114—118. sz.

² Ben Chananja, V. k. 9. l.

tatásai voltak azon támaszpontok, melyek alapján tetemes összegeket szerzett zsidaitól.

Mikor 1405 nyarán Bosznia és Dalmácia ellen háborúra készült és a magyar városokra hadiadót vetett ki, a zsidókat sem kímélte ezen adótól. A soproni zsidókra ez alkalomból 3000 arany és 500 kamaraforintot rovatott ki.¹ Tekintettel arra, hogy Sopron városának akkor nem nagyszámú zsidó lakossága volt, és hogy Eperjes városa összesen csak 500 aranyat fizetett, a soproni zsidókra kivetett összeget horribilisen kell mondanunk, annál inkább, mivel a mai pénzünk szerint (egy arany forint = 10 koronával) vagy 30,000 koronát tesz. És mennyit követelhetett Zsigmond király ezen címen a pozsonyi és budai zsidóktól!

Huszita háborúinak költségéhez való hozzájárulására szintén kényszerítette zsidó alattvalóit; 1422-ben vagyunk 3¹/₃ százalékaival és 1427-ben a kivetett *általános* birodalmi hadiadó fizetésének kötelezettségébe belevonta a csehországi zsidókat is. Fejenként egy forintot kellett erre a célra fizetniök, jóval többet, mint a keresztényeknek.² Mindamellett Zsigmondnak eljárása még emberségesebb volt, mint Vencel elődjeé, ki pénzszorultságában a dolognak rövidebb végét fogta és *zsidófosztogatások* révén szokta a szükséges pénzeket megszerezni. Minthogy a huszita-háborúk egy része Magyarország északnyugati részében zajlott le, több mint valószínű, hogy Zsigmond király a magyarországi

¹ Pollák, A zsidók története Sopronban, 25. l. és Monum. Hung. Jud. 85. sz.

² Deutsche Reichstagsakten XI. k. XXXI. l.

zsidókat sem kímélte ezen adótól. 1430. és 1431-ben, a straubingi és nürnbergi birodalmi gyűlések megtartásakor megint magához idézte a zsidók képviselőit, hogy új adókkal szorítsa őket a huszita-háború költségeihez való hozzájárulásra, noha jól tudta, hogy épen ezen háborúk folytán fokozódott szenvedések miatt a német zsidók már eddig is csak nagy ellenszenvvel és vonakodással fizették ezen adót. Zsigmond később, 1434-ben elismeréssel emlékszik a zsidók ezen pénzbeli segítségéről.¹

Rendes zsidóadóját, mely 1420-ban 20,000 forintra rúgott, többnyire már előre is elzálogosítani szokta és pénztárának soha el nem múló apálya, elzálogosított arany- és ezüstkincseinek² visszaváltási szükségessége meg arra az önkényes és igazságtalan eljárásra hajtotta, hogy a konstanci zsinat költségeinek egy részét is zsidó alattvalóival fizettette magának. Súlyos megadóztatás volt ez a birodalmi zsidóságnak; a királynak azonban nagy összegeket hozott. Csak Nürnberg városából egymagából az ottani zsidók révén 12,000 forint folyt be.

¹ Neue Beyträge v. alten u. neuen ... Sachen ... 1754, 15. l. «Conrad v. Weinsberg verkündet des Kayserl. Befehls an die Reichs-Städte die Juden zu dulden und aufzunehmen, als die einnahmhaftes zur Vertreibung der sogenannten Ketzer (der Husziten) in Böhmen u. Pohlen gesteuert haben. d. d. 1434 an S. Catharinen Tag.

² Elzálogosította ő mindenféle ingó-bingó vagyont és néha ingatlanokat is. Hisz ismeretes, hogy 1412 nov. 8-kán 88000 forintért elzálogosította a 16 szepesi várost is. Rengeteg adósságai mineműségét legjobban jellemzi azon adalék (l. Áldásy i. h. 8. l.), hogy egy Eczsébet nevű asszonynak, kinek heringért és tőkehalért 292 forinttal tartozott, zálog gyanánt 6 arany gombot adott.

Igen jól fizettette magának, de jogosabb alapon, összes országainak zsidóságával azon közbenjárását, mely által V. Márton pápánál kieszközölte, hogy őseinknek az előbbi pápáktól nyert kiváltságait egy 1418 február 12-én kiadott bullában megerősítette. Tetemes összegeket hozott neki ezen emberséges szószólása, mert «Bullengeld» címe alatt minden zsidótól vagyonának $3\frac{1}{3}$ százalékát hajtották be. A magyar zsidókat sem akarta ezen adótól megkímélni, mert adóbeszedőit (Siegfried Gosheimból, Feivel Giengenből és Ábraham Konstanczból) megbízta azzal, hogy Magyarországon is próbálják szerencsájüket. Ezen célból Albrecht, ausztriai herceg és Gara nádor 1418 május 9-én, illetve 1418 május 30-án útlevelekkel látták őket el.¹ Hogy e három férfiú magyarországi küldetése milyen eredménnyel járt, nem tudjuk, de a Deutsche Reichstagsakten XI. kötetének XXXIV. lapján olvashatjuk, hogy arra a gondolatra, hogy Zsigmond a pápának ezen humánus bullájából magának tőkét kovácsoljon — elég furcsa — három konstanci zsidó is vezette.

Nagy zsidó adóforrást nyitott magának Zsigmond 1414-ben, német birodalmi királlyá való megkoronáztatása alkalmából is. Ekkor hivatkozással arra, hogy a birodalom és a kereszténység érdekében nagy kiadásai vannak, és a zsidók, a birodalom kamaraszolgái, sem elődeinek, sem őneki sokáig adót nem fizettek, vagyonuk második vagy harmadik fillérét követelte tőlük — amint ő mondta — «redliche Steuer» gyanánt; az igazságnak megfelelőbben azonban inkább *aurum*

¹ Kerler i. h. 9. l.

coronarium-nak, vagy koronázási adónak nevezték. Noha már annyiszor kiszipolyozott német hitfeleink most nem igen siettek ezen önkényes adót lefizetni, mégis ez egyszer is szép summát préselt ki belőlük ezen új adó révén. Hogy mily óriási megsarcolás-számba ment ezen koronázási adó, kitűnik abból, hogy a kölni zsidók emiatti panaszukban azt adták elő, hogy ha nekik csak a harmadik fillért kellene fizetniök, akkor 84,000 forint esik rájuk.¹ És ez a mi pénzünk szerint 840,000 korona!

Új perspektiva nyílt előtte zsidóadóra, midőn 1433 május havában Rómában fejére tették a német birodalom császári koronáját. Alighogy onnan visszatért, már is intézkedett a zsidókat újból megsarcoló adó iránt. Némi jogcímet erre az adóra formált magának azon előbbi szokásból, melyszerint a zsidók királyoknak és fejedelmeknek, sőt pápáknak is koronázási ajándékot szoktak átnyújtani azon kéréssel, hogy elődjük által nekik adott privilégiumot megerősítsék. Ebből a *benevolentiae captatió*ból akart magának a pénzsóvárgó császár egy jogilag köteles adót teremteni.

Mint az előbbi zsidóadók behajtásánál — 1414 óta — most is hű sáfárját, a zsidó adóügyekben igen tapasztalt Weinsbergi Konrádot, ezidőszerint már birodalmi örökös főkamarást tette fő-adóbeszedőjévé, ki viszont körülvette magát egy zsidó bizalmiférfiakból álló adóügynök-sereggel vagy egyéb, gyakran a király által erre a célra megbízott keresztény vagy zsidó férfiakkal. Az 1434 április 23-án kelt császári meghatalmazás

¹ D. RTA. XI. k. XXXI. I.

megbízta Weinsberget nemcsak ezen új adó behajtásával, hanem zsidó bírók (magister judæorum) és rabbik kinevezésével is, sőt arra is, hogy a fizetni nem akarókat átok alá is helyezhesse. Az adó kivetésére nézve azt az utasítást kapta, hogy miután Zsigmond királlyá való megválasztatásakor a zsidóknak vagyonuk harmadik részét kellett fizetniök, méltányos, hogy most, ez alkalommal annak felével adózzanak a *császárnak*. De mintha Zsigmond már sejtette volna, hogy zsidó alattvalóinak nagy része a szüntelen adó-érvágások folytán a fizetőképességnek már kimerülési pontjához jutott, némi emberséges opportunizmusból felhatalmazta Weinsberget arra, hogy amennyiben némely zsidó a második pfenniget fizetni vonakodnék, megelégedhetik a harmadik, esetleg a negyedik fillérrel is. Sőt bizonyos kalmárésszel utasította arra is, hogy kivételes esetekben általány-összeget is elfogadhat. Lehetséges azonban, hogy a császárt ezen elnézésre azon tudat bírta, hogy sok város, herceg, gróf és báró rossz szemmel nézte a területükön lakó zsidók folytonos megsarcoltatását Zsigmond által és hogy nem volt ritka azon eset, hogy a birodalmi rendek zsidáikat egyenesen felbátorították a királyi és császári adók megtagadására.

És tényleg ezen új adó eredménye nem állott arányban sem a beszédésére alkalmazott nagy apparátussal, sem az előbbi adókból befolyt összegekkel. Az összes bruttóbevétel vagy 50,000 forintot tett; a költségek levonása után körülbelül 40,000 forint maradt csak. Igaz, ezen összeg — a mai pénzérték szerint félmillió korona — sem megvetendő jövedelem, de tekintve az 1414. évi zsidóadónak eredményét, midőn csakis a

nürnbergi zsidók 12,000 forintot fizettek, ezen erőszakosan kivetett második aurum coronarium-adónak eredményét csak siralmasnak kell mondanunk.

Az 1435 január 1-én kelt leszámolási okmányokból tudjuk, hogy Zsigmond császár a számadás lezárása után még 1191 rhénes forinttal tartozott Weinsbergi Konrádnak. Sok zsidó épenséggel nem fizetett semmit, a sok adóhátralékot a császár — ki már új zsidóadó tervén törte fejét — nevének, Borbála, magyar királynőnek engedte át egy 1436 március 21-én kiállított okiratban.¹

De amilyen elégedetlen lehetett is Zsigmond császár, tekintve mindig üres kincstárát, a koronázási zsidóadó eredményével, époly elégedett lehet a zsidó történet-tudomány azon adó kezelési aktáinak mai napig való fennmaradásával. Ezek majdnem teljes eredeti terjedelmükben és épségükben megvannak a Hohenlohe-hercegek Oehringenben őrzött családi levéltárában, ahova ezen iratok a Weinsberg-családnak vagy 400 évvel ezelőtt történt kihalása után kerültek. Ezen időkre nézve ritka teljességű, 58 fasciculusból álló aktaanyag² és a bentfoglalt számadási iratok, valamint a Deutsche Reichstagsakten újabb kötetei gazdag kútforrását képezik a XV. századbeli német zsidóknak lakhelyi és vagyoni viszonyaira nézve.

De ezen, csak az újabb időben ismeretessé lett adóügyekből gyarapodhatik a magyar zsidók középkori

¹ Kerler i. h. 116. l.

² Kerler, i. h. 2. l.

története is egy-két érdekes adattal, melyeknek bemutatását Évkönyvünkben érdemes dolognak véljük.

Minden magyar zsidó előtt, aki Áldássy, budapesti egyetemi tanárnak Zsigmond zsidó adóügyeiről írt, nem rég megjelent nagyértékű tanulmányát és az ennek alapjául szolgáló kiadványokat olvassa, mintegy magától feltolakszik azon kérdés: van-e Zsigmond német császár adópraktikájának valami vonatkozása magyar zsidó alattvalóira is? Azt a benyomást nyerjük az egész idevágó irodalomból, hogy Zsigmond maga, közvetlenül nem vonta a magyarországi zsidókat német birodalmi ügyekből folyó zsidó adóköveteléseinek körébe. Talán szándékosan bánt a magyar zsidókkal még enyhébben, mint egyebütt,¹ hogy Nagy Lajos parancsolta kiűzésük visszavonása után jobban előmozdítsa visszavándorlásukat és hazánkban is több és erősebb adóalanyt nyerjen bennük. Ez neki nagyrészt sikerült is, de minden oly alkalommal, mely Magyarország ügyével kapcsolatban volt és neki némi ürügyet nyújtott magyar zsidó alattvalóinak megadóztatására, el nem mulasztotta azt meg is tenni. Láttuk azt boszniai és dalmáciai hadjáratakor, valamint a Bullengeld behajtásakor (l. fent 258 l.)

Hogy magyar alattvalóit is gyakran a kimerülésig megadóztatta, azt következtethetjük abból a tényből, hogy 1436 november 4-én Prága városában az előtte megjelent Jakab pozsonyi és Nikl vagy Nywel budai zsidók kérésére a IV. Béla adta zsidó privilégiumot egyebek közt még azzal is megtoldotta, miszerint

¹ Kohn, i. h. 180. l.

minden zsidó kölcsönadó, ha közte és a kölcsönvevő közt kamatmegállapítás eleve nem történt, minden 100 denár után hetenkint két denárt, vagyis 104 *százalékot* szedhet.¹ Ezzel a megfoghatatlan engedéllyel Zsigmond csak fokozni akarta magyar zsidainak adóképeségét, valamint abban az időben Európában minden uralkodó, aki a zsidókban látta jövedelmeinek főforrását, magas kamatok szedési engedélyével mozdította elő zsidainak uzsoraüzleteit és így fejős-tehén szerepére kárhoztatta eleinket.

Ha az eddig közzétett anyagból, amint már fent említettük, nem is találni nyomát annak, hogy német birodalmi ügyekből kifolyólag kivetett zsidóadót Zsigmond király alatt Magyarországon is szedtek volna, azt mégis látjuk, hogy az ily adó behajtására kiküldött férfiak közt magyar zsidó is szerepel. Ugyanis Borbála királynő, kire férje, Zsigmond, a császárkoronázási zsidóadó hátralékát ráruházta, ezen hátralék behajtására egy 1436 március 28-án Budán kiállított általános felhatalmazásban három férfiút: *Nadler* Mihály budai polgárt, *Gottlieb* Tamást és *József, budai rabbit* bízta meg és ruházta fel teljhatalommal.³ Egy másik, ugyanazon napon kelt és Amadeus, savoyi herceg, a későbbi V. Félix pápához intézett nyílt levélben, melyben Borbála a hátralékos zsidóadó beszedésére támogatását kéri,

¹ Kohn i. h. 307. l. Ortva y, Pozsony város története, II. b. kötet 305. l. — Ortva y az ő forrása alapján tévesen 1431-ből keltezi Zsigmond király ezen okiratát. V. ö. Mon. Hung. Jud. 133 sz.

² Rosenberg, Beiträge z. Gesch. der Juden in Steiermark 64. l'

³ Neue Beyträge . . . 1754 II. l. XLI. sz. V. ö. D. R. T. A. XI. k. 325. l. és Kerler i. h. 116. l.

szintén egy magister Josephus Judæus van megnevezve, ki valószínűleg azonos az előbbi budai rabbival.

Ki volt ezen budai rabbi, kit a magyar zsidó történetírás eddig nem ismert? Már nem egészen ismeretlen előttünk ezen Magister Josephus azóta, hogy az I. M. I. T. a Monumenta Hungariae Judaica I. kötetét kiadta. Ott, az 165. lapon 129. sz. a. azt olvasuk, hogy Zsigmond király Józset budai zsidó lakosnak a maga és az összes magyar zsidók nevében előterjesztett kérésére átiratja és helyberhagyja Budán 1422 augusztus 22.-én a régi zsidó privilegiumokat. És épen most, ezen cikkem megírásakor megjelent Magyar Zsidó Szemle 1916. évf. negyedik füzetének 320. lapján említi őt Wertner, híres genealógusunk és igen produktív történetírónk is Altmann «Die Urkunden Kaiser Sigmunds» című munkájában idézett két regesta nyomán, melyek azonosak az itt, 263. lapon említettekkel. Talán sikerül idővel, hogy a Zsigmond korabeli zsidóadózásnak feldolgozása az ismeretlenség homályából feltűnő e XV. századbéli budai rabbi személyére még nagyobb világosságot derít, ami tekintettel arra, hogy a régi budai rabbik közül eddig vajmi keveset ismerünk, háládatlan munka épen nem lenne.

Nem oly ismeretlen volt előttünk egy másik magyar zsidó, kinek neve az oehringeni levéltárban őrzött Weinsbergi számadásokból felmerült. Ez egy Sopronban lakó Kophel nevű zsidó, kit Weinsbergi Konrád 1438-ban, Albrecht ausztriai herceg és magyar király német császárrá történt megválasztatása alkalmából egy Nachem, bécsi zsidó által tervezett zsidóadó-lista

szerint 2000 forinttal megadóztatni akart. Ezen Köphel zsidó nem más, mint azon Köphel, kit Pollák «A zsidók története Sopronban» című művében és a Magyar Zsidó Szemle 1893. évf. 249. lapján is említ és ki valószínűleg Németújhelyből származott Sopronba. Miután azon század negyvenes éveinek elején Sopronban nagy bajba jutott, bebörtönözték és embertelenül bántak vele és csak Erzsébet magyar királynő közbenjárása folytán szabadult ki;¹ később családotul visszatelepedett Németújhelybe.

Úgy látszik, hogy a bécsi Nachem, kinek adójavaslatára szerint a német birodalom zsidainak Albrecht császárrá való megválasztatása alkalmából «Ehrung» címe alatt 156,100 forintot kellett volna fizetniök és mely adófizetés kötelezettségébe a magyarországi zsidókat is 3000 forinttal akarta belevonni, — talán épen emiatt — nem valami persona grata volt sem a soproni zsidók, sem az ottani tanács előtt, mert 1456-ban elfogták Moschel nevű fiát és Frigyes császárnak, mint a város zálogbirtokosának többször kellett a tanácsot felszólítani, hogy bebörtönözzön fiát szabadon bocsássák. Ezen Nachem valószínűleg azonos azzal a «Menachem Mózes fiá»-val, ki a Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark 11. kötetének 260. lapján közölt és Judenburgban 1427-ben kelt héber okiraton mint tanú előfordul. Azt a kérdést, vajjon ezen Nachem nem azonos-e azzal a «Rachem von Traiskirchen»-nel, ki 1414. és 1417-ben Albrecht hercegnek adószedője volt,² nem merjük most eldönteni.

Budapest.

Mandl Bernát.

¹ Pollák i. h. 31.

² Schwarz, Geschichte d. Juden in Wien bis zum Jahre 1625. 45. l

SHAKESPEARE ÉS LESSING A ZSIDÓSÁGRÓL.

— Előadatott a székesfehérvári Zsidó Ifjusági Egyesületben. —

A népek jellemzése, egymástól való megkülönböztetésük tehetségek és hajlamok szerint, a legnehezebb problémák közé tartozik és az ítéletek, melyek e tekintetben létrejönnek, ha bármily elterjedtek, csak korlátozott mértékben lehetnek tárgyilagosak és megbízhatók. Csak annyi bizonyos, hogy a népeknek is van sajátos jellemök, mint az egyedeknek, de meghatározása csak az igazság megközelítése lehet és gyakran még annyi sem. És ez nagyon természetes is és könnyen belátható.

Különös nehézségekkel jár pedig egy egész nemzetnek erkölcsi mineműségének megállapítása, mert ebbeli ítéletünket a legtöbbször nagyon is befolyásolja szimpátiánk vagy antipátiánk.

Máskép áll persze a dolog, ha már rég eltűnt népekről van szó, mint pl. az asszírokról, babiloniakról vagy a rómaiakról és régi görögökről. Egészen különleges helyet pedig mi zsidók foglalunk el a népek által rólunk alkotott ítéletben. A rólunk való vélemények ugyanis a legellentétesebbek és ez már így volt az ókorban is, mert mi már korán felkeltettük az emberiség érdeklődését vallásunk eredetiségénél és fajunk kiélezett jellegénél fogva.

Elég, ha szembeállítjuk a görög földrajzíró Strabont (66a.—24 p.) a rómaiak leghíresebb hisztórikusával Tacitus-szal (54—117). Az előbbi a legnagyobb elismeréssel szól a zsidók istenhitéről és elismeri, hogy

Mózes azért vezette ki népét Egyiptomból, mert az ottani bálványimádást és erkölcsi romlást kárhoztatta. Tacitus azonban megengedi ugyan, hogy a zsidók halálmegvetéssel harcolnak, hisz a rómaiaknak erre nézve tapasztalataik voltak, de felrójja nekik, hogy az idegeneket általában gyűlölik és megvetik azokat, kik bálványokat készítenek és imádnak, mert ők, elég furcsán, egy láthatatlan Istent hisznek és tisztelnek. Nagyon természetesnek találja tehát, hogy a gyűlölt zsidókat Egyiptomból kikergették és elfogadja azt a mesét is, hogy a szamár náluk bizonyos kegyelet tárgya azért, mert a pusztában egy vadszamár-falka vezette őket egykoron vízforrás nyomára. (Históriák V., 3. és köv.). Hogy az egész középkorban mint vélekedtek rólunk, arról felesleges volna szólni, az újkorban pedig a legnagyobb figyelmet keltették Shakespeare «A velencei kalmár» c. színművével és Lessing «Bölcs Náthán» cíművel.

A két szellemóriás látszólag ugyan a legellentétebben ítéli meg a zsidóságot, de vizsgálódásunk során meg fogunk győződni, hogy sokkal közelebb állanak egymáshoz, mint első pillanatra hinnők. Nézzük először a XVI. században virágzott Shakespeare híres művét.

*

A világkereskedelem egykorú híres metropolisában, Velencében élt egy Antonio nevű dúsgazdag keresztény kalmár és ugyanott a nem kevésbé gazdag zsidó pénzkölcsönző Shylock. Antoniót a legönzетlenebb barátság fűzi Bassanióhoz, akinek nemesi származásánál egyebe nincsen, de reménykedik, hogy elnyeri a

a szépséges és gazdag Porcia kezét, akinek kérői között hercegek is vannak.

Minden a vak szerencsétől függ, mert Porcia csak azé akar lenni, aki három kazetta közül azt választja ki, melybe az ő arcképét helyezte. De a háztűznézni induló Bassaniónak szüksége van 3000 aranyra, hogy méltóképen megjelenhessen az előkelő kérők sorában. És ki máshoz fordulhatna a kölcsönért, mint meghitt barátjához, Antonióhoz. Meg is van a készség utóbbiban, de készpénze ép akkor nincs, mert három áruhajója még nem tért vissza tengeri útjáról s így csak jótállását ajánlhatja föl. Az ígéret birtokában Bassanio Shylockhoz fordul, akinek készségére jó kamatok mellett bizvást számít. Nem is csalódik. Shylock hajlandó a 3000 arany kölcsönzésére három hónapnyi határidővel, Antonio jótállása mellett. Hátra van Antonio találkozása Shylockkal, de a tárgyalás korántsem oly síma lefolyású, mint gondoltuk volna.

Amint ugyanis Shylock megpillantja a feléje közeledő Antoniót, fölébred benne a régóta táplált bosszúvágya ezen ember ellen. Haragszik reá, mert kamat nélkül szokott kölcsönöket nyújtani és így rontja az ő keresetét, de főképp azért, mert zsidógyűlölőnek ismeri, aki őt nyilvánosan nem egyszer szidta és uzorásnak nevezte. Megesküszik tehát, hogy a kínálkozó alkalmat nem fogja elszalasztani és bosszút fog állni.

Megkezdődik a tárgyalás. Antonio előadja jövetelének célját, de Shylock előbb csak példalózik Jakob vagyonszerzéséről a ravasz Lábánnál, Antonio sürgetésére pedig keserű szemrehányásokkal illeti és emlékezteti, hogy akárhányszor gyalázta őt, kutyanak

nevezte és le is köpte. Végül így szól: Mit feleljek tehát most neked? tán azt, hogy az elszenvedett sérelmek tetejében kész vagyok a kívánt kölcsön megadására?

Antonióból erre kitör a büszkesége és kijelenti, hogy neki Shylockról most sincs jobb véleménye és nem szívességet kér, hanem jó kamatok mellett kölcsönt kíván tőle. Váratlanul azonban Shylock kijelenti, hogy most ez egyszer lemond minden kamatról, de igenis ragaszkodik hozzá, hogy az adóslevélben akár tréfa kedvéért is foglaltassék azon kikötés, hogy három hónap leteltével, ha az adósság nem törlesztetnék a lejárat napján, úgy jogában álljon neki, mint hitelezőnek egy font húst kimetszeni Antonio testéből. Mi elszörnyüködünk Shylock kegyetlenségén, de tudnunk kell, hogy a középkorban, mint Paulus Cassel figyelmeztet, ily kikötések az adóssal szemben nem tartoztak a ritkaságok közé és általában sokkal nagyobb szigorral jártak el a kölcsönt vissza nem fizetőkkel szemben.

Azért Antonio, ha bizonyára sérelmet lát is az eléje szabott föltételben, mégis elfogadja azt. Sokkal jobban bántja Bassaniót, de nagylelkű barátja megnyugtatta azzal, hogy hiszen hajói rövidesen visszatérnek és fizetéképes lesz jóval a határidő előtt is. Az adóslevél tehát kiállíttatik, az aranyak is átadatnak, mire Shylock elfogadja Antonio meghívását barátságos vacsorára, de vesztére. Mert távollétében a keresztény Lorenzóval, aki szintén Bassanio barátja, megszökik Jessáka leánya és magával viszi atyja drágaságainak jelentékeny részét.

Shylock ezen csapás hatása alatt felteszi magában, hogy most már annál inkább ragaszkodni fog kegyetlen feltételéhez, ha Antonio fizetéseképtelenné válnék. Nem is kell sokáig várnia és máris híret veszi annak, hogy az egyik hajó odaveszett.

Antonio szerencsétlensége folytatódik, többi hajói is tönkre mennek és így az adósok börtönébe kerül és életének megmentése is Shylock kegyelmétől függ. De ez hajthatatlan marad és így csak a bírósági tárgyalás van még hátra, amelyre Bassanio is megérkezik, hogy elhárítsa legmeghittebb barátjáról a végső csapást.

A döntő napon az elnöklő doge lelkére beszél Shylocknak, irgalomra akarja őt indítani az előkelő Antonio iránt, minthogy Bassanio úgyszólván kész a tartozást megfizetni. De Shylock akkor sem enged, midőn követelésének kétszeresét kínálják neki.

Ekkor váratlan fordulat áll be: Porcia jelenik meg a tárgyaló-teremben ügyvédnek öltözve, mint akit egy páduai hírneves jogtudós ajánl maga helyett, hogy Antoniót a veszélyből kimentse. Az új jövevény meghallja a felektől a tényálladékot, mire úgy nyilatkozik, hogy Shylock jogához ugyan kétség nem fér, de hozzáteszi, hogy a kivágandó húsnak pontosan egy fontnak kell lennie, se több, se kevesebb, de Shylock erre sem jön zavarba és készen tartja a mérleget.

Az idegen jogász most egy újabb fogással áll elő. Azt mondja, hogy az adóslevél csak egy font húsról szól, ha pedig akárcsak egy csepp vér is kiöntetnék, akkor büntetésül a hitelező egész vagyona elkoboztatik. Ennek hallatára Shylock már belátja, hogy

vesztett ügye van és hajlandó is követelésének háromszorosával megelégedni.

De most már a tőkét is megtagadják tőle, mert az idegen jogász hivatkozik Velence ama törvényére, mely kimondja, hogy az idegen, aki egy polgárnak életére tört, vagyonának felét annak javára elveszti, a másik fele pedig a kincstárt illeti meg, de még életét is csak a doge kegyelméből tarthatja meg.

A doge ily értelemben mondja ki az ítéletet, de Shylock nem akar élni tovább, ha egész vagyonától megfosztják, mire Antonio megszánja és a következő nagylelkű javaslatot teszi a bíróságnak: Az állam eláll a vagyon felének elkobzásától; a másik fele haszonélvezetre engedtessek át neki, Antonionak és ennek halála után szálljon a férfiúra, aki Shylock leányát megszöktette. Ezen kegyelem pedig tétessék függővé a következő két föltételtől: először Shylock áttér a keresztény vallásra, másodsor pedig kötelezze magát nyomban arra, hogy halála után egész vagyona vejére és leányára szálljon.

Shylock mindebbe beleegyezik.

*

Végig kísértük a színdarab cselekményét főbb, lényeges vonásaiban és most állapítsuk meg, miként gondolkozott Shakespeare a zsidók felől. Első helyen kell leszögeznünk, hogy a költő a zsidóság jellemét közvetlen tapasztalásból nem ismerhette, mert a zsidók 1290-ben hazájából kiűzettek és csak a XVII. század második felében kezdtek ismét ott letelepedni.

De Shylock mégsem pusztán a költő képzeletének alkotása. A már említett Paulus Cassel egy beható tanulmányban kimutatja, hogy a költő egy mondából merített, amely több variációban a középkor végétől egészen a reformációig el volt terjedve. Tudjuk, hogy a monda egyes verzióiban keresztény hitelező szabja adósának a kegyetlen föltételt. A gondolat tehát a nép felfogása szerint nem épen zsidóellenes jelleget hordozott magán, hanem inkább annak köszöni keletkezését, hogy a középkorban, mint már említettük, a legkíméletlenebb szigorúsággal jártak el a hanyag adósokkal szemben és minthogy legtöbbször zsidók voltak a hitelezők, a szívteleneket köztük vélték feltalálni. Hogy pedig Shakespeare mennyire nem osztotta korának sötét elfogultságát és mennyire igazságos tudott lenni a zsidósággal szemben is, azt a legvilágosabban mutatják a szavak, melyeket Shylock-kal elmondhat:

«(Antonio) meggyalázott engem; nyereségemet kigúnyolta; nevemet leszólta; kereskedésemben akadályokat gördített; barátaimat elpártoltatta tőlem, ellenségeimet felbujtatta. És mi oka volt minderre? Mert zsidó vagyok. De nincsenek-e a zsidónak is kezei, végtagjai... nem táplálkozik-e ugyanazon étellel; nem sérül-e meg ugyanazon fegyverektől, mint a keresztény? És ha sértenek bennünket, ne álljunk-e bosszút? Ha mindenben hasonlók vagyunk hozzátok, úgy ebben is azok akarunk lenni. Ha zsidó egy keresztényt megbánt, mi akkor ennek alázatossága? Nemde a bosszú. Keresztény mintakép szerint a zsidó türelme se lehet más, mint bosszú. Rosszindulatuságra tanítottok

engem és én is gyakorolni akarom és pedig felülmúlni akarom mestereimet.»

Mennyivel magasabban áll Shakespeare Voltaire felett, aki mint a XVIII. század felvilágosodottságának vezérszelleme, gyűlölte és gyalázta a zsidókat és miért? Mert 5000 frankot vesztett el egy londoni zsidó bankárnál, aki vagyonbukott lett és mivel pört vesztett egy berlini ékszerésszel szemben, akinek igazságáról Nagy Frigyes is meggyőződött. Nem valószínű az sem, hogy Shakespeare a biblia azon parancsolatára gondolt volna, hogy «szemet szemért, fogat fogért stb.» Mert ezen törvény, mint Cassel helyesen megjegyzi, nem kegyetlenségre vall, hanem inkább kellő határokba akarta szorítani a féktelen és telhetetlen bosszúvágyat. Megemlítendő még az is, hogy a talmudi hagyomány szerint ezen törvény mindenkor pénzbírságra értelmeztetett. Shakespeare tehát, akiben az emberi természet legtökéletesebb ismerőjét bámuljuk, nem tagadta meg magát velünk szemben sem. Hisz világosan mondja, hogy a zsidó nem tanulhat béketúrést és ellenszerezetetet a kereszténytől, bárha az evangelium azt hirdeti. Nem tekinti ő a bosszúvágyat és hasonló visszatetsző tulajdonságokat a zsidóság sajátos természetének, hanem létezésöket feltételezve is, kimagyarázza a keresztények nem keresztény bánásmódjával.

Nem kerülheti el figyelmünket az sem, hogy a hirdett Shylock visszautasítja követelésének kétszeresét és háromszorosát, mert meg akarja mutatni, hogy a zsidónak is van becsülete és önérzete, melyet áruba nem hajlandó bocsátani. És kire ne gyakorolna visszataszító hatást, midőn a törvényszék nemcsak vagyoná-

ból forgatja ki Shylockot, hanem még tetejében a kereszténység felvételével is büntetik. Shakespeare ezek szerint koránt sincs elragadtatva kora kereszténységének erkölcsi felfogásától és a *Velencei kalmár* épenséggel nem íródott csak a zsidóság megvádolására és meghurcolására.

Nem a középkori szellem lüktet a darabban, hanem az elfogulatlan és részrehajlatlan igazság első sugarait látjuk benne és amit a brit költő kezdeményezett, azt 200 évvel utóbb kiegészítette és befejezte egy másik vezéralakja az emberiség haladásának: Gotthold Efrájim Lessing ugyancsak egy színdarabban, *Bölcs Nátán*-ban.

*

Mielőtt azonban ezen sokat megvitatott drámát vizsgáljuk, szükségesnek tartom vázolni a *Die Juden* c. vígjátékot, melyet Lessing 1749-ben írt, vagyis húsz éves korában.

Egy gazdag földbirtokos, német báró, egyetlen leányával útra kél és alkonyatban rablók által megtámadtatik. Szerencsére egy arra utazó idegen figyelmes lesz a veszedelemre, mire a rablókra, kik ketten voltak, elsüti pisztolyát és azok megfutamodnak a közeli erdőbe. A hálás báró ráveszi megmentőjét, hogy szolgájával együtt elfogadja meghívását kastélyába ahová nyomban visszatérnek. Itt az idegen a gazdaság főtisztjétől megtudja, hogy gazdája zsidóknak hiszi a merénylőket, mert hosszú szakállt viseltek. Az idegen ellenben azon véleményének ad kifejezést, hogy a rablók csak zsidó álarcot öltöttek, mert a vidék parasztnyelvén

hallotta őket beszélni. Az uradalmi tiszt pedig azzal védi gazdája gyanúját, mert szerinte a zsidók mindannyian csalók, tolvajok, utonállók, akiktől jobban kell őrizkedni, mint a pestistől. A báró maga is nyilatkozik a vendége előtt, hogy a rablók csakis zsidók lehettek, mert a bírótól hallotta, hogy az utolsó napokban ilyen három alakot látott az országúton. Hozzáteszi azt is, hogy neki rossz tapasztalatai voltak még katonaeletében a zsidó pénzkölcsönzőkkel. Az idegen csak annyit jegyez meg, hogy soha nem volt barátja ilyen általánosító, egész népekre vonatkozó ítéleteknek.

A báró persze nem tudja, hogy zsidó mentette meg az ő és lánya életét, minthogy nem tartotta eddig illőnek, hogy az idegentől megkérdezze kilétét. Fordulat akkor áll be, midőn az idegen jelenlétében az uradalmi tiszt véletlenül kiejti zsebéből a két szakállt, melyet a rablók viseltek. Tiszta dolog most már, hogy a tiszt és a bíró álarcban törtek a báró és lánya életére. A báró most vagyonát és lánya kezét ajánlja fel az idegennek, akinek Kristóf nevű szolgája, aki maga sem tudta még rövid néhány hétnyi szolgálata alatt gazdája kilétét, — azt hazudta, hogy az párbaj miatt volt kénytelen Hollandiából menekülni és így csak előkelő nemes lehet. Az idegen tovább nem őrizheti meg inkognitóját és megvallja, hogy zsidó voltánál fogva a báró vejévé nem lehet, mikor pedig az vagyonát felajánlja, azt is visszautasítja. Csak azt kívánja hála fejében, hogy a báró ezután igazságosabb legyen a zsidók iránt és tartózkodjék az általánosító ítéletektől. Hozzáteszi még azt is, hogy nem azért hallgatta el

eddig kilétét, mert talán szégyelné, hogy zsidó, hanem mivel észrevette, hogy szimpátiával van iránta és anti-pátiával nemzetsége iránt. De a dolgok ilyen kifejléséhez Kristófnak is van hozzászólása. Szemére veti gazdájának, hogy őt becsapta és zsidó létére keresztényt mert fogadni szolgálatába. Holott a biblia szerint, úgy tudja, megfordítva kell hogy legyen. Felmondja tehát legott a szolgálatot és megfenyegeti urát, hogy a szenvedett sérelemért bíróság útján fog elégtételt kérni. A zsidó gazda megbocsát a keresztény szolgának, mert úgymond, nem várhatja tőle, hogy másképp gondolkozzék, mint a többi keresztény csőcselék.

És a báró?

Utolsó szavai ezek: Oh mily tiszteletreméltók volnának a zsidók, ha mind az Ön tulajdonságaival bírnának! Mire az idegen: Oh mily szeretetreméltók volnának a keresztények, ha mind Önhöz hasonlítanának! Így gondolkozott a fiatal Lessing és hogy később sem változott meggyőződése, a legfényesebben bizonyítja *Bölcs Nátán*-ja, melyet két évvel halála előtt 1779-ben megírt és vele a legnagyobb feltűnést keltette és barátait is elidegenítette magától.

Nátánban a költő egy olyan zsidót mutat be, aki mindenben éles ellentéte Shylocknak. Ő is kereskedő és rendelkezik nagy gazdagsággal, de ezt csak ember-szeretet gyakorlására használja és ebben éppen olyan nagy művész, mint a vagyonszerzésben. Egy idealista kereskedő, sőt több, kész filozófus és kiválik különösen abban, hogy az embereket nem vallásuk szerint becsüli, hanem érdemeik után.

Jeruzsálemben lakik, még pedig a XII. században

a keresztes hadjáratok idejében és alaposan ismeri úgy a muzulmánokat, mint a keresztényeket.

Az utóbbiakra elég súlyos oka volna haragudni, hisz azok ölték meg feleségét és hét fiát, de ő annyira nem ismeri a bosszút, hogy felneveli egy keresztény barátjának kis lányát, aki azt halála előtt rábízta. És vajjon minő méltatásban részesül a minden tekintetben nemes és nagylelkű zsidó, a nemzsidók részéről? A pátriárka megtudja, hogy keresztény gyermeket nevelt házában, anélkül hogy valaha tudatta volna vele származását és ezt égbekiáltó bűnül rójja fel neki, amelyért szerinte halált érdemel. Hiába mondják el neki, hogy Nátán a zsidó vallásban sem nevelte gyámoltját, a pátriárka haragja ezzel nem enyhül.

A szultán viszont kölcsönt vár tőle, de előbb gyötri azon kérdéssel, hogy mondaná meg, melyik vallást tartja a legigazabbnak? De Nátánt nem hagyja el bölcsessége és szívének nemes jóságával szemben hőmály borítja azokat, kik a darabban a másik két vallást képviselik. Még a templomos is, ki egy tűzvész alkalmával megmenti Nátán neveltjét, Rechát és szerelemre lobban később iránta, nagyon meghökken, midőn a bigott Dája felfedi előtte a nagy titkot és siet felkeresni a pátriárkát, hogy véleményét meghallja, noha lelkiismerete azt nem engedi, hogy meg is nevezze Nátánt, aki a nagy bűnt elkövette a kereszténység ellen.

De azért még sem kell azt feltennünk, hogy Lessing a zsidóságot akarta magasztalni a másik két vallás rovására. Sőt mondhatni, hogy nagyon is mérsékelt a kritika, melyet a keresztények és mohammedánok

viselkedése felett a zsidókkal szemben gyakorol. Annak megemlégtetését, hogy a keresztések Gáth-ban az összes zsidókat lemészárolták Istennek nagyobb dicsőségére, nem lehet a kereszténység megsértésének tekinteni, mert hisz efféle események nem tartoznak a középkorban a ritkaságokhoz.

De akadtak minden korban oly keresztények is, kik a zsidókról is igazságosan és emberiesen gondolkoztak és ha Lessing mégis egy zsidót tett meg a nemes tolerancia megtestesítőjének, úgy erre két oka lehetett.

Az egyik az, hogy a zsidó legtöbbet szenvedett a vallási fanatizmustól és így már szomorú tapasztalatai folytán könnyebben hajlik a tisztultabb és liberálisabb felfogáshoz és nem egészen jogosulatlan azon antiszemita állítás, hogy a liberálizmus inkább zsidónak, mint kereszténynek való. Ehhez járul még, hogy Lessing kifejezésre akarta juttatni Nátánnal, hogy a zsidót a legpéldásabb viselkedés sem menti meg az iránta való bizalmatlanságtól és elfogultságtól. Azért is közmondássá lett a patriárka szólama: *Thut nichts, der Jude wird verbrannt*, vagyis: a zsidó csak zsidó marad, ha akármilyen nemesek is cselekedetei.

Még azon kérdést kell röviden érintenünk, vajjon helytállónak tekinthetjük azon sokak által táplált véleményt, hogy a Nátánban Mendelssohnra kell ismerünk és hogy a költőnek az is volt célja, hogy legbensőbb zsidó barátjának emléket állítson. Annyi kétségtelen, hogy Nátán alakjában vannak oly kidomborodó jellemvonások, melyek Mendelssohnra emlékeztetnek, akit mindenkinek szeretni és tisztelni kellett valláskülönb-

ség nélkül. De másrészt nem lehet észre nem venni, hogy Nátánból hiányzik az a speciális, hagyományös zsidó vallásosság, mely Mendelssohnt minden felvilágosodottsága mellett is áthatotta és amelyet ő a legnagyobb nyíltsággal hirdetett is hittestvérei okulására *Jerusalem c.* művében. Ha Nátán valóban az ő képmására volna teremtve, akkor érthetetlen maradna, hogy Recha az ő házában zsidóvá nem válik, mert hiszen sok mindent kellett volna látnia a zsidó vallásból. De ő a vallások egyikével sem ismerkedett meg és csak az emberi erkölcsösségben növekedett fel. De Recha kereszténnyé sem válhatott azért, mert Nátánnak el kellett titkolnia származását, hogy édes gyermekének érezhesse magát. Így lett Recha Lessing bölcsészeti vallásának követője, míg Nátánnal azt hirdeti, hogy azok, kik a kinyilatkoztatott vallások egyikéhez ragaszkodnak, akkor cselekszenek helyesen, ha ki-kibembertársainak szeretete által bebizonyítani törekszik, hogy az ő hite a legigazabb és belőle fakad legtöbb áldás az emberiségre. Ez volt Mendelssohnnak is meggyőződése, amelyet nekünk is elfogadni és követni kell.

Székesfehérvár.

Dr. Steinherz Jakab.

AZ 5677. ÉV.

A harmadik háborús esztendő különösen gazdag világtörténelmi jelentőségű eseményekben. Egyes népek és államok hihetetlennek tetsző átalakuláson mentek át. Némelyik ugrásszerűen tette meg az utat, melyet

évszázadokon át fokenként megtenni elmulasztott. Másnak régi reményei teljesedtek váratlanul, ismét más elhagyta az emelkedés pályáját és lejtőre tévedt.

A zsidóság mindezen történeti változásokban érdekelt fél és vagy mint tényező maga is közreműködött, vagy mint szenvedő szereplő megérezte hatásukat.

Ez évben megdőlt a legautokratább uralom és romjain köztársaság készül emelkedni. A függetlensége elvesztén másfél század óta kesergő nép visszanyerte szabadságát. A legszabadelvűbbnek hitt köztársaság a militarizmus karjaiba rohant és a szabadságot kényszerintézkedésekkel önkényuralommá változtatta.

Angliának, a politika ravaszságaiban járatos mesternek, keze működött közre Oroszország felszabadításában. Igaz, hogy nem így tervezte és ügyeskedő államférfiai másképp álmodták meg, mint ahogyan valóra vált. Az elégületlen elemeket forradalomra tüzelnie sikerült, az állítólag békebarát cárt is ledönthette, de már az erőszakosabb kényurat helyébe ültetni nem adatott meg neki. A hűbérré szerződött, szabad nemzetek letiprására bérelt államban a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméi hódított tért. Népek, nemzetiségek, valások — köztük a zsidó is — elnyerték elemi jogaikat.¹

Így vívta ki Anglia, mely azelőtt Oroszország belső ügyeibe nem akart beleavatkozni s a nagy pogromok idején szavát a zsidók érdekében nem merte felemelni, akarata ellenére a zsidók egyenjogúsítását.

A forradalom mutatta, hogy a cár a maga kényúri szempontjából egészen érthetően járt el, mikor a zsi-

dókkal haragját éreztette. Ezeknek aránytalanul nagyobb és jelentősebb szerep jutott a közszabadságok kivívásában, mint másoknak, Megint ők voltak az az élesztő, melyben nagy átalakulásoknak ereje szunnyadt. A zsidóság szabadságszeretete és szellemi fejlettsége ismét olyan szerepre jutott, melyre az ősi nép büszke lehet. Az angol «Times» az autokrata uralom elleni forradalmat egyenesen zsidó lázadásnak minősíti, ami csak hízelgő a zsidóságra nézve.

Az év első felében még a régi kényuralom alatt nyögött az orosz zsidó is. A cári kormány ugyan szintén kezdeményezett némi javítást.

A zsidók művelődésén is akart főleg külön középiskolák felállítása által lendíteni s meg szándékozott könnyíteni felső tanulmányaikat. Jekaterinoslawban tényleg külön politechnikai intézetet nyitott számukra az állam, elektrotechnikai, mérnöki és gazdasági karral. A pétervári egyetemen már 11 $\frac{1}{2}$ % volt a zsidók száma, a női főiskolákban 9 %.

De ezek a törekvések nem voltak mind őszinték s a cári uralom a jóindulatú rendeletek visszavonásával és a tényekkel mindig rácáfolt állítólagos nemes szándékaira. A kormány nyíltan zsidóellenes üzemeket folytatott. Elrendelte, hogy a részvénytársaságokban a zsidók nem lehetnek többségben, a részvények kisebbsége lehet csak birtokukban. A zsidó sajtót és az iskolákat elnyomja. Zsargonban és németül tanítani tilos. Belügyminiszteri intézkedés a városi hatóságoknál és a semstwo (kerületi) kötelékekben foglalkoztatott zsidó tisztviselőket, az orvosok és ápolók kivételével, elbocsátja.

A kormány előitélete annyira ment, hogy még a kikeresztelkedett zsidókról sem tételezett fel semmi jót és kötelességük volt a bejelentőlapon feltüntetni, hogy orosz, luteránus vagy mohammedán vallású zsidók.

Titokban az idők kerekének küllőjénél is ott állt a zsidó és csendben hazája felszabadításán munkálkodott. Az intelligens orosz zsidó munkásság — a Bundnak már 1905-ben 2 millió tagja volt — és a diákság, melyek már az autokrata uralom alatt elismerést és tekintélyt vívtak ki maguknak bátor fellépésükkel, az orosz forradalomban sok helyütt vezetőszerpet játszottak, de mindenütt az első sorban küzdöttek. A márciusi forradalom 170 millió embernek, köztük több millió zsidónak hozott szabadságot. A legsötétebb és legirtóztatóbb gheettonak, melyet a történelem ismer, dőlték le falai. Még pedig a zsidók tevőleges részvételével. A nagyvárosokban a zsidó tanuló ifjúság is résztvett a háromnapos utcai harcokban és pl. Pétervárott a 300 halott közt 30 zsidó volt. Dorpatban, Pétervárott a zsidó egyetemi hallgatók külön nemzetőrséget szerveztek. A Pétervárott tartott idegen nemzetiségű szociálisták tanácskozásán is szerepeltek a zsidó szociálisták. A munkás- és katonatanácsban a zsidó tanuló-bizottság és a négy szociálista pártesoport képviselői is helyet foglalnak. A vidéki városokban mindenütt zsidó kiküldöttek is szerepelnek a forradalmi választmányokban. A munkás- és katonatanács felügyelő-bizottságában 24 tag közül hat a zsidó.

A forradalmi kormány első teendői közé tartozott, hogy a zsidók állampolgári jogait elismerje. Kerensky

igazságügyi miniszter törvényjavaslatát, a zsidók és más idegen törzsek jogkorlátozásának megszűnéséről, a minisztertanács egyhangulag elfogadja. Április 3-án ukáz jelent meg az egyenjogúsításról. Gutschkow rendelete megszüntet minden vallási különbséget a hadseregben s a tisztirangot elérhetővé teszi számukra. A kereskedelmi miniszter a tőle függő közép- és felső iskolák számára eltörli a felekezeti százalékarányt. A kormány, hogy az egyenjogúsítás komoly voltát tettekkel is bizonyítsa, a szenátusba két zsidót nevez ki, a tartományi nagytanácsokba zsidókat is küld ki, A törvényszékek számára elrendelik, hogy bár a hivatalos nyelv az orosz, a bíróknak mégis érteniök kell a nemzetiségek nyelvét, köztük a jiddist is. A pétervári és kiewi rendőrkapitányok hivatalos hirdetményben teszik közhírré, hogy zsidók mindenütt korlátozás nélkül tartózkodhatnak. Az egyetemek és főiskolák fekete tábláin is megjelenik a hirdetmény, hogy felekezeti különbség nélkül bárkit felvesznek hallgatónak. A hadi főparancsnokság Moszkvában nagyobb-számú zsidó egyetemi hallgatót vesz fel a tisztképzőbe, 2600 vitéz zsidó katonát tisztté léptetnek elő és tábori rabbikat neveznek ki. A finn országgyűlés az általános hangulat nyomása alatt szintén megerősíti a felszabadító törvényeket, holott a finn hatóságok épen a forradalom kitörése idején a fürdőhelyekről kiutasították az ott tartózkodó zsidókat.

A zsidók kitörő örömmel fogadják a kormány szabadelvű intézkedéseit. Sok helyen a forradalom mellett tüntetéseket rendeznek. Berdicsevben pl. 15 ezer zsidó körmenetben fejezi ki örömét s a város és az ukrán

párt hivatalosan köszöntik őket. Üdvözlő küldöttségek tolmácsolják a kormány előtt hálájukat és fogadják meg a legmesszebbmenő áldozatkészséget. Winawer, az orosz zsidóság egyik vezérférfia, felszólítást intéz felekezetéhez, melyről «oly előkelő egyszerűséggel hullottak le hirtelen a jogtalanság bilincsei», hogy «a szolgaságból való felszabadulás emlékére alapítsa meg az egyenlőség templomát, egy nagyszerű világintézményt, zsidó akadémiát, nemzeti problémák kutatására, mely minden jogáért küzdő nemzet számára az erő forrása legyen». Egy pétervári nagy zsidógyűlés el is határozza ezen intézmény megteremtését és ott a helyszínen egy millió rubel gyűlt azonnal össze erre a célra.

Tévedés volna azonban hinni, hogy egész Oroszországot, minden népeivel, nemzetiségeivel, felekezeteivel együtt egyszerre töltötte el a szabadság szelleme és hatotta át a nagy eszmék tüze. Itt is valónak bizonyult a próféta szava (Jes. 66, 8.): ki hallott ilyet, ki látott hasonlókat? vajjon világra jön-e ország egyetlen napon, avagy születik-e nemzet egyszerre?

A parasztok attól félnek, hogy az ígért földosztásnál a zsidóknak is jut rész. Faluhelyen ezért nem jó szemmel nézik őket s a vezetőségből kizárják. A fekete százak ökölrel s fegyverrel szándékoznak felfogásukat érvényesíteni. A forradalom felszínre vetette a féktelen elemeket és a cári uralom rendjéhez tartozott garázda huligánok az új rendet nem tudják megszokni. Odesszában, Kisinewben véres pogromok játszódtak le, Chersonban 250 zsidót öltek meg. A kiewi, poltavai, podóliai kerületek több városában szintén pogromra uszítottak; Péter-

várt kiáltvány jelent meg, mely a zsidóságot állítja oda bűnbaknak a hadsereg kudarcáért és őt vádolja a forradalom szításával. A hadsereg kiküldötteinek tanácskozásán azt a hamis vádat hangoztatták, hogy Kopenhágában orosz zsidók titkos tanácskozást folytattak, melyen állítólag elhatározták, hogy hazatérnek s a hadseregben háborúellenes üzemeket folytatnak. A nemzeti sajtó állításaira, hogy minden orosz zsidó anarkista, Gorkij adja meg a feleletet. Legnagyobb részük mérsékelt szociálista és még csak nem is maximalista, írja. *«Csodálkozásomra megállapítottam, hogy a zsidó faj sokkal józanabb szeretetet táplál hazája iránt, mint sok fajorosz.»*

A munkás- és katonatanács is tiltakozik a gyűlölködés ellen, mely a demokrata eszméket veszélyezteti. Az ideiglenes kormány a zsidóellenes üzemekkel szemben igen erélyesen lép fel pl. a pogromra uszítókat felelősségre vonta. Az izgató lapokat betiltja, az állítólagos hadikémkedés miatt a zsidók ellen indított pöröket beszünteti. Még az oroszok által megszállt galíciai és bukovinai területeken lakó zsidók keserű sorsán is zsidó író panaszos beadványának hatása alatt új kortörekszik az ideiglenes kormány segíteni. Az innen Szibériába s más orosz tartományokba hurcolt túsok s más lakósok hazabocsátását is elrendelte a kormány, azzal a kedvezéssel, hogy a vagyontalanok költségeit a hatóságok viselik.

A kormány a hirhedt Beilis-pör okmányait is átvizsgáltatta s ekkor kiderült, hogy a pogrom-apostolokat a rendőrség pénzelte és a vérvád tudományos «szakértője,» Kossorofow tanár a törvényes 400 rubel szak-

értői díjon felül a rendőrség titkos alapjaiból 4000 rubelt kapott.

Az ébredő orosz zsidóság azonban nemcsak mások kezére bízta sorsának alakulását, hanem maga is erélyesen hozzáfog ügyeinek rendezéséhez. Maga sincs még azonban tisztában azzá, hogy mint nemzetiség vagy mint felekezet kíván-e szerepelni.

A hágai zsidó sajtóiroda ebben az ügyben a kormány nézetét tudakolta. Ez a zsidó népre bízta, határozza el tetszése szerint, vajjon vallási közösség vagy nemzetiség kíván-e lenni? «A kormány szerencsésnek fogja magát mondani, ha biztosíthatja magának a zsidóság közreműködését az emberiség nemzetközi és társadalmi újjászületésénél».

Ez a kérdés abból a szempontból volt fontos, hogy a zsidóság is küldhet-e ki képviselőket a tervezett stockholmi tanácskozásra. A nemzetközi szocialista-párt eleinte nem akarta nemzetiségnek elismerni, csak miután Amerika és az entente nyíltan a zsidó nemzet felszabadítását kezdték hangoztatni. Tényleg a moszkvai «nemzetiségek, rendek és politikai szervezetek» nagygyűlésén a zsidó szervezetek is képviselve voltak hat taggal.

Érdekes megemlíteni, hogy egyes testületek máris egyoldalúan értelmezik a szabadság gondolatát és előkelő zsidók küldöttsége Lwow herceg akkori kormányelnöktől — egészen egyezően a kadettek pártjának határozatával — határozta meg követel nyugat felé, az osztrák és német zsidók bevándorlása ellen, mert fél, hogy az orosz közsabadság sokakat fog odavonzani.

E lépés ellen tiltakozást jelentettek be a pétervári és moszkvai zsidó szervezetek.

A cionisták csak a cári uralom letörése után tarthattak először nyilvános népgyűléseket. Pétervárott, Jekaterinoslawban, Odesszában sok ezer főnyi közönség elhatározza, hogy az ideiglenes kormányt támogatja s követeli, hogy Palesztina gyarmatosítását is tűzzék a béketárgyalás napirendjére. Bár az orosz zsidók közt is inség uralkodik, az orosz cionisták mégis $\frac{1}{3}$ millió rubelt küldtek Palesztinába, ami a régi uralom alatt tilos volt. Egyáltalában új, mozgalmas élet indul meg orosz hitfeleink közt. Számos héber, zsargon és orosz nyelvű folyóirat, ifjúsági lap, cionista és nem cionista, tisztára felekezeti érdeket és a felvilágosodást is szolgáló lap támadt. A kormány jóváhagyásával 300 ezer rubel alaptőkével héber könyvkiadó vállalatot alapítottak *Techijja* (feléledés, reneszánsz) néven. Egy Stiebel nevű hitfelünk egymaga a *Hadór* (A kor) c. héber hetilap kiadására százezer rubelt adományozott. Orosz hittestvéreink eszményi felfogásáról és áldozatkészségéről tesz bizonyosságot, hogy báró Günzburg Dávid híres könyvgyűjteményét néhány előkelő család és a pétervári nagygyűlésen jelenvolt több cionista kiküldött egy millió rubelért együttesen megvásárolta és a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtárnak ajándékozta. A héber nyelv barátainak társulata a *Tarbuth* (kultúra) nevet vette fel s most már az általános ismeretek terjesztését is célul tűzte ki. A «Zsidó nevelési társulat» évi számadása $1\frac{1}{3}$ millió rubel, mely összeg $\frac{3}{4}$ részét az állam adja; egyik kiküldötte állandó tagja a közoktatási miniszteriumi

nevelési bizottságának. Mint a forradalom egy másik, igen érdekes hatását fel kell említenünk azt, hogy kitért zsidók nagy számmal térnek vissza őseik hitére. A pétervári és moszkvai rabbik irodáiba tömegesen érkeznek folyamodványok, melyekben egyesek és egész családok kérik, hogy fogadják őket vissza vallásunk kötelékébe. Azzal mentegetik most megbánt hitehagyásukat, hogy a régi kormányzat alatt a körülmények kényszerűsége vitte őket arra az elhatározásra, melyet most megbánnak és jóvá tesznek. Több ezren tértek eddig vissza. Van köztük sok akadémikus képzettségű és művelt ember, két egyetemi tanár, több magasrangú államhivatalnok.

Hosszú idő után a nagyobbbrészt Oroszországban a Krim-félszigeten és a Kaukázusban élő karaitákról is hallunk hírt. Ez a VIII. században a rabbanita zsidóságtól különvált felekezet, mely egyedül a szentírást vallotta magára nézve kötelezőnek, még pedig szószerinti értelmében és tagadta a talmudban megrögzített szóbeli hagyomány érvényét. Különleges helyet foglaltak el a cári kormányzat alatt; a kivételes törvények és megszorító rendelkezések rájuk nem vonatkoztak, pogromok alkalmával őket nem üldözték. Értelmiségük most tiltakozik az ellen, hogy régi chachamjuk (rabbijuk), ki az orosz reakció szolgálatában állt, tovább is megmaradjon méltóságában. Sérelemnek panaszozzák fel, hogy első beszédében, melyet Eupatóriában tartott, a karaita ifjúságot forradalminak és árulónak nevezte. A hitbuzgók eddig támogatták őt és az udvarnál is összeköttetései voltak, a forradalom következtében tehát megingott lábai alatt a talaj. Valami

közeledés is vehető különben észre a rabbanita zsidóság felé. Egy karaita nagygyűlésen hangoztatták, hogy mióta az orosz forradalom a rabbanita zsidóságot egyenjogosította, semmi sem áll már az egyesülés útjában, hiszen ezentúl nem kell félniök attól, hogy a rabbaniták ellen hozott — most már érvénytelen — zaklató intézkedéseket a karaiták ellen is fogják alkalmazni.

Kevésbé örvendetes eredménnyel járt a lengyel zsidók számára a központi hatalmak által megszállva tartott *Lengyelország* önállóságának megadása. Az osztrák-magyar és a német kormányzat felszabadította volt a lengyel zsidókat is az évszázadok óta rájuk nehezedő iga alól és kedvező fejlődési lehetőségeket teremtett számukra. Sok jóakaratot tanúsított velük szemben és megvédte őket a lengyel hazafiak oktalan gyűlölsége ellen. Még közvetlenül a lengyel függetlenség kikiáltása előtt, az emlékezetes november 5-ét megelőző napokban, a varsói kormányzóság a területén lakó zsidók számára német rabbik és kiváló hitközségi vezérférfiak segítségével kidolgozott hitközségi szervezeti szabályt ad ki. Ezzel új korszak kezdődik a lengyel zsidóság életében. Nyilvános jogú vallási közösségnek jelenti ki az ottani zsidóságot. Háromféle testületet szervez: községeket, község-kerületeket s legfelsőbb tanácsot. Ez utóbbi 14 világi és 7 rabbitagból áll. $\frac{3}{4}$ része választás útján, $\frac{1}{4}$ -e kinevezés útján kerül be. Minden hitközség tartozik rabbit választani, de csak azok közül, akik a nagytanács által vezetett névsorban, mint rabbik szerepelnek. A rabbi véglegesen alkalmazandó. Szombatonként vallási előadást kell

tartania. Hivatalból tagja az előljáróságnak. A hitköz-ségi tiszteletbeli hivatalt elfogadni és ellátnia annak, akit hitrokonai erre megválasztanak, — kötelesség, mely alól büntetés terhe alatt nem vonhatja ki magát senki. A hitközség keretén belül vallás-társulatok alakulhatnak, mely intézkedés a kisebbség lelkiismereti szabadságának megvédését célozza.

Lengyelországban több mint 2 millió most egyenrangú, szabad, polgárrá válik. A régi uralom alatt csak adóalanyok és kínzás tárgyai voltak. A zsidók tudják, hogy csak a lengyel állameszméhez való csatlakozásban és hazájukhoz való ragaszkodásukban találhatják meg boldogulásukat, de az ország lakói és hatóságai ezen kötelesség teljesítését nagyon is megnehezítik számukra. A zsidó kereskedők ellen irányuló bojkott még háború előtt kezdődött s egyre tart.

Varsóban a rendőrség ellenséges érzületet tanúsít velük szemben bántalmazza, ok nélkül elfogatja őket, zsidó nőket s gyermekeket botbüntetésre ítéel. A hatósági munkákból kizárják őket. 11 ezer munkást foglalkoztat a város, közülük csak 300 a zsidó. Sok száz városi hivatalnok közt alig akad 2—3 zsidó. Rendszeresen elnyomják és mellőzik őket. Még vallásos szer-tartások teljesítését is akadályozza a hatóság, amit az orosz önkénysem mert megtenni. Sátoros ünnepkor pl. sátort az udvarokban csak folyamodás alapján lehetett felállítani. A bélyegdíj azonban 2 rubel, amiből itt egy egész család megél egy hétig. Sok sátort a hatóság rendőri segédlettel lebontatott A rabbiság tiltakozására a tanács kijelenti, hogy az ünnep megzavarása a német

parancsnokság rendeletére történt. Ez utóbbi tiltakozik a ráfogás ellen, sőt feloldja a tilalmat.

A tanács havi félmilliót utal ki általános népkonyhák fenntartására és a felekezetet, mely Amerikából nem kaphat segélypénzt és pótlásul havi 30 ezer rubelt kér népkonyháinak ellátására, elutasítja. A vásárcsarnokokban a tanács rendeletére az árusokat felekezetük szerint elkülönítve helyezik el, természetesen a lengyelek jutnak az első sorokba. A vasárnapi munkaszünet miatt két napon át szünetelnek a zsidó kereskedők. Mindezekért az összes zsidó városatyák megtagadták a költségvetés megszavazását. Ennek hatása alatt a városi tanács kénytelen volt engedményeket tenni és pl. a népkonyhák költségeihez pénzsegéllyel hozzájárulni.

A lengyelek izgatása annyira fajul, hogy a zsidók már nyíltan visszasírják a régi *risuszt*, az orosz kegyetlenséget s egy felekezeti író mélabúsan jegyzi meg, hogy az orosz zsidógyűlölet csak sport volt, míg a lengyeleké meggyőződés: a lélek rossz indulatából fakad és üzleti vetélkedésből táplálkozik.

Az államtanács maga — melyben 97 tag közt csak kettő képviseli a felekezetet — előljár rideg, ellenségesnek látszó felfogásával. A varsói kormányzóságban még mindig az orosz zsidó törvény van érvényben.

A függetlenségi kiáltvány megjelenése után az államtanács rögtön saját kezelésébe akarta átvenni az iskola- és igazságügyet és csak a litván, rutén, fehér orosz és a német kisebbséget akarta elismerni, de nem a zsidó kisebbséget, mely pedig a lakosság 15%-a, és zsidó iskolák alapítását sem akarta enge-

délyezni. A lublini osztrák-magyar kormányzóság kérdésére pedig, miképen véli az államtanács a zsidó iskolaügyet megoldhatónak, a következő határozatot hozta feleletül: 1. A zsidó tanulók számára, ha kellő számban kéri a szülők, külön osztályokat nyitnak a szombat tekintetbevételével s vasárnap csak vallástani oktatás folyhat. 2. A chédereket (zúgiskolákat), talmudtórákat és egyéb felekezeti iskolákat magániskoláknak tekintik, ha a lengyel nyelvet kötelező tárgynak veszik fel, ha az elemi fokokon lengyel a tannyelv és ha az általános iskolai felügyeletnek alávetik magukat. 3. Az ideiglenes államtanács tanügyi szakosztálya intézkedéseket tesz külön tanítóképző felállítására.

Az iskolaügynek ilyen módon tervezett rendezése a hitbuzgó zsidóság körében nagy ellenkezésre talál; félnek attól, hogy a kormány ezzel a rendezéssel a felekezeti iskolákat elzsidótlantja, azonkívül a németégtől is elidegeníti, hogyha egy csapással a lengyellel akarja helyettesíteni az eddig használatos németből eredt jiddist, mely az ottani zsidóság túlnyomó részének nyelve s egyúttal összekötő kapocs volt a nyugattal. Milyen erős kapocs, mutatja az, hogy a német klasszikusokat rég lefordították jiddis nyelvre és pl. Goethe, Schiller, Lessing művei ilyen nyelven közkezen forognak. A németek nem is egyeztek bele a zsidóságnak ilyen megfojtásába és egy megszervezendő Zsidó Iskola-egyesületnek adták meg a jogot, hogy az általuk megszállt területen az egész zsidó iskolaügyet és népművelést szervezze.

A lengyelek barátságtalan bánásmódja dacára a

zsidók mindent elkövetnek, hogy az illetékes köröket hazafiságukról meggyőzzék. Az orthodoxok is az államtanácshoz feliratot intéztek, melyben azt Lengyelország feltámadásához üdvözlik. A varsói egyetem összes izraelita hallgatói testületileg jelentkeztek szolgálatra a lengyel hadseregben. Mindhiába!

A lengyel zsidók maguk jótékonyági és művelődési intézmények segítségével munkálkodnak anyagi és szellemi állapotuk javításán. Árvaházak, leánynevelő-egyesületek, otthonok az ifjúság számára rendelkeznek szerte az országban. A műveltebb és gazdagabb nagyvárosok vezetnek ebben. Varsóban 16 cionista héber iskolában 3000 gyermek héberül tanulja a tudás elemeit. Vannak itt szegényházak, gyermekkórházak, női iskolák, továbbá hitközségi zalogház, beteg gyermekek konyhája, koldus-gyermekek menháza és iskolája. Ezeket mind a német Hilfsverein támogatja, mely 440 városban 350 népkonyhát, 75 iskolát és gyermekkonyhát, 60 teaházat s más intézményeket segélyez havonta egy millióval. Lodzban egy talmudtóra működik még háború előtti időből, mely 900 tanulóját egyúttal kézművesnek képezi ki. A talmudiskolák volt tanulói eddig vagy üzletet nyitottak vagy házalók vagy tanítók lettek. A kisiparnak ezentúl fontos szerepe lesz. Ezzel kell majd a szinte gyökerestül kiszakított tömegeknek új gazdasági és erkölcsi erőt adni. Alamizsna itt alig segít, a szervezés, a jövőre való előkészítés munkája a lényeges.

Remélhető, hogy ez az elcsenevészedett nép, melyben annyi szellemi érték lappang s mely durva külszín alatt annyi nemes tartalmat rejt, a szabadság

napjának melegétől újra virágzásnak indul. Hogy milyen hamar váltotta ki szabad ország a lengyel zsidó lelkéből a jó tulajdonságokat s hogy milyen emberanyag ez a zsidó, ezt eddig főképen Amerika mutatta, ahol már egy nemzedék alatt teljesen átváltozott.

Ez a menedék most el van zárva előle. Nemcsak lengyel hitfeleink kárára, hanem a szabadság minden igaz barátjának keserűségére *Amerika* ellenségeink sorába lépett és a szabadság hazája, az elnyomott európaiak menedéke most maga versenyez a zsarnokság legjobb mintaképeivel.

Az amerikai zsidóknak alig lehetett panaszuk. Az állam maga, a vezető államférfiak s a népesség széles körei nyíltan s őszintén megbecsülik őket. Wilson elnök pl. az *American Hebrew* című lap számára, róshasonói levelet ír s hangoztatja benne: «Remélem a zsidók érzik, hogy Amerika igaz haza, melyben minden erő az igazság és a kifogástalan bánásmód érdekében munkálkodik együtt és bizonyára nem szükséges, hogy bárkit is biztosítsak igaz érdeklődésemről héber származású polgártársaim iránt. Aki Amerika és a világ történetét ismeri, annak okvetlenül el kell ismernie kimagasló érdemeiket az ipar, a jótékonyság, a szellemi fejlődés és a politikai szabadság terén». Taft volt államelnök pedig Washingtonban két előadást tartott s bennük azon nagy érdemeikről szólt, melyeket a zsidók az európai modern államok és Amerika közgazdasági és szellemi emelkedésében szereztek, mindenütt, ahol a jogegyenlőség korlátlan fejlődést lehetővé tett. Kijelenti, hogy a zsidó kérdés megoldása mindkét háborús

fél kívánsága és követeli, hogy az Egyesült-Államok kormánya érvényesítse befolyását abban az irányban, hogy a béketárgyalásnál a zsidókérdés is napirenden legyen.

A zsidók előkelő közhivatalokat töltenek be és a katonai pálya minden rangfokát elérhetik. Az idén is egy Lauchheimer nevű ezredes zászlóaljparancsnok és a tengerészezredek felügyelője lett. Amellett amerikai hitfeleink nyíltan vallják zsidó nemzetiségüket és a hadüzenet után másfél millió zsidó nevében felirat ment Wilsonhoz, melyben kéri, hogy szövetségeseivel egyezményt létesítsen egy palesztinai köztársaság ügyében. Wilson a Palesztinát érintő kérdések vizsgálatára külön zsidó bizottságot jelöl ki és a cionisták kérésére sajátkezű levelet küld az orosz kormányhoz a szentföld ügyében.

Az amerikai zsidók kötelességtudása elnyomott testvéreik iránt egészen rendkívüli és jótékonyáguk csodálatos méreteket ölt. Egyetlen meetingen 3 millió dollárt jegyeztek. Rosenwald Gyula Chikágóban külön 1 millió dollárig emelkedő összeget ajánlott fel az izraelita hadiszegények számára, oly módon, hogy minden 1917-ben Amerikában ilyen célra gyűjtött millió után százezer dollárt fizet az alapnak. Strausz Nátán az alap rendelkezésére bocsátotta $\frac{1}{3}$ millió értékű lakházát. De a szegény munkás is elhozza a maga áldozatát. Külön népbizottság minden réteget bevon a szent munkába s az Egyesült-Államok és Kanada munkásai nagyobb összegeket gyűjtöttek, mint másutt a lanyhább érzésű milliomosok. Újabban a munkás-ság részéről az az indítvány is hangzott el, hogy

minden amerikai zsidó férfi és nő egy napi jövedelmét bocsássa a segítő-bizottságok rendelkezésére.

A Bné Brith egyetemes zsidó páholy újabban aranyéremmel tünteti ki azt a férfit, aki az előző évben a legtöbb érdemet szerezte a keleti zsidóság körül. Az idén Henry Morgenthau volt konstantinápolyi nagykövetnek jutott az érem s a-jelentés megemlíti, hogy eddig ketten részesültek ebben a kitüntetésben: Taft volt elnök és Strausz Adolf Budapesten.

De Amerikának a háborúba való tényleges beleavatkozása új helyzet elé állítja az ottani zsidókat. Az érintkezés a keleti hittestvérekkel rögtön megszakadt, a segélypénzek elmaradtak, az európai segítő-bizottságok munkája roppantul megnehezedett. Az amerikai zsidók testvéri szeretete azonban megoldást talált és a holland királynőhöz küldi a hadviselő-államok szenvedő zsidói számára való pénzeket. A holland kormány a szentföldre külön képviselőt küldött, hogy a kiosztás munkáját ellássa.

Amerikai hitfeleink maguk is szenvednek a háború csapása alatt. New-York keleti részén, a szegény-negyedben nagy a nyomor. Az élelmiszerek drágábbak, a munkabérek alig emelkedtek. A kiskereskedők tönkre mennek. Vádak is emelkednek a zsidók ellen. Állítólag német barátok és az éhségtömegmozgalmakat is ők rendezik. Sajnálatos tény, hogy ennek következtében a hangulat a zsidók ellen izgatottabb lett és már annyira fokozódott, hogy némely szabad iskola és némely vendéglő — természetesen nem kóser vendéglő — ajtóit bezárultak előttük.

A háború megakasztotta, valószínűleg egészen el-

odázta a régóta tervezett nagy zsidókongresszust, melynek előkészítésére évek óta folytak az előkészületek. Az érdeklődés ebben az ügyben is óriási volt, a kiküldöttek választásakor 300 ezer szavazatot adtak le. A nők külön szervezkedtek, 103 városban alakultak fiókszervezetek 200 ezer nőtaggal. New-York kongresszusi képviselői közt 16 női jelölt volt. Mindenesetre öntudatos zsidó élet és nagyarányú jótékonyság jellemzik amerikai hittestvéreinket.

Az anyaország, *Anglia*, mely felé az amerikai nép többségének szíve húz, a háború sikerének érdekében még mindig hajlandó szabadelvű törvényeket csorbítani, évszázados hagyományokat sutba dobni. Az itt lakó orosz zsidók, akik vagy 32 ezren vannak, katonai szolgálatának áldatlan kérdése egész éven át izgatta az angol közvéleményt és még mindig nem ért nyugvóponthoz. Az ügyet eleinte úgy vélték megoldhatónak, ha külön orosz-zsidó légiót alakítanak. Felhívásokat bocsátottak ki, külön felekezeti lapokat alapítottak, hogy kedvüket élesszék. De a *Jewish Tribune* és a *Jewish Voice* szavai a pusztában hangzottak el. Az orosz zsidók kényszerbehívása miatt több mint 100 felekezetbeli szervezet 300 kiküldöttet tartott tanácskozást. Valami megegyezésféle létesült a kormánnyal, hogy a behívandó orosz zsidók csak magában Angliában szolgáljanak. Itt és Egyiptomban erre az orosz követ parancsot tesz közzé, hogy minden orosz alattvaló jelentkezni tartozik az angol seregbe való belépésre. Az Amerikába menekülő orosz fiatalembereket a hajón elfogják s mint katonaszökevényeket viszik vissza Angliába. Az angol cionista szervezet

elnöke, Cowen pedig kénytelen leköszönni, mert a bevándoroltak erőszakos sorozását helyeselte. (Helyébe Weitzmann, manchesteri egyetemi tanár került, a tervezett zsidó köztársaság elnökjelöltje.) Még azzal is csábították az oroszokat, hogy az ő ezredüket küldik Palesztina elfoglalására. Az angol kormány végre annyira ment engedékenységekben, hogy csak a legalább öt év óta ott tartózkodókat kötelezi katonai szolgálatra, amiért három hónap után már honpolgári jogot nyernek. Viszont száműzésre ítéli az ellenszegülőket. Erre újabb és nemcsak zsidó meetingek tiltakoznak az angol menedékjog megsértése ellen, a kényszer-sorozás és eltoloncolás ellen.

Maguk az angol hittestvérek előljárnak hazafias feladataik teljesítésében. Csupán Franciaországban 20,000 angol zsidó önkéntes van a csatasorban. Az idén nevezték ki a második izraelita tábornokot, Seeligmannt. Aggodalommal állapították azonban meg, hogy a hadseregben térítgetési kísérletek folynak. A Jewish World erélyesen rámutatott erre a visszaélésre — Angliában tehát szabad erről nyíltan beszélni — mire Lloyd George titkárával levelet írat a lap szerkesztőségének, köszöni, hogy figyelmét erre felhívták, biztosítja arról, hogy az ügy elintézését máris kezébe vette és igéri a sérelem orvoslását. Tagadhatatlan azonban, hogy Angliában is elharapózik a gyűlölet és már a közéletben mutatkoznak jelei. Iskolák kizárnak izraelita gyermekeket, mert a szombatot nem akarják megszegni. A londoni East End sok élelmiszerüzletén felirat díszlik: Zsidónak nem adunk el! A hatóságok ezt hallgatag tűrik. A zsidó zászlónapot, a cionista ifjúság ünnepét

lágboómerkor a pászkaünnep második napjától számított 33. napon, a rendőrség az idén nem engedélyezte. Június 4-én Leedsben, ahol ezrével laknak különösen orosz származású zsidók, nagy tüntetések folytak ellenük. A tömeg rombolt, kegyetlenkedett, még gyermekeket sem kímélt meg. Az angol sajtóban felhangzik a kívánság, hogy a zsidó lapokat tiltsák be. A Morning Post pedig szükségesnek tartja, hogy Lord Montague miniszterre való kinevezése ellen felekezeti szempontból tiltakozzék. Egyébként a tudományos világ távol áll a felekezeti harctól. Az Institute of British Poetry Brandes György dán író alelnökévé választotta, amit a király helybenhagyott. A cambridgei egyetem egy 1000 fontnyi (25 ezer K) alapítványt, melyet az arab nyelv behatóbb tanulmányozására ajánlottak fel, de élvezetéből izraelita pályázó ki lett volna zárva, visszautasított. A Jewish Chronicle erre mozgalmat indított, egybegyűjtötte az összeget s felajánlotta az egyetemnek, hogy maga a tudomány a tanács szabadelvű határozata folytán kárt ne szenvedjen.

Az ellenséges áramlat nem talál magával szemben egységes zsidóságot, ha csak a láthatáron feltűnő veszély nem egyesíti a pártokat. Sőt épen az idén vált teljessé a szakadás. Néhány előkelő szervezet nevében ugyanis Claude Montefiore és Alexander, a haladók vezérférfiai a Timesben a Palesztina-terv ügyében nyilatkoztak és kijelentették, hogy a zsidóság nem nép, hanem vallási közösség és hogy ők ugyan a szentföldi telepítés hívei, de minden zsidó nemzeti törekvéstől távol állnak. Érdekes, hogy erre Hertz chief-rabbi, továbbá

a szefard (spanyol származású) zsidók chachamja, Gaster és Lord Rotschild nyilatkoznak és tagadják ama szervezetek jogát, hogy az egész angol zsidóság nevében szóljanak. Ez a két nyilatkozat sok belső meghasonlásnak lett oka, lemondások, válságok jártak nyomában, ami a jótékonyagnak, a nagy helyi és keleti segítő munkának folytatását is veszélyeztette. A nagy angol munkásság szervezetei különben a szabadság nevében szintén követelik Palesztinát a zsidóság számára.

Ebben a kérdésben *Franciaországban*, szintén éles ellentétek merültek fel. Reinach József, a híres tudós egy cikkében kijelenti, hogy a cionizmus le van tárgyalva és csak holt múmia. A zsidóságnak egészen más feladatai vannak, mint a régi hagyományok helyreállítása vagy a palesztinai telepítés. Elszomorító esemény, hogy a francia Alliance, Marokkóban, Tuniszban, Madagaszkárban fennálló iskoláit a francia kormánynak adta át. A francia hivatalnokok természetesen az ifjúságnak csak francia, de nem vallási neveléséről gondoskodnak.

A francia zsidók egyenlő jogát minden tekintetben elismerik. Az idén megint ezredessé lépett elő egy hitfelünk, Braun Lucien, aki rabbi unokája. A francia zsidóság és tudomány nagy vesztesége Halévy József híres keleti nyelvésznek és falasa- (szerecsen zsidó) kutatónak halála. Említésre méltó, hogy az elhunyt tangeri rabbinak, Bengio Mordechájnak temetésén megjelent a marokkói szultán, továbbá a francia és angol követ.

Az *olasz* zsidók a maguk szorosabb szervezésére és

jogtalan külföldi testvéreik megvédésére fordították gondjukat. A hitközségek már régebben szövetséggé tömörültek. A szövetség kidolgozta a tripoliszi hitközség alapszabályait és igérte, hogy a feldúlt görzi hitközséget helyreállítja. De ezt már csak jobban elvégzik majd az osztrákok maguk. Az olasz rabbikar is megteremtette a maga egyesületét és célul tűzte ki a zsidó élet megújítását, a tudomány, a héber nyelv és irodalom terjesztését, a hitoktatás reformját. Igen érdekes tünet, hogy a nők is szerepet kérnek a hitközségi életben. A siennai izraelita nőegylet a hitközségek szövetségét átiratban arra kéri, hogy nők is lehessenek az előljáróság tagjai. Megokolása jellemző: a férfiak túlkeveset törődnek a zsidóság érdekeivel, a nőkre hárul tehát a kötelesség, hogy az elődöktől örökölt javakat tovább örökítsék az új nemzedékre. Az olasz zsidó politikai szervezetek római nagy-gyűlése egy entente-országbeli kongresszust kíván Párisba összehívatni a zsidók polgári és társadalmi egyenjogosításának proklamálására valamennyi országban. Palesztinát tömegbevándorlás és telepítés céljaira követeli és a kormányt felszólítja, hogy a zsidókérdések megoldására a tényleges munkát kezdje meg.

Az entente-ban szinte egyedül maradt vissza *Románia* az ő intézményesen biztosított zsidóelnyomatásával. Mióta háborúba lépett, ottani hitkonaink helyzete rosszabbodott, különösen a hadseregben. Feltűnő volt, hogy bár aránylag a harctéren nem sebesült meg kevesebb zsidó, mint nemzsidó, a kórházakba mégis érthetetlenül kevés zsidó került. Kiderült, hogy tö-

megesen az első sorokba állítják őket és sebesültjeiket segítség nélkül hagyják, fel sem szedik őket. Román zsidó fiatalemberek önkéntes katonáknak jelentkeztek a párisi követségnél, de azt a felvilágosítást nyerték, hogy csak mint keresztények utazhatnak haza. Amire természetesen lemondtak a kétes dicsőségről. A határvidékről való eltoloncolás is tovább folyt, úgy hogy még az «Adeverul» is tiltakozik a bel- és hadügyminiszter rendelete ellen. Anglia és Franciaország lépéseket tett a zsidók egyenjogosítása érdekében, de azt a feleletet kapta, hogy ne avatkozzék Románia belügyeibe; csak az erdélyi és bukovinai zsidóknak volt hajlandó a jogokat megadni. Miután Erdélyből csúfos vereség után kitakarodni volt kénytelen, sőt Románia nagy része is győzelmes seregeink hatalmába került és mi szabadítottuk fel román földön az elnyomott románokat, a megmaradt területen csak annál súlyosabban nehezedett az iga román hittestvéreinkre. Bessarábiába menekült románok Kisinevben pogromot rendeztek, fosztogattak s húsznál több zsidót megöltek. Csak kievi rendőrök érkezése vetett véget a garázdálkodásnak. Bratianu miniszterelnök tagadta ugyan a kihágásokat, de a jassy-i orosz követség megerősíti őket. Románia mindenképen megérdemelte hát sorsát.

Az entente államainak csoportja az idén még az erőszakosan, királylemondatással harcba hajszolt Görögországgal is megszorodott. A forradalom vezére, Venizelos a zsidóknak nem valami jó barátja. — Szaloniki hitrokonaink már a francia és angol seregek hozzászias itt-tartózkodása folytán is sokat szenvedtek és

nagy nyomorba jutottak. Venizelos kényszerrendeletei még jobban megnehezítették sorsukat és a kíméletlen katonai behívások teljesen elkéséztették őket. Ehhez járult a nagy tűz, mely az egész zsidónegyedet elhamvasztotta és 70—80 ezer zsidót tett hajléktalanná. Sok értékes héber könyv és kézirat is lett a lángok martalékává. Utoljára 1890-ben pusztított itt ilyen hatalmas tűz, mely «a héber iratok legnagyobb ellenése.» Érdekes, hogy zsinagógáikban régidők óta külön imát mondanak tűz és ragály elhárítására. Az Alliance 50 ezer frankkal sietett rögtön segítségükre. Néhány héttel a csapás előtt a szalonikii nagyrabbi s több előkelőség kezdeményezésére nagygyűlés tartását határozták el, hogy megállapítsák a zsidók követelményeit a béketárgyalásokon. A gyűlés határozatait egyenesen a béketanács elé szándékoztak terjeszteni. Venizelos is megígérte a nagyrabbinak támogatását. Most a város újjáépítésének kérdése foglalkoztatja őket, sokan pedig a belső viszonyok zűrlésége következtében kivándorlásra gondolnak.

Az entente zsidóságának mozgalmas története után a négyes szövetség zsidóságának sok tekintetben csendesebb történetére térünk. Elsősorban a *hazai* állapotokon ez évben esett változásokat kell feljegyeznünk s a magyar zsidóság ez évi történetének főbb tényeit megemlítenünk. Megrendülve állottunk megdicsőült királyunk, I. Ferencz József koporsója előtt, akinek uralkodása alatt vált törvénné a zsidóság polgári és vallási egyenjogosítása. A magyar zsidók a nemzet többi fiaival együtt megsiratták az igazságos, törvénytisztelő királyt, minden templomában

gyászistentiszteletet tartott, a megboldogult király nevét és uralkodását alapítványokkal örökítette meg. Az országos rabbiképző-intézet, mely a király elhatározásának köszönhette megalapítását, ezt a ténytet Ferencz József nevének felvételével külsőleg is megörökítette.

Az új király, IV. Károly, már trónörökös korában többször elismerte a zsidóság hazafiságát és áldozatkészségét: «Hazafiasságuk miatt hitfeleik az orosz uralom alatt sokat szenvedtek. A zsidó lakosság igen hazafias. Mi ezt neki sohasem fogjuk elfeledni» mondta Cernovitzban 1915. április 20-án. Felekezetünk küldöttségeit — sajnos, még a hódoló tisztelgés alkalmára sem egyesültek a pártok — az új király biztosította jogaik épségbentartásáról és jóindulatáról.

Erre pedig most sokkal inkább lesz szükség, mint bármikor ezelőtt volt. A háború mindenütt elrontotta az erkölcsöket, felébresztette a szunnyadó, nemtelen indulatokat. A nyomában járó nélkülözés vakká teszi az embereket, Nem mérnek egyenlő mértékkel és részrehajló ítélettel befolyásolják a tömegeket. Nincs csupa hős az egyik oldalon és csupa hadseregszállító a másikon. Több kisebb-nagyobb támadáson felül két jelentősebbet kellett a lefolyt évben kivédenünk. Ágoston Péter: «A zsidók útja» című könyve egyenesen gyűlöletes célzattal íródott a zsidók ellen. A különben becsült társadalomtudományi folyóirat, a XX. Század egy külön kötete pedig a zsidókérdést veti fel Magyarországon és több higgadt méltatáson kívül sok olyan feleletet is közöl zsidók és nemzsidók tollából, mely meg gondolatlan és sértő, azonkívül térítgetési kísér-

letnek is bátran beillik. A felekezeti sajtóban erős harc indult meg a támadások ellen s az Egyenlőség hasábjain a zsidók védelmére kelt Balthazar püspök is. A bátor szószóló iránt való tiszteletből Dr. Berényi Sándor kezdeményezésére a magyar zsidóság áldozatkészségéből a debreczeni református theológia javára alapítvány gyűl.

A társadalmi tünetek tehát tagadhatatlanul aggasztók. Annál örvedetesebb, hogy más tekintetben az egyenjogosítás hivatalosan is teljes érvényűnek bizonyult, amennyiben egy tehetségénél és multjánál fogva arra érdemes férfiúra bízta a király az igazságügyminiszteri tárcát. Magyarország első izraelita vallású minisztere — aki azonkívül hithű és buzgó tagja felekezetének — Vázsonyi Vilmos.

Két hatalmas alapítványról is kell beszámolnunk. Az egyik tisztán emberbaráti: Bródy József és neje félmilliót adományozott egy tüdőbeteg-otthon megteremtésére, a pesti izr. hitközség gondozása alatt. Ennél még sokkal jelentősebb feladat vár arra az egy milliónyi alapítványra, melyet özv. Gomperz Zsigmondné hagyományozott egy izraelita tanítónőképző-intézet megalapítására. Rég érzett hiányt van hivatva ily iskola pótolni, sok kárt jóvátenni a titkon buzgólkodó térítők munkáját is szűkebb körre szorítani. A belső megerősödést fogja ez az intézet hazánkban szolgálni.

A magyar zsidóság belső állapota még mindig zilált és szomorú. Áldatlan pártharcok akadályozzák az egyesülést vagy legalább a közös szervezetben való tömörülést. Ebben az évben még inkább szétforgácsolód-

tak az erők. Azok a hitközségek, melyek 1868-ban a kongresszusi szabályokat nem fogadták el, de az orthodoxokhoz sem csatlakoztak, hanem a «status quo ante»-ben, régi állapotukban megmaradva, hallgatólag a kongresszusi zsidósággal tartottak, most külön szövetségbe tömörültek.

Az *osztrák* kormány már tavaly erélyesen hozzálátott a zsidóság országos szervezéséhez. A minden részleteiben kidolgozott tervet most a hitközségek s az egyes tartományok zsidósága is megvitatta s néhány pont módosítása után megvan a remény, hogy a javaslatból törvény lesz és a hitközségek kerületi, tartományi és birodalmi kötelékben tömörülnek. Orthodoxok, chászidok (rajongó jámborok) és haladók békésen megférnek majd egy szervezetben vallási ügyeik sérelme nélkül, erkölcsi és anyagi ügyeik védelmére. Utánzásraméltó példa! Osztrák hittestvéreink különben általános nagygyűlést is terveznek, melyen az ausztriai zsidóság sok égető kérdését tárgyalnák, eszközt s utat keresnének az elkövetkezendő súlyos idők inségének enyhítésére.

Caliczia és Bukovina felszabadulása a leglelkesebb örömet váltotta ki hittestvéreinkből. Az elpusztított területek kiáltó nyomorának enyhítése, a kárvallottak segélyezése, új megélhetési lehetőségek teremtése rendkívüli feladatokat ró a kormányra s a zsidó társadalomra. Galíciai hadiárvák megmentésére a helytartó támogatásával széleskörű segítő-munka indult meg. A teljesen elárvult hadiárvák száma 12 ezer, ezek közül több mint 5000 a Dunajec és San-menti városokból való. Alig 250 állt addig rendes gondozás alatt, 2500 mene-

kült-táborokban él, a többi elhanyagoltan tengeti életét: betegségnek, romlásnak, züllésnek kitéve. A hadiárvak gondozására alakult egyesület most már több árvaházat állított, műhellyel egybekötött internátusokat és napközi otthonokat.

A menekültek ellátása és segélyezése is sok gondot okoz. Csehországban 72 ezer, Morvaországban 35 $\frac{1}{2}$ e., Sziléziában 13 e., Felső-Ausztriában 10 e., Stájerben 4 e., Salzburgban 2 e., Bécsben és Alsó-Ausztriában 40 e., Magyarországon 20 ezer a menekültek száma. A bécsi Isr. Allianz az amerikai hitfelek segítségével 6 $\frac{1}{2}$ millió K-t osztott ki a menekültek, a hódított területek és Galicia zsidói közt. Most is havi félmillióra van szükség.

A monarchiához tartozó *Boszniában*, Szerajevo városában horvát nyelvű felekezeti lap indult meg a bosnyák zsidók ügyeinek megbeszélésére. A szefard-hitközség országos főrabbit választott, aki az alkotmányozó rendelet értelmében a tartománygyűlés tagja.

Németországban még mindig nem következett el a megértés és méltánylás ideje. Különösen az úgynevezett zsidószámlálás keltett sok keserűséget bennük és azok a félreértések, melyeket a rendelet végrehajtása folyamán véletlenül vagy szándékkal követtek el alárendelt közegek. A parlamenti bizottság a kormány tiltakozása ellenére a nemzeti párt indítványára elhatározta, hogy a mögöttes üzemeknél foglalkoztatott hadköteles izraelitákat írják össze. Hivatalos helyről ugyan kijelentik, hogy ez az összeírás a zsidóság javát van hivatva szolgálni és tisztázni fogja a bujkálás vádja alól. A baloldali pártok

és a zsidók azonban gyűlöletes célzatot látnak benne. A Vorwärts és vele más haladó lapok eleve tiltakoztak a terv ellen, nem mintha eredményétől félnének, hanem — mert Scheidemann szerint — «szörnyű véték minden szép hagyomány ellen és a felekezetiileg semleges állam ellen is». Követeli, hogy «necsak a haditársaságokban, hanem az önként jelentkezettek közt és a lövészárkokban is számlálják meg őket». Mások azt az ellenindítványt teszik, hogy ne csak a haditársaságoknál levő felmentett zsidókat, hanem a hadiipar, vasút, posta üzemében és a mezőgazdasági foglalkozás címén felmentettek vallását is tartsák számon, akkor mindjárt máskép alakul a statisztika!

A rendelet hatása alatt minden irodai alkalmazásban álló zsidó katonát, tekintet nélkül alkalmas vagy nem alkalmas voltára, tábori szolgálatra rendeltek. Másutt egészen sértő módon zsidókérdést csináltak a dologból. Az elhangzott panaszok folytán a katonai felügyelőség figyelmezteti a parancsnokokat az eljárás szabálytalanságára, a hadügyminiszter pedig rendeletben kijelenti, hogy a számlálás nem magyarázható ellenséges értelemben és hogy a zsidó katonák megsértése ellenkezik a határozat értelmével. A keresztény Verein zur Abwehr der Antisemitismus tiltakozik a zsidószámlálás ellen. A bajor hadügyminiszter azt a kijelentést tette, hogy akarata ellenére történt a számlálás elrendelése. 850 porosz és 400 bajor zsidónak tisztté való kinevezése tanuskodik róla, hogy legalább is arányszámuk szerint küzdenek a zsidók a harcokban.

A legérdekesebb a dologban az, hogy a zsidószámlálás eredményét nem tették közzé, ami világos bizonyítéka

annak, hogy adatai nem a zsidók hátrányára szóltak. Kadettiskolába nem léphet be a zsidó, tényleges tiszt annál kevésbé lehet,

A katonaság és hivatali kar elzárkozásán kívül a hatóságok s a pártok ellenszenve is egyre érezhetőbbé válik. Az oppelni kerületből pl. az évtizedek óta ott lakó izraelita osztrák állampolgárokat kiutasítják. Egyik-másik pályázatban a felekezetet kérdik, Würzburgban az egyetemen hangzott el a gyűlöletes nyilatkozat: az olasz háborúnak, Amerika hadüzenetének is a zsidók az okai. Nem is sejtettük, milyen hatalmasak vagyunk!

Még a komoly bölcészek társaságába is bevonult a gyűlölködés szelleme. A Kant-társulat folyóiratának (Kant-Studien) szerkesztője, Bauch, többször tett sértő megjegyzéseket és szólt «a német és zsidó szellem elválasztó vonaláról» «a német gondolkodó Kant s a zsidó gondolkodó Cohenről». A társulat több tagja azonban nemtetszését fejezte ki, mire a szerkesztő lemondott, «mert nem akar zsidó főcenzurái hatóságot elismerni».

Társadalmi téren is aggodalmas tünetek mutatkoznak. Hadihivatalokban, a vörös keresztnél s más szervezetekben felekezeti megkülönböztetést venni észre. Schmoller Gusztáv, híres nemzetgazdasági író, kikelt a zsidók — állítólagos — térfoglalása ellen az egyetemeken. A hirhedt Staatsbürger Zeitung feltámasztása érdekében egész sereg előkelő férfiú buzgólkodott. Önkéntes segédszolgálatra jelentkezett, mezőgazdasági munkára kirendelt izr. ifjút a birtokosnő felekezeti okból kiutasít jószágáról. Egy a Kownói Ujsághoz

kirendelt ujságíró nem akar zsidóellenes ízű bírálatot írni, amiért a szintén német katonai vezető tűzvonalba küldeti.

Ezzel szemben a kormányok jóindulattal kezelik a zsidó ügyeket és sok régi előítélet alól felszabadították magukat. Középiskolai tanárt pl., aki növendékeit felekezeti türelmetlenségre oktatta, nyugdíjaztak. Az igazságügyminiszter megdorgál egy bírót, ellenséges megjegyzés miatt. A porosz közoktatási miniszter elrendelte, hogy az izraeliták vallástani osztályzata ezentúl az érettségi bizonyítványba beírandó, ami azelőtt nem történt meg. Egyes tartományokban a középiskola felső osztályaiban az izr. hittan, melynek látogatása eddig az illető tanulók tetszésére volt bízva, a jövőben kötelező lesz. — Felső-Kelet parancsnoka zsidó ügyek intézésére külön osztályt létesített, vezetője Struck híres művész lett.

A zsidókérdések állásáról, a sérelmek hivatalos orvoslása érdekében tett lépéseiről a Zentralverein der deutschen Bürger jüdischen Glaubens állandóan tájékoztatja a német zsidókat. Német hittestvéreink egyáltalában érzik, hogy a védelem elmaradhatatlan munkájára készülniök, szervezkedniök és összefogniök kell.

A jótékonyság minden ágában már régóta mintaszerű munkásságot fejtenek ki német testvéreink. A Hilfsverein der deutschen Juden 100 munkatársat foglalkoztatott csupán a lengyel-orosz zsidók amerikai levél- és pénzküldeményeinek elintézésére, aminek csak postaköltsége néha napi 1000 márkára rúgott. A Hilfsverein egyedül keleti iskoláinak fenntartására félmilliót fordít.

A jótékonyságban buzgólkodó erők szétforgácsolása

ellen Berlinben nagyszabású tervet pendítettek meg, melyet hamarosan valóra is váltottak. Zsidó központi jóléti szövetséget alapítottak a jótékonyág egyességé és célirányossá tételére és hogy jötevők számára mint tanácsadó működjék.

A német zsidóság belső állapotáról is sok szó esik. A kitérések s vegyes házasságok száma rendkívül nő, mindkettőt a háborúval hozzák összefüggésbe. A házasságok egy harmada vegyes. A statisztika kimutatta, hogy a zsidó-keresztény házasságok 35% gyermektelen. A zsidóság számára a többi is nagyrészt kárba veszett.

A négyesszövetség harmadik tagjáról, *Bulgáriáról* csak azt a hírt kapjuk, hogy Elena királynőt a zsidók is mély gyásszal siratták. Jóindulatot tanúsított mindig irányukban, jótékonyági ügyeiket felkarolta, üldözött s nyomorgó hitfeleink érdekében az országos fő rabbival gyakran tanácskozott.

A negyedik szövetséges, *Törökország*, csak a *Szentföld* révén szolgáltatott az idén adatokat. Ezek azonban nagyon szomorúak. A háború első két évében lendületnek indult Palesztina. A vasutak mentén mindenütt hadtáptelek, sőt új városok keletkeztek, sokszor régiek romjain. Hebron pl. 18 ezer lakója dacára félig romokban hevert, most hadtápparancsnokság székhelye lett, sok gyárral és műhellyel. Tisztek, csapatok, munkások számára új városnegyed épült, melynek élénk a kereskedelmi forgalma. Bérsebában négy beduinsátor állt összesen. Most újjáépült, a pusztai vasutak és gépkocsik műhelyei és raktárai itt vannak, a megtisztított és helyreállított kutak mellett üdülőtelep létesült, a keresztülvonuló csapatok számára pedig tábor. A vasutak men-

tén számos kutat ástak, a telkek ára is megnövekedett. A puszta első oázisai mellett El-Avgánál újra megművelik a földet, elég víz is fakad és az évszázados homokréteg alatt dús termőtalajra akadtak. De nemcsak a földnek, hanem az embereknek megművelése is eredményesen folyt. A Hilfsverein fenntartotta iskoláit. Európából segélypénzek s élelmiszerek érkeztek.

De a régieknél kegyetlenebb baj szakadt testvéreinkre. Gólusz, száműzetés, magában a Szentföldön, a háborús viszonyok követelte tömegvándorlás. Március végén a hadihelyzet a törökök hátrányára változott és Dzsemal pasa kénytelen volt Jaffának s vidékének kiürítését elrendelni, csak a telepek és ültetvények művelői és gazdálkodói maradhattak ott. Jaffából 7000 zsidó vándorolt ki, akik eleinte a 18 km. távol fekvő Pethach Tikvah kolóniában találtak felvételre, innen lassan tovább indultak. Egy részük Galileában, más Kfarszabában, Szamáriában s más városokban oszlott el. A kiköltöztetés itt sem folyt le símán. Nem igen volt, aki a menekülők elszállításával és ételmezésével törődjék. Egyes erőszakoskodások is fordultak elő. Kocsik híján keveset vihettek vagyonukból magukkal. Gyalog indultak útnak, szabadban háltak, kimerülés, járvány és szerencsétlenségek folytán öregek és gyermekek útközben pusztultak el. A segítőbizottságoknak csak a menekülők ellátására napi 12 ezer frankra van szükségük, az ültetvények őrzése és gondozása $\frac{1}{4}$ milliót követel. Sok száz menekülő egészen elhagyta az országot és Törökországon, monarchiánkon s a Svájcra át Amerikába indult.

A kiköltözés elrendelését nemsokára igazolta az ango-

lok előnyomulása Jaffa felé s a város elfoglalása. Gázát rommá lőtték, Rámléhben légi támadásokban félszáz nőt és gyermeket megöltek.

Az angol kormány pártolásával azután nagy segélymozgalom indult meg s a lapok felhívására hamarosan félmillió frank gyűlt egybe. Wilson kérésére Morgenthau volt nagykövet és Frankfurter Felix harvardi egyetemi tanár Egyiptomba utaztak, hogy innen segítsenek a szentföldi zsidókon. Havi 100,000 dollár áll rendelkezésükre. Amerika azonkívül megkereste a svéd kormányt, indítson vizsgálatot annak kiderítésére: igaz-e, hogy a zsidókat bántalmazták menekülésük közben, sőt hogy méészárlások is folytak? A megejtett vizsgálat a vádak túlzott voltát bizonyította.

Az angolok térfoglalása a Szentföldön felszínre vetette az önálló zsidóország kérdését is. A vélemények zsidó és nemzsidó körökben egyaránt megoszlanak, az eszmének hívei és ellenzői is szép számmal akadnak. Angolország a palesztinai köztársasággal hitegeti az entente zsidóit. Brit lobogó alatt a Szentföld Anglia világuralmi politikájának egyik oszlopa lenne. Thomas francia miniszter szerint a zsidó állam alapítása az egész zsidó kérdés megoldását rejtené magában. Wilson is híve a palesztinai külön államnak. A pápa sem talál kivetni valót a terv ellen, csak a szent helyek miatt aggódik, melyeket külön rendelkezésekkel kellene védeni. — Huysmans, a nemzetközi szocialista iroda titkára kívánatosnak és lehetségesnek tartja, sőt magától Törökországtól kérné. Német zsidóellenes körök is török uralom alatt kívánnak zsidóországot. «A zsidó született telepes. Az önálló állam a nyugtalan népnek új össze-

tartást és tevőleges, alkotó, nem többé bontó erőt adna».

Endres ezredes, Törökország kiváló ismerője tanácsolja, hogy Németország erélyesen hasson közre a palesztinai zsidó telepítés ügyében, mely utóbbi időben lehetetlenné vált, mert a török kormány a cionista törekvések ellensúlyozására még a földvételel is megtiltotta. «Csak zsidó gyarmatos virágoztathatja fel Palesztinát. Csodálatosan rövidlátó politika az, mely a cionista mozgalmat veszélyesnek tartja».

Ezzel szemben nemcsak a központi hatalmak országaiban túlnyomó azok száma, akik a tervről nem akarnak tudni s megvalósításának még lehetőségét is kétségbe vonják, másrészt pedig sokkal inkább nemzetük tagjainak érzik magukat, semhogy még elnyomatás vagy keserűség közepette is másban, mint a hitvallásban tudnának különbséget maguk és honfitársaik közt és a zsidóságot felekezetnek és nem nemzetiségnek vallják. A lengyel orthodox körök pl. nyíltan állást foglalnak a zsidóbirodalom ellen. Mérhetetlen károkat okozhat az önálló Palesztina sürgetése a békében élő sok százezer török zsidónak. Azonkívül történeti hálátlanság volna Törökország iránt, mely évszázadok előtt kitérta kapuit az üldözött zsidók előtt és vendégbaratsággal bánt velük. A német orthodoxia is ellenzi a tervet. Szabad bevándorlást és a korlátlan egyeni munkálkodás megengedését követeli. Palesztina önkormányzata az ottomán államköteléken belül csak az arabokat juttatná idővel uralomra. Más ellenzői a gondolatnak fejtegetik, hogy zsidóország csak vallási vagy nemzeti alapon támadhat. Mindkettő káros volna. Az első a vallási és lelki-

ismereti szabadságot korlátozná, a másik minden zsidó mozgató erő hijján szükölködnék és élő cáfolata lenne a zsidó eszmék s remények megújulásának.

Ilyen tiltakozások ellenére azonban a cionisták fáradhatatlanul buzgólkodnak kedvenc eszméjük terjesztésében és tervük megvalósításában.

A cionizmus híveinek száma és öntudata hatalmasan megnőtt azáltal, hogy az angol zsidóság nagyjai és vezetői nyíltan pártjára léptek, hogy Anglia hivatalosan tárgyal velük és Amerika is elismeri őket. Wilson egy külön követségének hatása alatt az orosz cionista nagygyűlésen a külügyminiszter egy képviselője hivatalból résztvett. Wilson állásfoglalása olyan hatással volt a lengyel zsidókra, hogy a messiási idők közeledésében hisznek és Wilsont új felszabadító Cyrusnak tekintik.

A cionista ifjúság világszerte úgynevezett hecháluc (úttörő) csapatokat szervez a Szentföld kultiválására. Abból a mindenesetre helyes felfogásból indul ki, hogy csak kellően képzett és erre a célra nevelt úttörő csapatok által lehetséges annak idején Palesztina megműveléséhez, kultúra megteremtéséhez hozzáfogni. Az ifjúság Hollandiában, Amerikában és Kelet-Európában indított ilyen hecháluc-mozgalmat, melynek három köre van: 1. mezőgazdasági, a földművelésben való szakszerű kiképzésre; 2. pénzügyi, a költségek fedezésére; 3. propaganda, az eszme terjesztésére. Májusban a londoni cionista nagygyűlésen vetették fel a népszavazás, referendum, gondolatát. A zsidók szavazata döntse el: kívánják-e a palesztinai zsidóországot vagy nem? Az

eszmét elfogadták, Lengyelországban már le is folyt a szavazás és igennel döntött.

A cionizmus révén olyan tartományok zsidóságáról is jut hír, melyekről különben azt se tudnók, lakik-e ott egyáltalában hitfelünk. Így megtudjuk, hogy turkesztán tartományban, Szamarkandban cionista tanácskozás folyt, melyen Asabad, Buchara, Kokanda, Taskend s más városokból 38 kiküldött jelent meg, még pedig askenáz és szefárd (nemet és spanyol) származású.

Exotikus országokból egyébként alig érkezik hír. Indiában, Bombayban Sir Jakob Elijahu Sassoon 66 ezer font sterlinget (1 millió 600 ezer K) hagyományozott egy tudományos intézet alapítására, továbbá zsidó jótékony és szentföldi célokra.

Még csak az európai semleges államok zsidóságáról kell néhány adattal beszámolnunk. *Hollandiában* Treub miniszter kijelenti: «Nálunk nincs zsidókérdés. Rokonszenvesnek vagy ellenszenvesnek találnak egyes zsidókat, de igazi zsidóellenes mozgalmakat hála Istennek nem ismerünk. Nyitva előttük minden pálya. Mesterséges akadályok és korlátozások nincsenek, sem vallási, sem faji okokból. Tehetség az egyedüli igazolvány. Büszkék vagyunk a szabadság hagyományaira». Ennek dacára a lebontásra kerülő amsterdami zsidónegyedben — bánatos búcsúképen — július 4-én duhaj elemek egy kis fosztogatást rendeznek. *Hollandia* vendégszeretetének és bőségének örvendett több üdülő izr. gyermekcsapat. Néhány vállalkozó szellemű holland zsidóifjú németalföldi Indiába utazott egy Jáván alapítandó zsidó gyarmat kérdésének tanulmányozására. A *skandináv* országokban számos orosz zsidó talált menedéket.

Stockholmba 2000 jutott el, Kopenhágában és Krisztiániában is sok volt a menekült, aki azután az orosz forradalom és az amnesztia következtében hazatért. A segélymunka itt is folyt. Stockholmban a skandináv országok segítő-bizottságai tanácskoznak a jövő feladatairól.

A Svájcban az idén is új jótékonyági mozgalmak indultak meg, pl. Pro Saloniki, melyeket a sajtó is támogat. A kelet-európai szervezetek bizottsága is itt működik, ugyancsak nagy tevékenységet fejt ki a zsidó tüdőbetegeket támogató egyesület a rászoruló lengyelek érdekében. A nemzsidó társadalom is pártolja adományaival ezeket az egyesületeket. Fellenberg lelkész pl. egy berni zsinaton gyűjtött számukra. Viszont a belügyminiszter az élelmiszerhiány miatt nem tartja kívánatosnak senyvedő izr. gyermekek nagyobb számban való idetelepítését.

Spanyolországban 400 év után először tartottak újra chanuka-ünnepet. Sokan vannak most ott a Franciaországból menekült külföldiek, köztük magyarok is, mint a híres cionista Nordau Miksa. Ő méltatta a spanyol földön tartott ünnep jelentőségét. Ekkor határozták el a madridi hitközség újjáalakítását is. Újból feléledt itt a zsidó élet több százados száműzetés után. Már kis zsinagógát is avattak és annyi idő után megvolt az első bár-mieva ünnepély is. Yahuda madridi zsidó egyetemi tanár közbenjárására a kormány a jaffai zsidó gimnázium érettségi bizonyítványát az egyetemre való felvétel alapjául elfogadta. Spanyol nép és kormány egyaránt visszatérésre szeretnék bírni a kiűzöttek utódait, a szefárd zsidókat, és Zamacoisi spanyol író egy cikkében, kimutatja, hogy kereskedelem, tudomány

és művészet megszenvedték azt az időt, melyben Spanyolország meg volt fosztva a zsidók közreműködésétől az ország kulturájának fejlesztésében.

Ilyen ellentétekből szövődik a zsidóság viszontagságainak története. Ország, mely mostohán bánt az ő zsidóival, visszasírja őket, boldog országokban meg, ahol a zsidók szemmeláthatóan a művelődés és jólét bajnokai, ellenszenv, sőt gyűlölség kél és kíséri őket. Ahol nincsenek, ott kellene, — ahol vannak, ott agyarkodnak ellenük. A háború a rosszindulatot ismét életre keltette, az első idők nagy testvériség után a régi szenvedélyek csak annál nyersebben nyilvánulnak. Az egész világ zsidósága érzi a védelemre való készülődés szükségét. Már nemcsak a külső békéért imádkozunk és küzdünk, a belső békéért is imádkozunk és küzdenünk kell. Vajha győzne a jobb megismerés nemzet és nemzet, felekezet és felekezet közt! «Hát örökre emésszen a kard, nem eszmélnek-e rá, hogy csak keserűség támad belőle a végén?» (II. Sám. 2, 26.)

A fegyverek győzelmét, az erkölcsi igazság diadalát a mi országainkban a bölcs belátás, a türelmesség és a nemes indulatok győzelme is kövesse. Ne csak a fegyverek csattogását váltsa majd fel «a béke híradójának hangja», hanem az elkövetkezendő béke nagy, szívet megoldó örömeinek közepette lássa újra mindenki testvérét a testvérben és feladatát ne romboló gyűlölet aknamunkájában, hanem a megértés, az építés szent feladatában, az egymással s egymásért való vállvetett buzgólkodásában találja!

Budapesten.

Dr. Edelstein Bertalan.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.



I.

Bánóczi József titkári jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Midőn Társulatunk utolsó évéről ezennel beszámolok, nincs jogom dicsekvésre, de kishitűségre sincs okom. Hogy a köz- és helyijótékonyságon, községi ügyek intézésén felül is van a magyar zsidóságnak saját maga iránt kötelessége, hogy a kultúra s ennek leghatásosabb, legközvetlenebb eszköze és orgánuma: az irodalom és tudomány is elsőrendű közügy, arra felekezetünk csak lassú haladással eszmél. De kétségtelen, hogy Társulatunk megléte és működése élő bizonyosága annak, hogy e haladás állandó és folytonos. A magunk részéről igyekszünk az ebből ránk háramló kötelességnek megfelelni. Bár sikerülne magunkat nélkülözhetetlenné tennünk!

Kiadványunk a lefolyt esztendőben csak egy jelent meg: az *Évkönyv*, melyről annyit bátran állíthatni, hogy tartalom, nyelv és kiállítás dolgában irodalmunk színvonalán áll. De megindultak újra, a közgyűlés határozatából, három évig szünetelt felolvasásaink s a közönség részvéte igazolta a határozatot. A legelső felolvasást *Ágai Adolf* emlékének szenteltük, aki munkás részvételével, szerető odaadásával dísz és tekintélyt adott ez estéknek. December 27-én tartott második felolvasó esténket az *emancipáció* ötvenedik évfordulójá-

nak szenteltük. E jelentés írója ez alkalommal Eötvös József szellemének hódolt; *Mezei Mór* felekezetünk vezérférfia, előadta emlékezéseit az emancipációra, *Lenkei Henrik* ünnepi ódáját szavalta el, *Venetianer Lajos* az emancipáció történetét olvasta fel. Egészen méltó megünneplése volt egy letűnt liberális kor nagy alkotásának, mely a nemzet javára százezrek munkásságát felszabadította és százezrek lelkes honfiérzését biztosította. A korok lelke változik, az uralkodó eszmék hullámozása majd hegynek tör, majd völgybe dül — de a magyar zsidóság hazaszeretete állandó és változatlan és megingathatatlan. És nem fognak bennünket sem az államtól elidegeníteni, sem a magyarságtól elszakítani. Itthon vagyunk, itthon maradunk.

Tisztelt Közgyűlés! A felolvasások közvetlen hatása mellett nagy szükségünk van arra az erőre, mely nyomtatványok terjesztésében és pályakérdések kitűzésében rejlik. Munkásokban és elmetermékekben nincs hiány és hálával gondolunk azokra, kik anyagi erőnket gyarapítván, a szellemieknek adnak szárnyat. Négy új pártoló tagról számolhatok be: *Dr. Berényi Sándor* ügyvéd, *Gábor Ignác* magánintézeti igazgató, *dr. Gellért Áron* ügyvéd és *dr. Goldberger Izidor* tatai rabbi egyenként 200 koronát adtak, Egy névtelennek 5000, a székesfehérvári izr. vallásközségnek 50, *dr. Barsi Józsefnek* ugyancsak 50 K adományt köszönünk. *Lederer Ábrahám* a magyar zsidó tanítók nesztora végrendeletileg 1000 koronát, *Jónás Bernát* pályadíjakra vagy irodalmi művek díjazására végrendeletileg 2425 koronát hagyott.

Meleg köszönettel tartozunk *dr. Berényi Sándornak* aki a maga valamint testvérei: *Berényi Ignác* budapesti építőmester és *Berényi Vilmos* vegyész, a spanyol szeszunió vezérigazgatója madridi lakos, nevében és megbízásából — hogy boldogult szüleik iránti hálás kegyele-

tüknek örök időkre maradandó kifejezést adjanak — 5000 korona névértékű 4 % korona járadékkötvényt tett le pénztárunknál oly célból, hogy ez értékpapírokat mint «Berényi Jakab és neje született Kuttner Leona» emlékére létesített irodalmi alapítványt vegyük kezelésbe s kamataiból kétévenként díjat adjunk ki oly pályamunkák jutalmazására, melyek a magyar kultúra terén nagyobb sikerrel működött író, tudós, művész, államférfi, bíró vagy más kiváló szakember életét és műveit esetleg egy egész szakcsoport befolyását ismertetnék annak kidomborításával, hogy az illető egyén vagy csoport itthon vagy a külföldön milyen szolgálatokat tett és milyen dicsőséget szerzett a magyar névnek. *Dr. Berényi Sándor* tovább egy 5000 koronás életbiztosítási szerződést kötött társulatunk javára. Az alapítvány «*Dr. Berényi Sándor és neje született Gonda Anna alapítványa*» nevét fogja viselni s ugyanarra a célra szolgálni mint az első, úgy hogy felváltva lesz a két pályázat kiírandó.

Az igazgatóság benső halálával fogadta a kétrendbeli nemeslelkű alapítványt s lesz szerencsém a mai közgyűlés folyamán az új Berényi féle pályakérdésről javaslatunkat előterjeszteni.

Utolsó közgyűlésünkön *dr. Hajdu Miklós* tagtársunk a következő indítványt tette: «Mondja ki az Imit. közgyűlése hogy a zsidó irodalmi termelés gyarapítására, ennek az irodalmi termelésnek nyilvánosságra való hozatala végett hathatósabb munkát óhajt kifejtteni és felszólítja az igazgatóságot hogy a munka anyagi megalapozását legsürgősebb teendői közé sorozva kapcsolja produktívabban a zsidó irodalmat az Imithez és fűzze bensőbben az Imitet a zsidó irodalomhoz.» Az igazgatóság behatón tárgyalta az indítványt, mely az ő állandóan szem előtt tartott céljával mindenben

egyezik s a társulati titkár az igazgatóság megbízásából jóformán évről-évre hangsúlyozza jelentésében az anyagi erők gyarapításának szükségét, különösen a végből is, hogy a már kész és ezentúl rendelkezésre álló szellemi termelést nyilvánosságra adhassuk. Az a tervünk, hogy egy *Imit könyvtár* című vállalatot indítunk, könnyen terjeszthető kisebb kötetek sorozatát, mely egyben zsidó Piutarch és a legtágabb értelemben vett zsidó kulturtörténet legyen, nemesen népszerű nyelven szóljon és mindenki részére hozzáférhető legyen, kit fajunk és felekezetünk lelke és mivolta, múltja és jelene érdekel. Azt hiszem, így meglesz az az eleven kapcsolat Társulatunk és a zsidó irodalom között, ahogy dr. Hajdu Miklós indítványa és a közgyűlés határozata elgondolta. Ami pedig az anyagi megalapozást illeti, munkánk belső értékén kívül a legnagyobb eredményt tagjaink propagandájától kell várnunk, de nagy hasznunkra lehet választmányunk egy kitűnő tagjának, *Lövy Mór* iglói igazgatónak javaslata is Helyi Bizottságok szervezésére. Lesz-e és milyen sikere? Tisztelt uraim! Mióta megvagyunk, 24 év óta keressük a közönséget és csak kis részben találtuk meg, és keressük a mecénást s nem találtuk sehol. Uraim, segítsenek keresni!

Be kell még számolnom a súlyos veszteségekről, melyek utolsó közgyűlésünk óta bennünket értek. Elköltözött *dr. Stiller Mór*, társulatunknak alapítása óta egyik vezérlő férfias az eredetileg fennállott gazdasági bizottság alelnöke, majd az igazgatóság tagja. Elhunyt *dr. Schächter Miksa* választmányunk tagja, ki itt tartott felolvasásaival valamint Évkönyvünkben megjelent tanulmányaival egyaránt lekötötte a közönség figyelmét. Elhaltak *Büchler P.* móri rabbi választmányi és *mucsinyi Wohl Rumi Adolf* választmányi és pártoló tagunk, kik állandó érdeklődésükkel kísérték

működésünket. Elköltözött *várhelyi dr. Rózsa Izsó*, a köznek és felekezetünknek tehetségénél és munkáságánál fogva értékes és nagyrabecsült férfia. Kegyelettel adózunk *Schill Salamon* tanár emlékének, akit igazgatóságunkban folytatott működéséből csak hosszú súlyos betegsége szólított el. Végül megilletődéssel gondolunk a Berlinben elhalt filozófusra, *Cohen Hermannra*, ki pár évvel ezelőtt meghívásunkra egy egész estét betöltő felolvasásban tündököltette nagy tudását és mély gondolkodását.

Tisztelt Közgyűlés! Súlyos időket élünk. Ezer veszély és viszontagság künn és benn próbára teszük erőnket, hitünket. De bizalmunk hazánkhoz és zsidóságunkhoz egyaránt rendíthetetlen, mert egyazon forrásból táplálkozik: hűségből és szeretetből. Nem féltjük ősi nemzetünket, sem ősi vallásunkat. De dolgozunk mindkettőért elszántsággal és kitartással. Ezért hisszük, tudjuk, hogy feltündöklök a sötétségben világosságunk és a homály körülöttünk olyan lesz mint a dél.

II.

Pályakérdések.

1.

Az Országos Iroda pályadíja.

(Nyílt pályázat.)

Kívántatik zsidó közigazgatási kézikönyv.

Határidő 1919 szeptember 30.

Pályadíj az Országos Iroda adományából 1600 korona.

Megkívántatik, hogy az izraelita felekezet alkalmazásában állóknak és egyáltalán a jogkereső közönségnek forrásul és tanácsadóul szolgáló eme kézikönyv: a) a magyar

izraelita vallásfelekezet közjogi állását és egyáltalán az államhoz való jogviszonyát ismertesse; b) hogy az izr. hitfelekezet összes testületeire és intézményeikre vonatkozó ezidőszerint érvényben levő jogszabályokat és az ezek alapján kifejlődött gyakorlatot feltüntesse; c) hogy tartalmazza mindama törvényeket és rendeleteket, melyek az izr. hitfelekezet és testületei adminisztrációjával bármely tekintetben összefüggnek; d) hogy magában foglalja a fennálló hitközségek területköreinek, közérdekű intézményeik és szervezeteik jegyzékét. A kellő beosztású és könnyen áttekinthető mű 25 ívre terjedhet.

A pályadíjat nyert munka a Társulat tulajdona. Az esetre ha a Társulat a munkát változatlanul kiadná, minden kiadás után a tiszta haszonnak egyharmada, ha pedig átdolgozva adja ki, a tiszta haszonnak egynegyede a szerzót illeti meg.

Pályázni kívánók felhivatnak, hogy a vázolt tervezetnek legalább egyik részét lehetőleg pontosan kidolgozva a megszabott határidőre küldjék be a Társulat titkárához, VIII., József-u. 53. sz.

Névtelenül vagy jelíges levéllel pályázni nem lehet.

2.

Kunewalder-jutalomdíj.

Kívántatik elbeszélés akár prózában, akár versben, mely a történetből vagy a társadalmi életből meríti tárgyát s úgy van megírva, hogy a fiatalabb mindkét nemű izraelitáknak olvasmányul szolgálhasson s alkalmas legyen arra, hogy a zsidóérzést ébressze s hatványozza.

Terjedelme legfőlebb 6 ív lehet.

Határidő 1919 szeptember 30.

A pályadíj a Kunewalder-alapítványból 600 korona

(ötven arany) s a végrendelkező akaratához képest, csak zsidószerzőnek adatik ki. Anyertes mű a Társulaté, mely ezt kiadványai sorában teszi közzé.

A jeligés levéllel ellátott, idegen kézzel írott pályamű a Társulat titkárához, VIII., József-utca 53. sz. küldendő.

III.

Jelentés a Halmos Izor-féle pályadíjról.

1.

A Halmos-féle szépirodalmi pályadíjra beérkezett két pályamű. Az egyik az «*Abigail*» című elbeszélés, nyilván gyakorlatlan kezdőnek munkája, mely alig érdemes a beható taglalásra.

Cselekvényét a zsidó monda-körből merítette és e mondák egyik legszebbjét, a Reb Meir és Berúria két fiának haláláról szólót, bele is szőtte elbeszélésébe, noha a mesével semmi összefüggése nincs. Tulajdonképen két cselekvény folyik a munkában, de anélkül, hogy valami belső kapocs fűzné őket együvé. Az elbeszélés hangja diákosan kezdetleges, az alakok teljesen színtelenek. A szerző stilusa többnyire az úgynevezett papiros-stilus, merő ellentéte a természetességnek és elevenségnek, telidesteli a rossz írásművek közhelyei vel, *cliché*-i vel. Néha virágos nyelven akar írni, de akkor zagyva vagy érthetetlen lesz. Mikor pl. egy daloló leányról szól, ilyeneket mond «*A hold világ lapos pislogással magához vont a hanghullámok végtelenedő köreit*». Ha pedig egy-egy uj képpel próbálkozik, ilyen groteszkül jellemez egy kesergő apát: «*Úgy állott ott haldokló gyermeke ágyánál, mint egy nőstény oroszlán, ki kölykeit látja a láthatatlan halállal vívódni és ő nem tud ordítani fáj-dalmában*».

Ami pedig a legnagyobb baj, magyarsága oly fogyatékos, hogy műve a legtöbb helyen úgy hat az emberre, mint egy németből való, nehézkes, gyarló fordítás. Még kirívó nyelvtani hibák is akadnak, pl. ilyesmi: «Emlékezheted gyermekkorunkat!»

Természetes, hogy ezek után legfeljebb arra buzdíthatom a pályázót, hogy mindenekelőtt igyekezzen jobban megtanulni azt a nyelvet, melyen írói babérokra vágyódik.

A másik pályamű egy *Ben Móse* című «Kárpáti legenda». Meséje, hogy egy rutén faluban betörnek egy zsidó ember házába s ott mindenkit lemészárolnak, kivéve egy kis fiút, a ki észrevétlenül el tud menekülni. A gazda hazajövéen, a szörnyű pusztítás láttára elbujdosik arról a vidékről. A kis fiú jó emberek házába kerül, jeles férfivá nevelődik, megházasodik és ekkor összeakad apjával. Egymásra ismernek és ettől fogva boldogan élnek egymás oldalán. Sajnos ezt a mesét is teljesen járatlan kéz dolgozta ki. A versek a leglaposabb próza benyomását teszik. Stílusá jellemzésül ime csak egyetlen strófa: «Kimondá szigoru törvényben, | Hogy irgalmatlan lakol mind, | Ki népei közt a jövőben | Lelketlen rágalmakat hint. | Ki zsidógyűlöletre uszit, | Legyen az pór vagy ósnemes, | Hiába vár kegyelmet tőle | Súlyos nagy büntetése lesz». Ilyen köznapi nyelven, ilyen silány verseléssel folyik mindvégig ez a hosszú történet; sehol egy kiemelkedő mozzanat, sehol egy zengzetesebb strófa, sehol egy megkapó kép vagy gondolat. Semmi, de semmi dicséretet nem tudok róla mondani, szerzője számára nincs egyetlen buzdító szavam.

Radó Antal.

2.

Az «*Abigail*» elbeszélés nem egységes; vékony cselekvénye több szádra bomlik, amelyek között nincs kellő összefüggés. Egyetlen alakot sem tudott plasztikusan kiformálni; sem *Abigail*, sem *Beruria*, sem az öreg rabbi, sem a fiatal római nem élnek, mind csak beszélő vázák. Stílje egyenetlen. Néha úgy ír, mint egy író, színesen, melegen, lendülettel, csak kissé túlterhelt pompával. Máskor megint lapos, jelentéktelen, teljesen dilettáns.

Az a benyomásom, hogy ezt a kis elbeszélést nem tehetségtelen ember írta; de munkájára nem fordított kellő műgondot; sem szerkesztésben, sem a cselekvény kifejlesztésében, sem a jellemelek egyénítő rajzában nem mutatkozik a szerző odaadása, tulajdon ügyeire való lelkesedése, hanem ellenkezőleg: bántó hamarság, lomposság, a simító kéz hiánya.

Nincs irodalmi színvonalon.

Nem ajánlom jutalomra.

A *Ben Móse* szerzőjének van költői érzéke, de költői alakító képessége, fantáziája, nyelve nincs. Az elbeszélés vékony szálára rengeteg sok reflexió van fölfűzve: azt ez a szál nem bírja meg. A mese egészen sablonos, *Ben Móse* és *Barbaudla* története csaknem azonos; *Barbaudla* atyjának elvonulása híjjával van minden valószínűségnek. Ha egy tekintélyes zsidó azt észleli, hogy a háza népe elárulja, kigunyolja ideáljait, akkor nem fog elbujdosni, hanem rendet csinálni. A szerzőben dicséretre érdemes a buzgóság, az érzés tisztasága és heve. De művének még relativ irodalmi értéke sincs.

Sebestyén Károly.

IV.

A Helyi Bizottságok ügyrendje.

1. §. Mindenütt a vidéken, ahol a Társulatnak tagjai vannak, alakulhat Helyi Bizottság.

2. §. E bizottság föladata: propaganda a Társulat szellemi és anyagi érdekeinek előmozdítása céljából tagok gyűjtése, a társulati kiadványoknak a tagok között való szétszórása stb. által.

3. §. A Helyi Bizottság elnökét az igazgatóság választja; egyebekben minden helyi bizottság a körülményekhez képest saját belátása szerint szervezkedik.

4. §. Az elnök gondoskodik róla, hogy a bizottság működéséről a társulati titkár útján az igazgatóság lehetőleg minden évben egyszer értesítést nyerjen.

5. §. A beérkezett jelentések a helyi bizottságok működéséről, elnökük és tagjainak nevei a társulati Évkönyvben rendszeresen közlendők.

V.

Jelentés a Magyar Zsidó Múzeum 1917. évi gyarapodásáról.

Beterjeszti: *Dr. Fabó Bertalan* a múzeum őre.

A múzeum az 1917. évben is rendszeresen gyarapodott; a gyarapodás száz leltári tételszám alatt körülbelül 200 darabot tesz ki, a melyben ezüstből, bronzból való tárgyak, szövetek, terítők, továbbá képek és metszetek sorakoznak. A hely szűke és a nyomtatási költség miatt minden ajándékot nem sorolhatunk fel részletesen, de egynéhányat azért mégis kiemelünk.

Gyönyörű, mindenképen értékes csoporttal szaporodott a múzeum gyűjteménye özvegy *Leiner Sámuelné*

újpesti gyártulajdonosné adományával, a ki nemes szívvel és gondolkozással néh. férje emlékére, zsidó vonatkozású, nagyértékű ezüstitárgyait és aranyhimzéseit nekünk adományozta; közte van többek közt egy nagy ezüst menóra, egy ezüstbe kötött jomkipuri imádságos könyv, egy nagy megilla nagy ezüst tokban, aranyhimzéses terítők és talisz- meg tefillin-zacskó, színesen díszített két szefárd pergament-házasságlevél és egyik ősének száz év előttről való művészi viaszplakettje; úgy hogy ezen ajándékozási aktusról csak a legnagyobb hálával emlékezhetünk meg.

Ugyanezen időben *verebi Végh Gyula* ömértósága, az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum igazgatója egy ezüstitel kivert rézből való művészi eszrogtartót (jerusalemi «Becalel» munka) ajándékozott a múzeumnak; jól esik az ilyen előkelő és szakértő helyről jövő méltánylás, pláne a felekezeten kívül álló körből.

Hollós Oszkár kir. tanácsos, vasútigazgató ez évben is állandóan pártolta az intézetet, különösen grafikai gyűjtéseivel; viszont a *gyöngyösi statusquo hitközség* egy a mult század közepéről (1840 körüli) faragott és aranyozott művészi nagy facsillárt ajándékozott a régi szabályozás folytán lebontás alá kerülő zsinagógából; bárcsak minden hitközség hasonló alkalmakkor így cselekednék, mint a gyöngyösi és annak tudós főabbija *Feigl J. H.* Néhai Winter Fülöp hagyatékából *Löwy J. M.* úr származtatta át a magyar zsidók Bach-korszakbeli történetére fontos okiratokat, a melyeket már a nagyközönség is ösmer, minthogy dr. Weisz Miksa szemináriumi tanár azokat alaposan feldolgozva, az *Egyenlőség*-ben ösmertette. *Dr. Leszlényi Imre* budapesti ügyvéd családi irataiból 30 drb érdekes tartalmú okiratot a mult század elejéről és közepéről, *Dr. Mezey Sándor*, az ismert

író és ügyvéd nyolc nagy napilápnak teljes háborús évfolyamát, Dr. Berényi Sándor fővárosi ügyvéd egy régi olasz képet, Gárdonyi Illés főhadnagy egy érdekes ón purimtalat ajándékozott; csak ennyit a többi közül.

A muzeum anyagi gyarapodása sem esett vissza, ámbár szép és nagy céljainkhoz képest az, a miről beszámolhatunk, csak egy csöpp a tüzes vasra: a szűkséglet gyorsan elpárologtatja. Pedig kellene, hogy ezen intézményünkért az egész magyar zsidóság önérzete felbuzduljon és méltó módon cselekedjék is; adja Isten!



A Magyar Zsidó Múzeum 1917. évi zárszámadása.

Bevétel.

Kaszab Aladár adománya	K	200.—
Mandel Dezső	„	200.—
Boni gyártelep	„	200.—
Deutsch Jakab	„	10.—
Fisch Emánuel	„	200.—
Nagel Marcel	„	200.—
Breitner L. Zsigmond adománya	„	200.—
Urbán S. L.	„	50.—
Szalkai gyártelep	„	20.—
Hay Mór Abony	„	20.—
Dr. Berger Miksa	„	20.—
Berger Izidor	„	20.—
Deutsch Vilmos	„	20.—
Tkats Izrael	„	10.—
K. M.	„	30.—
Deutsch Géza	„	20.—
Jungreisz Márton	„	10.—
Steiner Hugó	„	10.—
Erdély Zsigmond	„	10.—
Weisz Emil	„	10.—
Salzer Joachim	„	20.—
Neufeld Jenő	„	15.—
Steiner Ármin	„	10.—
Löwenstein Ignác	„	10.—

Neumann Samu	adománya	K	10.—
B. Ohrenstein Henrik	«	«	200.—
Kellner Zsigmond	«	«	10.—
Vix Dávid	«	«	100.—
Rác Emil	«	«	20.—
Bálint Zoltán	adománya	«	50.—
Hetés Mór galgóczi	«	«	300.—
Hetés Antal galgóczi	«	«	300.—
Országos Iroda	subvenciója	«	1000.—
zergényi Geist Jenő	adománya	«	200.—
Herzfeld Zsigmond	«	«	20.—
Urbán S. L.	«	«	70.—
Neumann Soma	«	«	20.—
Leopold Lajos Szilfumajor	«	«	40.—
Vidor Jenő	«	«	30.—
Berger Izidor	«	«	20.—
Dr. Berger Miksa	«	«	20.—
Gesztí György	«	«	20.—
Fischl Ignác	«	«	20.—
Drucker Géza	«	«	20.—
Werner Samu	«	«	20.—
Kellner Zsigmond	«	«	10.—
Gál Ignác	«	«	10.—
Sátori Mór	«	«	10.—
Freund Izsó	«	«	10.—
Neumann Róbert	«	«	10.—
IMIT subvenció	1916—1917-re	«	2000.—
Kamat	«	120.—
			K	6175.—

VI.

Zárszámadás és költségvetés.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat zárszámadása.

Kiadások:

1. Titkári tiszteletdíj	K	2000.—	
2. Írói díjak	«	2395.40	
3. Kezelés és postaköltség	«	2379.10	
4. Nyomdai kiadás	«	6576.40	
5. Magyar-Zsidó Szemle subvenciója	«	800.—	
6. Orsz. rabbi-egyesület subvenciója	«	300.—	
7. Egyenleg	«	1932.—	
			K	16382.90

Bevételek:

1. Folyó évi tagdíj	~ ~ ~ ~ ~	K	8218.—
2. 1916. évi hátralékos tagdíj	~ ~ ~ ~ ~	"	301.88
3. Pártoló tagsági díj	~ ~ ~ ~ ~	"	800.—
4. Adomány	~ ~ ~ ~ ~	"	100.—
5. Eladott könyvek és kötések díja	~ ~ ~ ~ ~	"	1150.50
6. Izr.-Magyar Közalap subventiója	~ ~ ~ ~ ~	"	1000.—
7. Pesti Izr. Hitközség subventiója	~ ~ ~ ~ ~	"	1000.—
8. Folyószámla kamat	~ ~ ~ ~ ~	"	1349.02
9. Értékpapír kamat	~ ~ ~ ~ ~	"	2463.50
			<hr/>
		K	16382.90

Budapest, 1917 december 31-én.

Beck Dénes s. k.
ellenőr.

Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltuk és rendben találtuk:

Breitner L. Zsigmond s. k. *Adler Lajos* s. k. *Szirmai Oszkár* s. k.
Wilheim Arthur s. k.
számvizsgálók.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat vagyonkimutatása.

Vagyon:

Folyószámlabetét:

Belvárosi Takarékpénztárnál levő követelés	~ ~ ~ ~ ~	K	34070.—
Értékpapír-állomány	~ ~ ~ ~ ~	"	41682.—
K 31900.— 4 ¹ / ₂ % Belv. takarékpénztár zlyl.	~ ~ ~ ~ ~	K	28710.—
" 21200.— 4% M. kor. járadék	~ ~ ~ ~ ~	"	16960.—
" 6000.— 6% Hadi kölcsön	~ ~ ~ ~ ~	"	5740.—
Betétkönyvek	~ ~ ~ ~ ~	"	9314.04
Alapítvány hátralék	~ ~ ~ ~ ~	"	500.—
			<hr/>
		K	95295.04

Teher:

<i>Törzsvagyon</i>	K 18950.46
<i>Franklin-Társulat követelése</i>	„ 17429.31
Alapító tagsági díjak	„ 1400.—
Eötvös Károly-alap	„ 3750.—
Dr. Freund István alapítványa	„ 20000.—
Herzmann Bertalan és neje alapítvány	„ 1800.—
Bacher Vilmosné	„ 6000.—
Jonás Bernát hagyatéka	„ 2428.—
Halmos Izsó pályadíja	„ 500.—
Orsz. izraelita iroda pályadíja	„ 1600.—
Kunewalder M. Fülöp-féle hagyaték	„ 8000.—
Árfolyamtartalék	„ 3728.—
Adakozás	„ 5000.—
Átmeneti számla	„ 1000.—
Magyar-Zsidó Muzeum követelése	„ 2780.—
Egyenleg mind jövedelmi többlet	„ 1932.—
	<hr/>
	K 95294.04

Budapest, 1917 december 31. én.

Beck Dénes s. k.
ellenőr.

Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltuk és rendben találtuk:

Breitner L. Zsigmond s. k. Adler Lajos s. k. Szirmai Oszkár s. k

Az Izr. magy. irodalmi társulat 1918. évi költségvetése.

Szükséglet:

1. Titkári tiszteletdíj	K 2000.—
2. Kezelés és postaköltség	„ 2700.—
3. Írói díjak	„ 2600.—
4. Budapesti felolvasások	„ 1200.—
5. Országos iroda pályadíja	„ 1600.—
6. Nyomdai kiadások és expeditió	„ 5532.—
7. Magyar-Zsidó Muzeum subventiója	„ 1000.—
8. Orsz. Rabbi-egyesület subventiója	„ 300.—
9. Magyar-Zsidó Szemle subventiója	„ 800.—

K 17732.—

Fedezet:

1. 1918. évi tagdíjak	~ ~ ~ ~ ~	K	7000.—
2. Hátralékos tagdíjak	~ ~ ~ ~ ~	“	200.—
3. Társulati kiadványok	~ ~ ~ ~ ~	“	500.—
4. Értékpapir és folyószámla kamat	~ ~ ~ ~ ~	“	3400.—
5. Orsz. iroda pályadíja	~ ~ ~ ~ ~	“	1600.—
6. Izr. Magyar Közalap subventiója	~ ~ ~ ~ ~	“	1000.—
7. Pesti izr. hitközség subventiója	~ ~ ~ ~ ~	“	1000.—
8. Léderer Ábrahám hagyománya	~ ~ ~ ~ ~	“	1000.—
9. Befolyt adomány	~ ~ ~ ~ ~	“	100.—
10. Pénztárkészlet mint egyenleg az 1917-ből	~ ~ ~ ~ ~	“	1932.—
		K	17732.—

Budapesten, 1917 december hó 31-én.

Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

VII.

A Társulat képvisellete.

Az évszám a megválasztás évét mutatja.

1. IGAZGATÓSÁG.

Tisztviselők:

- Elnök: DR. VADÁSZ LIPÓT, ny. államtitkár. 1914.
 Társelnök: DR. FISCHER GYULA, rabbi. 1914.
 Titkár: DR. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató.
 Pénztáros: SZÉKELY FERENC, bankigazgató.
 Ellenőr: BECK DÉNES, bankigazgató,
 Ügyész: DR. FELEKI BÉLA, ügyvéd.

Az igazg. többi tagjai:

- DR. ALEXANDER BERNÁT, egyetemi tanár.
 DR. BLAU LAJOS, rabbiképzői igazgató.

- Dr. HEVESI SIMON, rabbi.
 10 KISS JÓZSEF, író.
 Dr. BÁRÓ KOHNER ADOLF, nagybirtokos.
 Dr. MARCZALI HENRIK, egyetemi tanár.
 Dr. MEZEY FERENC, az orsz. iroda alelnöke.
 Dr. RÉTHY MÓR, műegyetemi tanár.
 STEINER JÓZSEF, tőzsdetanácsos.

2 VÁLASZTMÁNY.

A) Fővárosi tagok:

- Dr. ADLER ILLÉS, rabbi. 1915.
 Dr. ALEXANDER BERNÁT, egyetemi tanár. 1915.
 Dr. BAKONYI SAMU, országgy. képviselő. 1915.
 Dr. BALASSA JÓZSEF, gimn. tanár. 1915.
 5 Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató. 1915.
 BECK DÉNES, bankigazgató. 1915.
 Dr. BLAU LAJOS, rabbiképzői tanár. 1918.
 CSUKÁSI FÜLÖP, orsz. izr. tanítóegyes. elnöke. 1918.
 Dr. DEZSŐ SÁMUEL, ügyvéd. 1918.
 10 Dr. EDELSTEIN BERTALAN, rabbi. 1915.
 Dr. FELEKI BÉLA, ügyvéd. 1915.
 Dr. FELEKI SÁNDOR, tiszti orvos. 1915.
 FLEISCHL SÁNDOR, főkonzul. 1915.
 Dr. FRISCH ÁRMIN, hittanár. 1915.
 15 GÁBOR IGNÁC int. tulajdonos. 1918.
 GOLDSCHMIDT LIPÓT, kereskedő. 1915.
 Dr. GRAUER VILMOS, gyáros. 1918.
 Dr. GUTTMANN MIHÁLY, rabbiképzői tanár. 1918.
 Dr. HALÁSZ FRIGYES, ügyvéd. 1915.
 20 Dr. HAJDU MIKLÓS, szerkesztő. 1915.
 Dr. HELLER BERNÁT, reálisk. tanár. 1915.

- Dr. HEVESI SIMON, rabbi. 1918.
 Dr. KISS ARNOLD, rabbi. 1918.
 KISS JÓZSEF, író. 1915.
- 25 Dr. KOHLBACH BERTALAN, tanár. 1915.
 Dr. BÁRÓ KOHNER ADOLF, nagybirtokos. 1915.
 Dr. KUNOSS IGNÁC, keleti akad. igazgató. 1918.
 LAJTA BÉLA, műépítész. 1915.
 Dr. LASZ SAMU, gimn. tanár. 1915.
- 30 LENKEI HENRIK, reálisk. tanár. 1918.
 Dr. MAHLER EDE, egyetemi tanár. 1915.
 Dr. MÁLNAI MIHÁLY, tanítóképzői tanár. 1915.
 MANDL BERNÁT, polgári isk. tanár. 1918.
- 35 Dr. MARCZALI HENRIK, egyetemi tanár. 1915.
 Dr. MEZEY FERENC, az orsz. iroda alelnöke. 1915.
 Dr. MEZEI MÓR, ügyvéd. 1918.
 Dr. MEZEY SÁNDOR, ügyvéd. 1915.
 MOLNÁR FERENCZ, író. 1915.
- 40 Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, hitk. tanfelügyelő. 1918.
 Dr. PAP DÁVID, ügyvéd. 1915.
 Dr. PATAI JÓZSEF, tanár, szerkesztő. 1915.
 Dr. RADÓ ANTAL, író. 1915.
 RADÓ VILMOS, tanítóképzői igazgató. 1918.
- 45 Dr. RÉTHY MÓR, műegyetemi tanár. 1915.
 SÁNDOR PÁL, országgy. képviselő. 1918.
 Dr. SCHILLER ZSIGMOND, szerkesztő. 1915.
 Dr. SCHWARZ VILMOS, ügyvéd. 1915.
 Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, színműv. akad. tanár. 1918.
- 50 Dr. STAMBERGER FERENC, kir. közjegyző. 1918.
 STEINER JÓZSEF, tőzsdetanácsos. 1915.
 STERN ÁBRAHÁM, hitk. iskolaigazgató. 1915.
 Dr. STILLER BERTALAN, egyetemi tanár. 1915.
 Dr. SZABOLCSI LAJOS, szerkesztő. 1915.
- 55 VADÁSZ EDE ny. bankfőhivatalnok. 1918.
 VÉSZI JÓZSEF, főszerkesztő. 1915.

- Dr. WALDAPFEL JÁNOS, gimn. tanár. 1918.
 Csepeli WEISZ MANFRÉD, gyáros. 1918.
 Dr. WEISZ MIKSA, hittanár. 1915.
 60 Dr. WEISZBURG GYULA, hitk. főtitkár. 1918.

B) *Vidéki tagok:*

- ADLER EMIL, cégvezető, Nagykikinda. 1918.
 Dr. ADORJÁN ÁRMIN, ügyvéd, Nagyvárad. 1918.
 Dr. BALKÁNYI MIKLÓS, ügyvéd, Debrecen. 1915.
 Dr. BERNSTEIN BÉLA, rabbi, Nyiregyháza. 1915.
 5 Dr. BÜCHLER SÁNDOR, rabbi, Keszthely. 1918.
 DEUTSCH ÁRMIN, bankfőnök, Brassó 1915.
 Dr. EISLER MÁTYÁS, rabbi, Kolozsvár. 1915.
 JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, földbirtokos, Pécs. 1918.
 Dr. JÁNOSI ENGEL RÓBERT, ügyvéd, Pécs. 1915.
 10 FEIGL L. H., rabbi, Gyöngyös. 1918.
 Dr. FISCHER MIHÁLY, rabbi, Zombor. 1915.
 Dr. FLESCH ÁRMIN, rabbi, Mohács. 1915.
 FREUND JÓZSEF, földbirtokos, Óbecse. 1918.
 Dr. FÜHRER SIMON, ügyvéd, Ujpest. 1915.
 15 Dr. FÜRST ALADÁR, reálisk. tanár, Székesfehérvár. 1915.
 Dr. GOLDBERGER IZIDOR, rabbi, Tata. 1918.
 GOLDSCHMIED JÓZSEF, gyári főhivatalnok, Sárvár. 1918.
 Dr. GUTH JENŐ, városi ügyvéd, Érsekújvár. 1915.
 Dr. HELLER JAKAB, orvos, M.-Sziget. 1915.
 20 Dr. HERZOG MANÓ, rabbi, Kaposvár. 1918.
 Dr. HEVES KORNÉL, rabbi, Szolnok. 1918.
 Dr. HOROVITZ JÓZSEF, rabbi, Szombathely. 1915.
 Dr. JUSZTH ÁRMIN, ügyvéd, Nagyszombat. 1915.
 Dr. KATZ SÁNDOR, ügyvéd, Munkács. 1915.
 25 Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN, rabbi, Makó. 1918.
 Dr. KECSKEMÉTI LIPÓT, rabbi, Nagyvárad. 1915.
 Dr. KERTÉSZ EDE, tszki bíró, Beregszász. 1915.

- KLAUBER FRIGYES, reálisk. tanár, Eger. 1915.
 KLEIN VILMOS, takarékpénztári igazgató, Szatmár 1915.
 30 KOHLBACH SIMON, alezredes, Brassó. 1918.
 KÚN LAJOS, tanár, Baja. 1918.
 LÁSZLÓ ADOLF, könyvkereskedő, Miskolc. 1915.
 LEOPOLD KORNÉL, földbirtokos, Szekszárd. 1915.
 LIPPE VILMOS, kir. táblai bíró, Szolnok. 1915.
 35 Dr. LÖW IMMÁNUEL, rabbi, Szeged. 1915.
 Dr. LÖVY FERENC, rabbi, Marosvásárhely. 1918.
 LÖVY MÓR, iskolaigazgató, Igló. 1915.
 MESTITZ MÓR, kereskedő, Marosvásárhely. 1918.
 Dr. NEUMANN EDE, rabbi, Nagykanizsa. 1915.
 40 PINTÉR GYULA, földbirtokos, Abony. 1918.
 Dr. POLLÁK MIKSA, rabbi, Sopron. 1915.
 Dr. PROPPER JÓZSEF, Eperjés. 1918.
 REISNER EDE, kereskedő, Gyula. 1918.
 SCHREIBER IGNÁC, magánzó, (Győr) Bécs. 1915.
 45 Dr. SCHWARZ MÓR, rabbi, Győr. 1915.
 SELTMANN LAJOS, rabbi, Hódmezővásárhely. 1918.
 Dr. SINGER JAKAB, rabbi, Temesvár-Gyárvaros. 1915.
 SINGER LAJOS, földbirtokos, Poroszka. 1915.
 Dr. STEINHERZ J., rabbi, Székesfehérvár. 1915.
 50 NAGYPÉLI STERNTHAL S. földbirtokos, Temesvár. 1915.
 Dr. SZÉKELY ALBERT, ügyvéd, Sátoraljaújhely. 1918.
 SZÉLL MIHÁLY, földbirtokos, Kisvárda. 1915.
 Dr. VÁGVÖLGYI LAJOS, rabbi, Arad. 1918.
 Dr. VAJDA BÉLA, rabbi, Losonc. 1918.
 55 Dr. VÁMOS GYULA, ügyvéd, Szolnok. 1915.
 Dr. VENETIANER LAJOS, rabbi, Ujpest. 1915.
 WEINER KÁROLY, kereskedő, Szombathely. 1915.
 Dr. WEISZ KÁROLY, orvos, Szatmár. 1918.
 ENYINGI WERTHEIM ÁRMIN, földb., Székesfehérvár. 1918.

C) *Tagok alapító tagsági jogon:*

Dr. BACHER VILMOSNÉ.

Dr. BERÉNYI SÁNDOR.

BÁRÓ DIRSZTAY BÉLA.

DEUTSCH ZSIGMOND.

5 Dr. FREUND ISTVÁN.

BÁRÓ GUTMANN VILMOS, Nagykánizsa.

Néhai HATVANI DEUTSCH BERNÁT alapítvány képviselője.

Néhai BÁRÓ HATVANY-DEUTSCH JÓZSEF alap. képviselője.

BÁRÓ HATVANY-DEUTSCH JÓZSEFNÉ.

10 Néhai HERZMAN BERTALAN alapítvány képviselője.

Néhai KOHNER ZSIGMOND alapítvány képviselője.

Néhai MEGYERI KRAUSZ LAJOS alap. képviselője.

NAGYKANIZSAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

NAGYVÁRADI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

15 PESTI IZR. HITKÖZSÉG képviselője: ADLER LAJOS, előlj. tag.

PESTI CHEVRA-KADISA képviselője.

Néhai SCHWEIGER MÁRTON alapítv. képviselője.

Néhai SVÁB KÁROLY alapítvány képviselője.

Néhai SVÁB SÁNDOR alapítvány képviselője.

20 SZABADKAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

SZÉKELY FERENC, bankigazgató.

Néhai TAUB SALAMON alap. képviselője.

Néhai Dr. WEINMANN FÜLÖP alap. képviselője.

WINTERBERG GYULA.

3. SZÁMVIZSGÁLÓK.

ADLER LAJOS, nagykereskedő.

BREITNER ZSIGMOND L., nagykereskedő.

KASZAB ALADÁR, gyáros.

NAGYSÁROSI SZIRMAI OSZKÁR, bankigazgató.

WILLHEIM ARTHUR, cégvezető.

VIII.

A társulat kiadványai.

Ahol a könyv ára nincs kitéve, azt tagoknak a postaköltséget bele nem értve, 5 K-ért szállítjuk. Husz koronás megrendelés esetén a postaköltséget is a Társulat viseli.

1. Évkönyv. Szerkesztik Dr. BACHER VILMOS és Dr. MEZEY FERENC. 1895. (Elfogyott.)
2. Évkönyv. Szerkesztik Dr. BACHER VILMOS és Dr. MEZEY FERENC. 1896. (Elfogyott.)
3. Talmudi életszabályok és erkölcsi tanítások. Héberből fordította és bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta Dr. KRAUSZ SÁMUEL. 1896. (Elfogyott.)
4. Alexandriai Philo jelentése a Cajus Caligulánál járt küldöttségről. Legatio ad Cajum. Görögből fordította SCHILL SALAMON. 1896. (Elfogyott.)
5. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1897. (Elfogyott.)
6. A zsidók története Sopronban a legrégibb időktől a mai napig. Az Izr. Magyar Irod. Társulat által jutalmazott pályamű. Irta: Dr. POLLÁK MISKA soproni rabbi. Huszonöt kiadatlan okirati melléklettel. 1897. (Elfogyott.)
7. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1898. (Csak pár kötött példány van még.)
8. Szentírás. Első kötet. — A tóra. Mózes öt könyve. 1898. (Elfogyott.)
9. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1899. (Elfogyott.)
10. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Irta dr. BERNSTEIN BÉLA szombathelyi rabbi. JÓKAI MÓR előszavával. 1899. (Elfogyott.)
11. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1900.
12. Szentírás. Második kötet. — Az első próféták. 1900.
13. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1901.
14. A zsidók története Budapesten. A legrégibb időktől 1867-ig. Az Izr. Magy. Irod. Társ. által a Tencer-díjjal jutalmazott pályamű. Irta Dr. BÜCHLER SÁNDOR. 1901. — 6 K.
15. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1902. (Elfogyott.)
16. A zsidóság szervezete az európai államokban. Az

Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta Dr. VENETIANER LAJOS 1902. — 6 K.

17. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1903.

18. Szentírás. Harmadik kötet. — Az utolsó próféták 1903.

19. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1904.

20. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1905.

21. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1906.

22. Rasi élete és működése. Irta Dr. WELLESZ GYULA. 1906.

23. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1907.

24. Szentírás. Negyedik kötet. — A szent iratok. 1907.

25. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1908.

26. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN. I. k 1908. — 6 K.

27. Magyar Zsidó Oklevéltár. I. k. 1092—1539. Dr. WEISZ MÓR közreműködésével szerkesztette Dr. FRISCH ÁRMIN. I. k. 1903. — 10 K.

28. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1909.

29. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN. II. k. 1909. — 6 K.

30. A négy fiú. Elbeszélés serdültebb zsidó ifjúság számára. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat által jutalmazott pályamű. Irta MÉSZÁROS ZSIGMOND tanító. Előszóval ÁGAI ADOLF-tól. 1909. (1911.)

31. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1910.

32. PATAI JÓZSEF. Héber költők. I. k. 1910. — 6 K.

33. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1911.

34. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1912.

35. PATAI JÓZSEF. Héber költők. II. k. 1912. — 6 K.

36. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1913.

37. Tompa és a Biblia. Irta POLLÁK MIKSA. 1913.

38. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1914.

39. Péchi Simon Szombatos imádságos könyve. Közzéteszik dr. GUTTMANN MIHÁLY és dr. HARMOS SÁNDOR. Néhai báró HATVANY JÓZSEF és neje báró HATVANY JÓZSEFNÉ VAGUJHELYI LATZKÓ FANNY adományából kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. 1914.

40. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1915.

41. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1916.

42. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1917.

43. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1918.

IX.

A társulat alapító, pártfogó és pártoló tagjai.

1. ALAPÍTÓ TAGOK.

- | | |
|-----------------------------|---------------------------------|
| Dr. Bacher Vilmosné | Néh. Megyeri Krausz Lajos |
| Dr. Berényi Sándor | Néh. Machlup Adolf. |
| Báró Dirsztay Béla. | Nagykanizsai izr. hitközs. |
| Deutsch Zsigmond és neje | 15 Nagyvárad i. izr. hitközség. |
| Stauber Borbála. | Pesti chevra kadisa. |
| 5 Néh. özv. Hatvani Deutsch | Pesti izr. hitközség. |
| Bernátné. | Néhai Schweiger Márton. |
| Néhai vágújhelyi Latzkó | Néhai gavosdiai Sváb |
| Antalné nevére báró | Károly. |
| Hatvany-Deutsch Jó- | 20 Néhai Sváb Sándor. |
| zsefné. | Szabadkai izr. hitközség. |
| Néhai báró Hatvany- | Székely Ferenc. |
| Deutsch József. | Néhai Taub Salamon. |
| Dr. Freund István. | Dr. Vadász Lipót |
| Báró Gutmann Vilmos, | 25 Néhai dr. Weinmann |
| Nagykanizsa. | Fülöp. |
| 10 Néhai Herzman Bertalan. | Winterberg Gyula. |
| Néhai Kohner Zsigmond. | |

2. PÁRTFOGÓ TAGOK.

- | | |
|---------------------------|------------------------------|
| Néhai Bródy Zsigmond. | Néhai Steinfeld Antal, |
| Dr. Chorin Ferenc. | Debrecen. |
| Néhai Deutsch Sámuel és | Néhai Steinfeld Mihály, |
| neje. | Debrecen. |
| Néhai Löwy Mór. | Néh. Sternthal Adolf. |
| 5 Néhai báró Schossberger | 10 Sternthal Sal., Temesvár. |
| Henrik. | Dr. Stiller Bertalan. |
| Schreiber Ignác, Bécs | Schwarz Ferenc. |
| (Győr). | Néhai Weiss Berthold. |

3. PÁRTOLÓ TAGOK.

- Adler Lajos.
 Aradi izraelita hitközség.
 Bacher Emil.
 Dr. Basch Gyula.
- 5 Beck Dénes.
 Dr. Berényi Sándor.
 Néh. Boschan Jakab.
 Beregszászi izr. nőegylet.
 Néhai Braun W. Arnold,
 Meran.
- 10 Breitner Zsigm. L.
 Budai izr. hitközség.
 Néhai Deutsch Sámuel.
 Elek Lipót, Nagykanizsa.
 Néhai Ehrlich Mózes.
- 15 Néh. Frank Antal.
 Tószegi Freund Ferenc.
 Tószegi Freund Salamon.
 Tószegi Freund Vilmos.
 Maróthi Fürst László.
- 20 Gábor Ignác.
 Néh. Garai Károly.
 Dr. Gellért Áron.
 Dr. Goldberger Izidor.
 Guttmann Vilmos,
 Torontálvásárhely.
- 25 Horváth Zsigmond.
 Kecskeméti izr. hitközség.
 ifj. Katser Henrik,
 Trencsén.
 Klein József.
 Kohner Ágost.
- 30 Néh. b. Kornfeld Zsigm.
 Megyeri dr. Megyery I.
 Néhai Leopold Sándor,
 Szekszárd.
 Néhai Lindenbaum Mór.
 Linzer Béla.
- 35 Losonci izr. hitközség.
 Marcali izr. hitközség.
 Néhai Markbreit Adolf.
 Dr. Misner Ignác.
 Nemesvidi izr. fiók-hit-
 község.
- 40 Ifj. Neumann Adolf, Arad.
 Beocsini báró Ohrenstein
 Henrik.
 Ókanizsai izr. hitközség.
 Pécsi izr. hitközség.
 Néhai dr. Pillitz Benő,
 Veszprém.
- 45 Dr. Pillitz Pál, Veszprém.
 Popper István.
 Néhai Reich Márton,
 Kalocsa.
 Néh. dr. Rosenberg Gyula.
 Dr. Ság Manó.
- 50 Néhai dr. Simon József.
 Néhai Steiner Farkas.
 Steiner József.
 Báró tornyai Schosser-
 ger Lajos.
 Dr. Schuschny Henrik.
- 55 Néhai Schweiger Adolf.

- Néhai Stern Ignác.
Néhai dr. Stiller Mór.
Szekszárdi izr. hitközség.
Temesvár-belvárosi izrael.
hitközség.
60 Tolnatamási izraelita hit-
község.
Néhai lovag Wechselmann
Ignác.
- Weiner Károly, Szom-
bathely
Néhai dr. Weinmann
Fülöp.
Csepeli Weisz Manfréd.
65 Néhai Weisz Manó J.
Wellisch Sándor és Gyula.
Mucsinyi Wohl-Rumi
Adolf, Losonc.
-

IZRAELITA NAPTÁR

AZ 1918. POLGÁRI ÉV SZÁMÁRA.

Január.

- 1. 5678 Tébéth 17.
- 5. Sz. Semóth.
- 12. Sz. Váéra. Újhold kihird.
- 14. **Sebát** újholdja.
- 19. Sz. Bó.
- 26. Sz. Besallách.
- 28. Sebát 15.

Február.

- 2. Sz. Jithró.
- 9. Sz. Mispátim. Újhold kihirdetése Sekálim.
- 12. **Adár** újholdja.
- 13. Újhold 2. napja.
- 16. Sz. Terúma.
- 19. Adár 7. napja.
- 23. Sz. Tecawe. Zákhor.
- 25. Eszter bőjtje.
- 26. **Purim**.
- 27. Súsán Púrim.

Március.

- 2. Sz. Ki-thisszá. Pára.
- 9. Sz. Vajjakhél-Pekúdé. Újhold kihird. Hachódes.
- 14. **Niszán** újholdja.
- 16. Sz. Vajjikra.
- 23. Sz. Cáv. Sabbath-Hagádól.
- 27. Pészach előestéje.
- 28. **Pészach** 1. napja.

- 29. **Pészach** 2. napja.
- 30. Sz. Chól Hammóed.

Április.

- 3. **Pészach** 7. napja.
- 4. **Pészach** 8. napja. Mázkir.
- 6. Sz. Semini. Újhold kihird.
- 12. **Ijjár** újholdja.
- 13. Sz. Tázria-Mecóra. Újhold 2. napja.
- 20. Sz. Ácharé-Kedósim.
- 26. Peszah séni.
- 27. Sz. Emór.
- 30. Ómer 33. napja

Május.

- 4. Sz. Behár-Bechukkótháj.
- 11. Sz. Bemidbár. Újhold kihirdetése.
- 12. **Sziván** újholdja.
- 16. Sábúóth előestéje.
- 17. **Sábúóth** 1. napja.
- 18. Sz. Sábúóth 2. napja. Mázkir.
- 25. Sz. Nászó.

Junius.

- 1. Sz. Behéalóteka.
- 8. Sz. Selách. Újhold kihird.
- 10. **Tammúz** újholdja.
- 11. Újhold 2. napja.
- 15. Sz. Kórach.

22. Sz. Chukkath-Bálák.
27. Tammúz 17. böjtje.
29. Sz. Pinchász.

Julius.

6. Sz. Mattóth-Maszeé.
Újhold kihird.
10. Áb újholdja.
13. Sz. Debárim. Cházón.
18. Áb 9. böjtje.
20. Sz. Váethebánnan.
24. Áb 15.
27. Sz. Ékeb.

Augusztus.

3. Sz. Reé. Újhold kihirdetése.
8. Elúl újholdja.
9. Újhold 2. napja.
10. Sz. Sófetim.
17. Sz. Ki-thécé.
24. Sz. Ki-thábó.
31. Sz. Niccábim-Vájjélekh.

Szeptember.

1. Szelichóth 1. napja.
6. Rós-Hassána előestéje.
7. Rós-Hassána 1. napja.
5679 Tisri 1.
8. Rós-Hassána 2. napja.
9. Gedalja böjtje.
14. Sz. Háazinu. Súba.
15. Jóm Kippúr előestéje.
16. Jóm Kippúr. Mázkir.
20. Szukkót előestéje.
21. Sz. Szukkóth 1. napja

22. Szukkóth 2. napja.
27. Hósána Rábba.
28. Sz. Semini Acéreth.
Mázkir.

29. Szimchath tóra.

Október.

5. Sz. Berésith. Újhold kihirdetése.
6. Marchesván újholdja.
7. Újhold 2. napja.
12. Sz. Nóach.
19. Sz. Lek-leká.
26. Sz. Vajjirá

November.

2. Sz. Chajjé-Szára. Újhold kihirdetése.
5. Kiszlév újholdja.
9. Sz. Tóledóth.
16. Sz. Vajjécé.
23. Sz. Vajjislách.
29. Chanukka 1. napja.
30. Sz. Vajjéseb. Újhold kihirdetése.

December.

4. Tébéth újholdja.
6. Chanukka 8. napja.
7. Sz. Mikkéc.
13. Tébéth 10. böjtje.
14. Sz. Vajjigás.
21. Sz. Vájehi.
28. Sz. Semóth. Újhold kihirdetése

TARTALOM.

IRÓDALMI MUNKÁLATOK.

	Lap
Az emancipáció megünneplése :	
<i>Bánóczi József</i> , Eötvös és az emancipáció	7
<i>Mezei Mór</i> , Visszemlékezés az emancipáció idejére...	11
<i>Venetianer Lajos</i> , Az emancipáció története	32
<i>Gerő Ödön</i> , Ágai Adolf	52
<i>Radó Antal</i> , Ábrahám ligete	66
<i>Kohlbach Bertalan</i> , Az országos rabbiképző-intézet első dekászából	66
<i>Lenkei Henrik</i> , Noé fiai	89
<i>Blau Lajos</i> , Ókori zsinagógák Galiléában	91
<i>Neményi Endre</i> , És léssen egykor	105
<i>Kecskeméti Ármin</i> , Graetz Henrik	105
<i>Kecskeméti György</i> , Versek	126
<i>Hajdu Miklós</i> , Bús muzsika	128
<i>Kiss Arnold</i> , Imádság	141
<i>Pásztor Árpád</i> , Bárcsak még egyszer	142
<i>Herczog Ödön</i> , Tell-Hum zsinagóga romjának leírása...	145
<i>Nádai Pál</i> , Zborói emlék	171
<i>Feleki Sándor</i> , A szegény zsidó	188
<i>Ujvári Péter</i> , Umrath Simon és familiája	190
<i>Molnár Ernő</i> , A jiddis irodalomról	200
<i>Goldberger Izidor</i> , Eszterházyak szerződése a tatai zsidó hitközséggel	228
<i>Groszmann Zsigmond</i> , Egy meghiusult zsidóadó a múlt század közepén	243
<i>Csillag Lajos</i> , Szünidőben	251
<i>Mandl Bernát</i> , Zsigmond magyar király és a német csá- szár zsidóadói	252
<i>Steinherz Jakab</i> , Shakespeare és Lessing a zsidóságról	266
<i>Edelstein Bertalan</i> , Az 5677 év	279

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

	<i>Lap</i>
I. <i>Dr. Bánóczi József</i> titkári jelentése	321
II. Pályakérdések	325
III. Jelentés a Halmos-féle pályadíjról	327
IV. A Helyi Bizottságok ügyrendje	330
V. Jelentés a Magyar-Zsidó Múzeumról	330
VI. Zárszámadás és költségvetés	333
VII. A Társulat képviselője	336
VIII. A Társulat kiadványai	342
IX. A Társulat alapító, pártfogó és pártoló tagjai	344
Izraelita naptár az 1917. polgári év számára	347

